



सिद्धी प्रकाशन

श्रीनगर, नांदेड.

येथे सर्व प्रकारची पुस्तके, नियतकालिके व मासिके प्रकाशित केली जातात.
पुस्तकांसाठी ISBN नंबर उपलब्ध.

संपर्क : सौ.पल्लवी लक्ष्मण शेटे मो.9623979067



स्वामी विवेकानंद नर्सिंग कॉलेज (GNM, ANM)

महात्मा फुले मार्केट, नांदेड

विषय -

- प्रथम सेमेस्टर, अंतर्गतिक प्रवेशकाळ
- प्रथम सेमेस्टर, सेमिनार कार्य
- प्रवेश परीक्षा
- परीक्षेसाठी तयारी व परीक्षा केंद्रेसाठी सूचना
- अद्युक्त कायदा काय
- शिक्षण उपकरणे
- 12 वी परीक्षेचे तयारी
- महात्मा फुले विद्यापीठासाठी विद्यार्थ्यांचे कार्य
- 12 वी परीक्षा केंद्रेसाठी तयारी व परीक्षा केंद्रे
- 12 वी परीक्षा केंद्रेसाठी परीक्षा केंद्रेसाठी सूचना
- 12 वी परीक्षा केंद्रेसाठी परीक्षा केंद्रेसाठी सूचना

सोयीचे तारा	माहितीसाठी	संपर्क
GNM	3 पृष्ठा	12वी परीक्षा (दस्ता, कायदा व विद्यमान)
ANM	2 पृष्ठा	12वी परीक्षा (दस्ता, कायदा व विद्यमान)

अधिक माहितीसाठी संपर्क : 91 12828510, 8999798910

OUR SERVICES

- ISBN Book
- Call for paper
- International Research Journal
- Ph.D. & M.Phil Thesis Book
- E-Book
- Conference and Seminar Proceeding
- Educational Videos and Notes
- Educational Activities

G Pay PhonePe EHM 9623979067



Worldwide International Inter
Disciplinary Research Journal
Website: www.wiidrj.com
Menoffice Address: Director : Mr. Tejas Ramprakar, Hyderabad.
Tulaji Niwas, Ramkrishna Nagar, Near Ganapati Mandir
Vasmat Road Parbhani, Maharashtra (India)
Email : shrishprakashan2009@gmail.com / siddhiprakashan674@gmail.com
Mob : +91-9623979067



Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed) Year - 10 Vol. I ISSUE - CII August - 2024

ISSN : 2454-7905
MAH/NAN/10936/2015
SJIF 2024 - Impact Factor : 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal (A Peer Reviewed)

Year - 10 Vol. I ISSUE - CII August - 2024

Special Issue



- Chief Editor -
Pallavi Laxman Shete

Quartly Research Journal

[Arts - Humanities - Social Sciences - Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering, Medical, Ayurveda, Pharmaceutical, Journalism, Mass Communication, Library Science Faculty's]

ISSN: 2454 – 7905

SJIF Impact Factor: 8.278

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

A Peer Reviewed Refereed Journal

Quarterly Research Journal

(Arts-Humanities-Social Sciences- Sports, Commerce, Science, Education, Agriculture, Management, Law, Engineering,
Medical-Ayurveda, Pharmaceutical, MSW, Journalism, Mass Communication, Library sci., Faculty's)

www.wiidrj.com

Vol. I

ISSUE - XCII

Year – 10

Aug. 2024

:: Editor in Chief ::

Mrs. Pallavi Laxman Shete

Address for Correspondence

Editor in Chief : Mrs. Pallavi Laxman Shete Website: www.wiidrj.com

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmat Road Parbhani (India –Maharashtra)

Email: siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com

Mob. No: +91-9623979067 Director : Mr. Tejas Rampurkar, Hyderabad.

(For International contact only +91-8857894082)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)

Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred) is quarterly published journal for Research scholars, teachers, businessman and scientists to integrate disciplines in an attempt to understand the complexities in the current affairs.

We also believe that both researchers and practitioners can contribute their knowledge by translating understanding into action and by linking theory and practice. This would enhance the relevance and thought in various related fields.

This Journal expected to bring together specialists in the field of commerce, economics, management and industry from different part of the world to address important issues regarding commerce, management and economics. One of the objectives of the journal is to create dialogue between scholars of various disciplines.

The editor, editorial team and the publisher do not hold any responsibility for the views expressed in **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** or for any error or omission arising from it.

The journal will cover the following Faculties for All Subject:

• Arts/ Humanities / Soc. Sci. / Sports	• Engineering
• Commerce	• Medical /Ayurveda
• Science	• Law
• Education	• Journalism
• Agriculture	• Mass Communication- Library sci.
• Pharmaceutical	• Social Work
• Management	• Any Other

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Printed by

Anupam Printers, Hyderabad

Editors of Worldwide International Peer Reviewed Journal are not responsible for opinions expressed in literature published by journal.

The views expressed in the journal are those of author(s) and not the publisher or the Editorial Board. The readers are informed, authors, editor or the publisher do not owe any responsibility for any damage or loss to any person for the result of any action taken on the basis of the work (c) The articles/papers published In the journal are subject to copyright of the publisher. No part of the publication can be copied or reproduced without the permission of the publisher.

Editorial Board

Dr. P. Neelkantrao Dept. of Economics, Pratibha Niketan Mahavidyalaya, Nanded. (MH., India.)	Dr. Suhas Pathak Dept. of School of Media studies S.R.T.M.U. Nanded. (MH., India.)
Dr. Pramod Ravindra Deshpande Wake Forest School of Medicine, Dept. of Cancer Biology, Winston Salem, NC, USA.	Dr. Sachin G. Khedikar Principal & Professor, Dept. of Rachana-Sharir, Shri. O. H. Nazar Ayurved College, SURAT (India.)
Dr Ashutosh Gupta Dept. of Sanskrit, HNB Garhwal University, Srinagar Garhwal Utrakhanda 246174 (India.)	Dr. Mayuresh M. Rampurkar Sardar Vallabhbbhai Patel Hospital,(Neurosurgery),Ahmedabad. (G.India.)
Dr. Manish Deshpande N.S.B.College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Kulkarni J. N. Library sci. S.R.T.M.U.Nanded. (MH., India.)

Co-Editorial Board

Dr. N. N. Bandela Dept. of Envi. Science Dr.B.A.M.U. Aurangabad. (MH., India.)	Dr. Suman K. S. Dept. of Oriental languages, Loyola College,(Autonomous) Affiliated to University of Madras,Nungambakkam, Chennai-600034 (India.)
Dr. S. P. Hangirgekar Dept. of Chemistry Shivaji University, Kolhapur. (MH., India.)	Dr. Baswaprabhu Jirli Dept. of Extension Education, Institute of Agricultural Sci. BHU, Varanasi. (India.)
Smt. Martha B. Department of English, Dr. B.R. Ambedkar F.G. College, Ladgeri, Bidar, Karnataka (India.)	Dr. Chandan Bora Dept. Of Commerce (MH., India.)
Dr. Mahesh Joshi Dept. Of Education S.R.T.M.U. Nanded.(MH., India.)	Dr. Mangesh W. Nalkande Dept. of Kayachikitsa Govt. Ayurved College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Viraj Vilas Jadhav Professor and HOD, Dept. of Rachanasharir, Shri dhanwantry ayurvedic College and hospital sector 46 B CHANDIGARH. (India.)	Dr. M.B. Kulkarni Govt. Medical College, Nanded. (MH., India)

Peer-Review Committee

Dr. U. D. Joshi Principal Y. College, Ambajogai. (MH., India.)	Dr. Vasant Biradar Principal Mahatma Phule College, Ahmedpur. (MH., India.)
Dr. Joshi Prashantkumar Panditdev Department of Zoology (Fishery Science) Adarsh College, Hingoli-431513 (MH., India.)	Prof. Dr. Mahendrakumar Y. Kulkarni Head, Dept. of zoology N.S.B. Colloege, Nanded. (MH., India.)
Dr. Bibhishan Kare Rrsearch Guide, Professor and HOD Dept. of Sociology, NSB College, Nanded.	Dr. Sanjay S. Pekamwar School of Pharmacy, SRTM University, Nanded (MH., India.)
Dr. Prashant Andage Dept. of Envi. Sci Ratnagiri sub Center, Mumbai University(MH., India.)	Dr. Shashikant B. Dargu Dept. Of Sanskrit N. S. B. College, Nanded(MH., India.)
Dr. Shivraj G. Vannale School of Chemical Sciences S.R.T.M.U. Nanded(MH., India.)	Dr. Subhash T. Pandit Department of Economics, S. V. Night College, Dombivli (E) (MH., India.)
Dr. Sadavarte Rajesh K. Dept. of Computer, N.S.B. College, Nanded. (MH., India.)	Dr. Vinay D. Bhogle Dept. of English Degloor College, Deglor(MH., India.)
Dr. Kalpana Kadam (Bedre) Dept.of Political Sci., N.S.B. College,Nanded.(MH., India.)	Dr. Sharada Bande Head, Dept. of History, S. S. Suryabhanji Pawar College, Purna (Jn.) (MH., India.)
Dr. Deshpande R. P. Dept. Zoology Sharda Mahavidyalaya, Parbhani. (MH., India.)	Dr. Gananjay Y. Kahalekar Mahatma Jyotiba Phule Mahavidyalay, Mukhed Dist. Nanded. (MH., India.)
Dr. Prashant G. Gawali Associate Professor, Dept. of Physics Bahirji Smarak Mahavidyalya, Basmathnagar, Dist. Hingoli (MH., India.)	Dr. Vikas Kundu Geeta College of Education Butana(kundu), Sonepat – Haryana
Prof. K. Varalaxmi Deputy Director Sanskrit Academy, Osmania University, Hyderabad.	Dr. Kamalakar Sharad Ingale Head of Political Science Department SSMM Arts, Commerce and Science College, Pachora, Dist. Jalgaon.
Dr. Anand R. Ashturkar Dept. of Envi. Sci. N.S.B.College, Nanded (MH., India.)	Dr. Sandip Kale Dept. English, NSB College, Nanded.

Advisor Committee

Dr. Milind V. Rampurkar Govt. Ayurved College, Mumbai. (MH., India.)	Dr. Sudhir Kokare Nanded. (MH., India.)
Dr. Sanjay G. Shirodkar Principal Swa. Sawarkar College, Beed. (MH., India.)	Prof. Dr. Chitanand M. P. Dept. Of Microbiology N. S. B. College, Nanded. (MH., India.)
Dr. Darmapurikar Bhalchandra V. Dept. of Political sci., NSB college, Nanded. (MH., India.)	Dr. Ashish Divde Head Dept.of Envi.Sci,H.J.P.Mahavidyalaya,H.Nagar.(MH., India.)
Shri. Bidrkar Shivaji College, Parbhani (MH., India.)	Asst. Prof. Devidas G. Yelne Dept. of Hindi, NSB College, Nanded.
Adv.Yadupat Ardhapurkar Law.,Nanded. (MH., India.)	Dr. Karale Nagesh Baburao Saraswati Mahavidyalaya, Kaij Dist. Beed. (MH., India.)
Dr. Nagesh R. Khadkekar SRTMU, Nanded. (MH., India.)	Dr. Jeevan Pimpalwadkar (Marathi) Research Guide, SRTMU Nanded. (MH., India)
Dr. A.I. Shaikh Associate Professor & Head, School of Social Sciences, SRTMU, Nanded. (MH., India)	Dr. Rajendr Jadhav Nanded. (MH., India.)
Shri Bharat Jangam Director Jangam Academy, Nepal..	Dr. Jayanth Chapla Dept of Zoology Osmania University, Hyderabad. (India)
Shri. Santkumar Mahajan Nanded. (MH., India.)	

Guidelines for Submission of Manuscript

COVERING LETTER FOR SUBMISSION:

DATE: _____

To,
THE EDITOR,
WIPRJ,
Parbhani.

Subject: Submission of the article with the title

.....

DEAR Editor,

Please find my submission of article for possible publication in your journal.

I hereby affirm that the contents of this manuscript are original. Furthermore it has neither been published elsewhere fully or partly, nor it is under review for publication anywhere.

I affirm that all author(s) have seen and agreed to the submitted version of the manuscript and their inclusion of name(s) as co-author(s).

Also, if our/my manuscript is accepted, I/We agree to comply with the formalities as given in the journal and you are free to publish our contribution in your journal.

Name and Sign of Author/Authors

Designation:

Affiliation with full address & Pin Code:

Residential address with Pin Code:

Mobile Number (s):

Landline Number (s):

E-mail Address:

Alternate E-mail Address:

2. INTRODUCTION: Manuscript must be in British English prepared on a standard A4 size paper setting. It must be prepared on a single space and single column with 1” margin set for top, bottom, left and right. It should be typed in 12point Times New Roman Font (English Article) and 16 point in DVB-TT Surekh in Pagemaker (Marathi / Hindi Article).

3. MANUSCRIPT TITLE and HEADINGS: The title of the paper should be bold capital. All the headings should be bold. All sub-headings should have also bold.

4. AUTHOR(S) NAME(S) and AFFILIATIONS: The author(s) full name, designation, affiliation(s), address, and email address should be there.

5. ABSTRACT: Abstract should be in fully italicized text, not exceeding 250 words. The abstract must be informative.

6. KEYWORDS: Abstract must be followed by list of keywords, subject to the maximum of five.

7. FIGURES and TABLES: These should be simple, centered, separately numbered and self-explanatory, and titles must be above the tables/figures. Sources of data should be mentioned below the table/figure.

8. REFERENCES: The list of all references should be alphabetically arranged. It must be single spaced, and at the end of the manuscript. The author(s) should mention only the actually utilized references in the preparation of manuscript and they are supposed to follow **Harvard Style of Referencing**.

Review Process

Each research paper submitted to the journal is subject to the following reviewing process:

1. Each research paper/article will be initially evaluated by the editor to check the quality of the research article for the journal.
2. The articles passed through screening at this level will be forwarded to two referees for blind peer review.
3. At this stage, two referees will carefully review the research article, each of whom will make a recommendation to publish the article in its present form/modify/reject.
4. The review process may take one/two months.
5. In case of acceptance of the article, journal reserves the right of making amendments in the final draft of the research paper to suit the journal's standard and requirement.

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal

(A Peer Reviewed Referred)

(ISSN – 2454 7905)

COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM

Date:

TO,
THE PUBLISHING EDITOR,
Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred),
Parbhani.

SUBJECT: COPYRIGHT WARRANTY AND AUTHORISATION FORM
(The article cannot be published until this copyright authorization agreement is received by the Editor)

DECLARATION

I/We the
author/authors of the paper titled.....
.....authorize
you to publish the above mentioned article **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed)**

I/We hereby declare that:

1. This article authored by me/us is an original and genuine research work. It does not infringe on the right of others and does not contain any libelous or unlawful statements. It has not neither been submitted for publication nor published elsewhere in any print/electronic form.
2. I/We have taken permission from the copyright holder to reproduce the matter not owned by me and acknowledged the source.
3. I/We permit editors to publish the said paper in the journal or in any other means with editorial modification, if any.
4. I/We assign all the copyright of this article to the journal, and have not assigned any kind of rights for its publication to any other publisher(s).
5. I/We agree to indemnify the Editors, **Worldwide International Inter Disciplinary Research (A Peer Reviewed Referred)** against all claims and expenses arising from any breach of warranty on my/our behalf in this agreement.
6. In case of a paper by multi-authored article, I/corresponding authors have obtained permission to enter into agreement and assign copyright from all the co-authors, in writing and all the co-authors have thoroughly read and agreed with above warranties and authorization.
7. All disputes subject to jurisdiction of Nanded court only.

Name :

Official Address :

..... Pin

e-mail id :

Mobile and Phone No. :

Signature of the Author(s) :

Worldwide International Inter Disciplinary Research Journal
(A Peer Reviewed Referred)
(ISSN 2454 7905)

Dr. Rajesh G. Umbarkar

Ramkrishna Nagar near Ganpati Mandir Vasmata Road Parbhani (India –Maharashtra)
Phone : +91 9623979067 **Email :** siddhiprakashan674@gmail.com / Shrishprakashan2009@gmil.com
www.wiidrj.com

Dear Editor,

I wish to be an Annual Member and agree to abide by your rules and regulations.

1. Name in Full : _____

2. Nationality: _____

3. Address for Correspondence: _____

Phone (STD code): _____ Mobile No : _____

4. Name of the College/Employer : _____

5. Present Position/Designation: _____

6. Email Address: _____

Date:

(Signature of the applicant)

Place: Stamp Seal:

ANNUAL SUBSCRIPTION RATES:

	Domestic	International
Individual	Rs. 1500	\$ 150
Institutional	Rs. 1500	\$ 150

Director : Mr. Tejas Rampurkar (For International contact only +91-8857894082)

Subscriptions must be sent by Demand Draft drawn on any Nationalized Bank at Nanded, in favour of **Mrs. Pallavi Laxmanrao Shete** Subscription can also be made by depositing cash or electronic transfer in our bank account.

Name of the Bank : **State Bank of India, Branch – Taroda Naka Dist. NANDED. (MH., India.)**

IFSC Code : **SBIN0016667**

Branch Code : **16667**

Account Number : **20286425949**

INDEX

Sir. no	Title of the Paper	Name of Author	Page No.
01.	Exercise Induced Metabolic Benefits in Rats with Metabolic Syndrome	Dr. M. Sharmila Dr. P. Sujana	01
02.	A Study on Harassment at work Place: With special reference Bangalore	Dr. Shobha C	05
03.	A Study on the Consequences of Merger and Buying on Economic Dynamics in the Indian Banking Sector	Ammanna Kurundawad	09
04.	An Analysis of the Obstacles and Potential of Bit Coin in India	Mr. Bira Surannavar	15
05.	An Examination of The Factors Affecting the Consumer Behavior by Sustainable Marketing Tactics	Mahaveer Khawatakoppa	20
06.	Effect of Dietary Protein Shift on Aging in Elderly Rats by Comprehensive Quantitative Score and Metabolomics Analysis	Dr. M. Sharmila Dr. P. Sujana	26
07.	Integrating South-South and Triangular Cooperation with Special Reference to the India	Pradip Jankar Dr. Suresh Devare	30
08.	Human Rights and Human Development Approach	Dr. Bibhishan Kare	35
09.	A Critical Study of Neutralizing Mother Tongue influence on English in a Multilingual Class	Dr. Vinay Bhogle	38
10.	Democracy And Democratic World Order	Ms. Elisa. N. Petkar	42
11.	Gig Economy: Growth Drivers, Benefits & Challenges in India	Mr. Sunil Nagorao Waghmare	47
12.	New Discoveries and the Necessity of Reconsidering the Perspectives on Newton's Second Law	Miss Komal Vilas Nirmal	56
13.	Emerging Trends in Indian Education: 2024 and Beyond'	Mr. Sudhir Ashok Sherkar	60
14.	Integrating Sustainable Development into Modern Education Systems	Dr. P. B. Darade Santosh Sudam Bhuwad	63
15.	Women Education Status in India	Dr. Yuvraj Pandharinath Jadhav	66
16.	Recent Trends in Banking	Mrs. Payal Rajmal Surana	69
17.	Advantages and Disadvantage of- Artificial Intelligence in Commercial Society	Tarode Jyoti Laxman	71
18.	Impact of Experimental Learning in Management Science – A Study with Reference to Human Resource Management	Sadanand Santosh Borse Dr. Nilesh D. Shinde	77

19.	इंदौर राज्य में उत्तरदायी शासन की स्थापना में प्रजामंडल आंदोलन की भूमिका	अंतिमा कनेरिया	82
20.	नये दौर में भारत -मालदीव संबंधों पर विमर्श: चुनौतियां और अवसर	डॉ. अरविंद कुमार	86
21.	आंचलिक उपन्यासों में आर्थिक जीवन	डॉ० विनीता उपवंशी लोधी	93
22.	राष्ट्रीय शिक्षा नीति में शोध और नवाचार की परम्परा	डॉ ममता धाकड़	97
23.	भारतीय स्वतंत्रता का अमृत महोत्सव एवं स्वतंत्रता आंदोलन में झारखंड का योगदान	डॉ. विनय कुमार गुप्ता	100
23.	भक्ति साहित्य और भारतीय संस्कृति	प्रा. राणी पटारे	111
24.	भारत सरकार द्वारा कृषि क्षेत्र में संस्थागत ऋणों को बढ़ाने में किए गए प्रयासों का अध्ययन (किसान क्रेडिट कार्ड योजना के विशेष संदर्भ में)	Doly Pokharna Dr. Seema Dubey	113
25.	कोरोना महामारीचा प्रत्यक्ष करावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास (२०१२-१३ ते २०२२-२३)	निखिल तानाजी तांबे परशुराम शामराव कदम रचना दत्तात्रय कोळपे	118
26.	मानवी हक्क आणि सामाजिक न्यायाची सद्यस्थिती	प्रा. डॉ. दिलीप जानकीराम घोंगडे	122
27.	आदिवासी विकासात विविध आदिवासी समित्या आणि आयोगाची भूमिका	प्रा. डॉ. फरीदा शफीक खान	128
28.	मराठी कादंबरीतील पर्यावरणीय जाणिवा	ज्ञानेश्वर नामदेव खिलारी प्रा. डॉ. बाळू पांडुरंग गार्डी	134
29.	पेसा कायदा 1996	प्रा. भावेश शनवार करपट	137
30.	भारतीय लोकशाहीतील आव्हाने	प्रा. अंकुश सुर्यवंशी	142
31.	आधुनिक भाषा विज्ञानातील विविध प्रवाह	मंदा भाऊसाहेब तांबे डॉ. बाळासाहेब शंकर शेळके	148
32.	जल साक्षरता काळाची गरज	हंसराज जोशी गोपाळ घोंड	151
33.	शासकीय योजना आणि भारतातील महिलांचे जीवन	Ms. Jyoti Ram Chavan	154
34.	दक्षिण आशियातील महिलांचे नेतृत्व	Ms. Aishwarya Dilip Rathod	161
35.	भारतातील महिलांचे आरक्षण	Ms. Sakshi Sambhaji Sonkamble	166
36.	अन्न वितरण व्यवस्था आणि ग्रामीण विकास: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास	Ms. Bhauramma Sunil Waghmare	171

37.	राजन गवस जी के मराठी उपन्यास शिल्प का स्वरूप और प्रयोग	डॉ. शरद बाबाणी शिरोडकर	177
38.	कोव्हीड 19 च्या काळात सिंधुदुर्गातील आंबा प्रक्रिया उदयोगावरील परिणाम	प्रा. रश्मी काजरेकर	184
39.	Management of <i>Indralupta</i> (Alopecia Areata) with <i>Jalaukavacharan</i> & <i>Viddhakarma</i> -A Case Report	Dr. Yogita Pawar-Patil Dr. Sujeet Patil	189

Exercise Induced Metabolic Benefits in Rats with Metabolic Syndrome

Dr. M. Sharmila

Lecturer in Zoology, Government Degree College, Puttur

Dr. P. Sujana

Lecturer in Zoology, Government Degree College, Puttur

Government degree college, Puttur – 517583, Chittoor (Dt), Andhra Pradesh, India

ABSTRACT:

Often called Syndrome X or MetS, the Metabolic Syndrome is a concomitant set of conditions that significantly raises the risk of heart disease, stroke, and kidney failure-related death. Reaven (1988) defined syndrome X as the co-occurrence of hyperglycemia, hyperinsulinemia, hyperlipidemia, hypertension, and insulin resistance. MetS component properties are encompassed by multiple rat models. Others are population models with genetic susceptibility to MetS traits, are induced by environmental stressors like diet, are spontaneous monogenic mutant models, or are congenic strains derived from a combination of these models. Some models are inbred strains selected for one or more traits underlying MetS.

Monosodium glutamate was given to twenty male rats who were spontaneously hypertensive when they were newborns. The animals were divided into four groups: H (sedentary spontaneously hypertensive rats), MS (sedentary metabolic syndrome), MS-T (trained on a treadmill for 1 hour per day, five days per week for 10 weeks), and H-T (trained spontaneously hypertensive rats). Before and after ten weeks of training, the Lee index, blood pressure (tail-cuff system), insulin sensitivity (insulin tolerance test), and functional capacity were assessed. Western blotting was used to examine the expression of the glucose transporter type 4. Analysis of variance (ANOVA) was used to compare the results ($p < 0.05$).

Keywords: Metabolic Syndrome X, Glucose Transporter Type 4, Obesity, Exercise Training

INTRODUCTION:

An elevated risk of diabetes ⁽¹⁾ and cardiovascular death ⁽²⁾ is linked to metabolic syndrome. The most widely recognized theory of the genesis of metabolic syndrome ⁽³⁾ links insulin resistance, inflammation, and obesity; hence, the main focus of therapy for metabolic syndrome should be on each of these components. A key player in tissue and plasma glucose homeostasis, GLUT4 is a protein that facilitates glucose transport in insulin-sensitive tissues. GLUT4 storage vesicles (GSVs) are specialized intracellular compartments found in unstimulated cells that store GLUT4. GSVs and the cell surface undergo quick endocytosis and slow exocytosis, respectively, which contribute to the cycling of GLUT4 to and from the plasma membrane ⁽⁴⁻⁶⁾.

Insulin resistance has been directly linked to alterations in this glucose transporter's expression and/or translocation, particularly in skeletal and adipose muscle cells. Obesity, hypertension, and diabetes are linked to GLUT4 expression reduction and insulin resistance in the metabolic syndrome.

Our research has demonstrated that MSG administration produces a human-like phenotype in spontaneously hypertensive rats (SHR), making them an ideal animal model for studying metabolic syndrome. Obesity, inflammation, dyslipidemia, insulin resistance, and the maintenance of hypertension are all characteristics of this phenotype (7). Moreover, a mechanism linked to insulin

resistance has been identified as the decreased GLUT4 level in the insulin-sensitive tissues of MSG mice.

Twenty male spontaneously hypertensive rats were used in our study; during the first ten days of their lives, ten of them (the MS group) were given a subcutaneous injection of MSG (5 mg/kg of body weight) dissolved in 0.9% saline. During the same time frame, saline injections were given to the remaining animals (H group). Additionally, the Lee index—which is calculated by dividing the cube root of body weight by nasal length—was assessed. The rats were split into four subgroups (n = 5 per group) seven months after they were weaned: sedentary (MS and H) and trained (MS-T and H-T).

Weekly food intake was recorded. Every week, the food was weighed once before it was fed to the animals and once more the following day after it had been taken out of their cages. We were able to determine each animal's relative food intake (chow [g]/body weight [g]) during the course of the protocol's ten weeks thanks to this approach. The relative food intake was used to compute the area under the curve (AUC).

RESULTS AND DISCUSSION:

Aerobic exercise training improved insulin sensitivity in hypertensive rats (H-T) by approximately 21% (p = 0.041) compared to the controls (H group), but it had no effect on body weight or Lee index. The MS-T rats' body weight decreased (~10%, p = 0.033) after undergoing aerobic exercise training compared to their inactive counterparts (MS group). In a similar vein, after 10 weeks of aerobic exercise training, the MS-T rats' Lee index decreased (by about 12%, p<0.001) in comparison to the inactive controls (the MS group). Insulin sensitivity was comparable to the H group and rose by about 43% (p = 0.012) in the MS-T group compared to the MS group. Throughout the trial, there were no variations in the amount of food consumed by the groups; however, there was a tendency for the MS and MS-T rats to consume less food than the H and H-T rats (p = 0.053) (Figure 1).

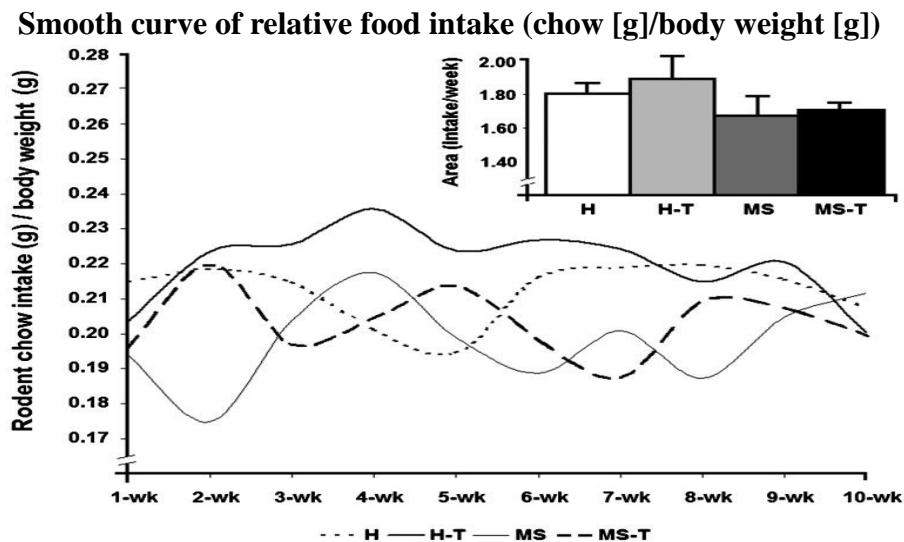


Figure 1: Smooth curve of relative food intake (chow [g]/body weight [g]). H (n=5): sedentary spontaneously hypertensive rats; H-T (n=5): trained spontaneously hypertensive rats; MS (n=5): sedentary metabolic syndrome rats; MS-T (n=5): trained metabolic syndrome rats.

By the end of the research period, the H-T and MS-T rats were genuinely well-trained, as evidenced by the functional capacity increases of almost 100% in the H-T group compared with the

H group ($p < 0.001$) and approximately 125% in the MS-T group compared with the MS group ($p < 0.001$).

The impact of the 10-week training program on systolic blood pressure is depicted in Figure 2. At the conclusion of the trials, the trained groups' systolic blood pressure was lower than that of the inactive controls ($p < 0.001$ for MS-T vs. MS and $p = 0.010$ for H-T vs. H). Rats in the H-T group showed a decrease in blood pressure, while the M-T group's rats showed no change in systolic blood pressure when compared to baseline levels during the training session.

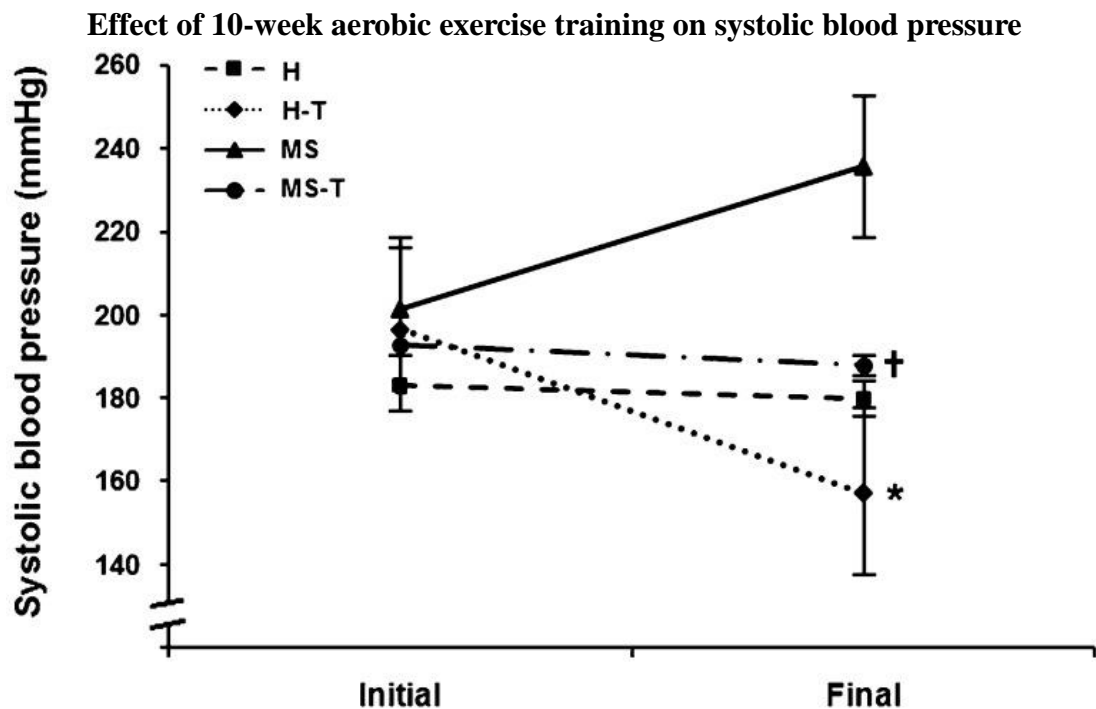


Figure 2: Effect of 10-week aerobic exercise training on systolic blood pressure. H (n=5): sedentary spontaneously hypertensive rats; H-T (n=5): trained spontaneously hypertensive rats; MS (n=5): sedentary metabolic syndrome rats; MS-T (n=5): trained metabolic syndrome rats.

The amount of GLUT4 in the investigated groups' heart (A), gastrocnemius muscle (B), and white adipose tissue (C). In comparison to H rats, MS rats displayed reduced GLUT4 expression in all tissues studied (adipose tissue, $p = 0.022$; gastrocnemius muscle, $p = 0.007$; and heart, $p = 0.036$). Aerobic exercise training effectively enhanced the GLUT4 content in the plasma membrane in the H-T group as compared to the H group by approximately 48% in the heart ($p = 0.041$), 98% in the gastrocnemius muscle ($p < 0.001$), and 86% in the adipose tissue ($p = 0.028$). Comparable to the variation shown between the H-T group and the H group, but more pronounced.

In addition, compared to the MS group, the MS-T animals' responses to the 10-week aerobic training included higher GLUT4 levels in the heart (~67%, $p = 0.001$), gastrocnemius muscle (~237%, $p < 0.001$), and white adipose tissue (~386%, $p < 0.001$) (Figure 3). Even though all of the MS-T animals' tissues showed improvements as a result of aerobic exercise training, their GLUT4 content was comparable to that of the H group rather than as high as that of the trained hypertensive rats (H-T) (Figure 3).

GLUT4 protein content in the heart, gastrocnemius muscle and epididymal white adipose tissue.

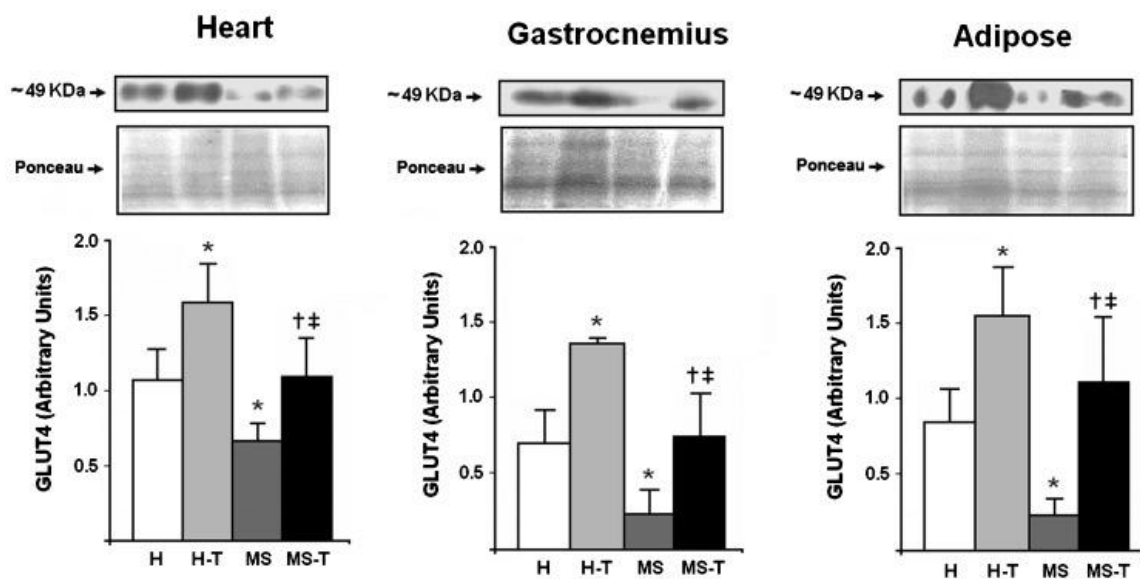


Figure 3: GLUT4 protein content in the heart, gastrocnemius muscle and epididymal white adipose tissue.

Our research has demonstrated that aerobic exercise training is useful for reducing some metabolic syndrome symptoms. Additionally, it lowers the Lee index, which is linked to a reduced body weight, and raises the aerobic capacity of the trained animals. As seen in obese rats, exercise training raises metabolic rates, which may help reduce body weight and fat content. In the current study, this rise in metabolic rates was further supported by the fact that the MS rats' body weights and Lee index scores were decreased while their food intake remained unchanged. Improved insulin resistance accompanied these aerobic exercise training benefits; this was previously seen in MSG-obese mice that had partial compensation of the hyperinsulinemic state and in rats on a high-fat diet that recovered, insulin sensitivity in skeletal muscle after exercise training.

BIBLIOGRAPHY:

1. Hanson R, Imperatore G, Bennett P, Knowler W. Components of the "metabolic syndrome" and incidence of type 2 diabetes. *Diabetes*. 2002;51(10):3120–27.
2. Lakka H, Laaksonen D, Lakka T, Niskanen L, Kumpusalo E, Tuomilehto J. The metabolic syndrome and total and cardiovascular disease mortality in middle-aged men. *JAMA*. 2002;288(21):2709–16.
3. Dandona P, Aljada A, Chaudhuri A, Mohanty P, Rajesh G. A novel view of metabolic syndrome. *Metab Syndr Relat Disor*. 2004;2(1):2–8.
4. Klip A. The many ways to regulate glucose transporter 4. *Appl Physiol Nutr Metab* 2009;34(3):481–7.
5. Klip A, Schertzer JD, Bilan PJ, Thong F, Antonescu C. Regulation of glucose transporter 4 traffic by energy deprivation from mitochondrial compromise. *Acta Physiol (Oxf)* 2009;196(1):27–35.
6. Li D, Randhawa VK, Patel N, Hayashi M, Klip A. Hyperosmolarity reduces GLUT4 endocytosis and increases its exocytosis from a VAMP2-independent pool in 16 muscle cells. *J Biol Chem*. 2001;276(25):22883–91.
7. Leguisamo NM, Lehnen AM, Machado UF, Okamoto MM, Markoski MM, Pinto GH, et al. GLUT4 content decreases along with insulin resistance and high levels of inflammatory markers in rats with metabolic syndrome. *Cardiovasc Diabetol*. 2012;11(1):100.

A Study on Harassment at work Place: With special reference Bangalore

Dr. Shobha C

Associate Professor of Commerce, Govt. RC College of Commerce & Management, Bangalore.

Abstract

Harassment is one of the major problems faced by each and every organization and almost all employees. When it is small organization or big organization they should concentrate on these areas in maintain proper relation among employees. Otherwise it will lead to problems like decrease in production, fewer sales, less turnover, increase in labour turnover and so on. As it is found that sexual harassment is highly associated taking preventive steps may lesser turnover and keep the organization from losing valuable employees. In this paper we can understand to know the various forms of sexual harassment at workplace and to suggest measures to prevent and counter sexual harassment of women at work place.

Key words: Harassment, Workplace, Management

INTRODUCTION:

No longer is Manpower just one of the resources in industries and business: it is the most important of all resources. This is because manpower is that resources through which management wants to direct and control all other resources like materials, machine, money and others. To keep the human power happy and content is the most important objectives of every management. In order to meet this objective, Management must design and implement a set of policies, procedures and practices. However as this passes, the set of demands and expectations of employees change making the old set of policies, procedure and practices obsolete. This is yet another challenge in personnel management.

HARASSMENT

The mere thought of it is enough to send anyone into a panic, especially if you are named as the alleged harasser.

THE BASICS OF HARASSMENT

To understand harassment, you need to know what it is as well as what it is not. Webster's new world dictionary (Second College edition) defines it as:

1. Trouble persistently
2. Discrimination on the basis of sex
3. To trouble, worry of torment

This sounds too simple and the italicized words only reinforce the simplicity by sounding quite threatening. However, in the "real world", what constitutes harassment is confusing and peppered with gray areas.

WORKPLACE HARASSMENT: A Definition

Workplace harassment is any unwelcome or unwanted conduct based on an individual's race, sex, disability, sexual preference, ethnic origin, age, religion, or other personnel characteristic.

SEXUAL HARASSMENT: DEFINED

Sexual harassment is a form of sex discrimination that involves unwanted or unwelcome conduct. Most cases involve and allege that male has harassed a female. Harassment also involves persons of same sex or female. Sexual harassment is further defined as any unwanted or unwelcome

verbal or physician advance, request for sexual favors, or other conduct of sexual nature that affects an individual’s work environment.

RESEARCH METHODOLOGY:

For the purpose of this study, research design consisted of setting through existing literature and thus making theoretical background for the study. Setting through topical articles of sexual harassment of work place, present scenario is included (Analysis & Interpretation).

SOURCES OF DATA:

Data for the study consists of both primary and secondary data.

DATA COLLECTION TOOLS:

a) Questionnaire and Personal interview.

SAMPLING PROCEDURES:

- a) *Sampling Unit:* The Sampling unit for the study consists of the employees working in industries.
- b) *Sample size:* The sample size for the study consists of 100 employees.
- c) *Sampling technique:* Conventional random sampling has been used to arrive at the sample size.

STATEMENT OF THE PROBLEM:

Sexual harassment takes place in many forms and in many places, the most common environment for sexual harassment to manifest is the workplace. The study is to understand the close look at what harassment is & to examine what it is not. To evaluate that does harassment really affects in the negative way in a professional working environment. Sexual harassment plaintiffs are required to follow certain procedural requirement in order to properly pursue their right to be free from Discrimination in the workplace.

OBJECTIVES OF THE STUDY:

- ❖ To know the various forms of sexual harassment at workplace.
- ❖ To suggest measures to prevent and counter sexual harassment of women at work place

“PROFILE OF RESPONDENTS”

The total number of respondents is divided in to four categories. The below table showing the sex wise distribution of sample respondents

Table: 1.1 Sex wise Break-up of Respondent

SEX	NO OF RESPONDENTS	% OF RESPONDENTS
Male	20	20
Female	80	80
Total	100	100

Source: Primary data: From the above table it is clear that 20% of the respondents belong to Male and 80% of the respondents belong to Female.

Table 1.2 - DEPARTMENTS WHICH HAVE EXPERIENCED SEXUAL HARASSMENT

SL NO	DEPARTMENTS	NO. OF RESPONDENTS	% OF RESPONDENTS
1	HRM	40	40
2	Finance	20	20
3	Marketing	20	20

4	Production	10	10
5	Others	10	10
	Total	100	100

Source: Primary Data

From the above table it indicates that, 40% of the harassment is found in HRM Department, 20% in Finance, 20% in marketing and the rest 20% in Production and other departments.

Table 1.3- INDIVIDUALS WHO HARASSES

Sl No.	OPTIONAL	NO OF RESPONDENTS	% OF RESPONDENTS
1	Peer	24	24
2	Subordinate	12	12
3	Boss	32	32
4	Work floor employees	28	28
5	Others	4	4
	TOTAL	100	100

Source: Primary Data

From the above table it indicates that, 24% are harassed by peer, 12% of the respondents are harassed by Subordinates, 32% of the respondents are harassed by their Bosses and the rest 28% are harassed by work floor employees.

Table 1.4 MANAGE OF SITUATIONS BY EMPLOYEES IN CASE OF HARASSMENT

SL NO	SITUATIONS	NO OF RESPONDENTS	% OF RESPONDENTS
1	Ignore	28	28
2	Initiate a complaint	26	26
3	Warn	24	24
4	Hesitate	22	22
5	Others	0	0
	Total	100	100

Source: Primary data.

From the above table it indicates that, 28% of the respondent ignores the situation, 26% of the respondents initiate a complaint when such situation occurs, and 24% of the respondents warn the harassers and the rest 22% of the respondents hesitate to take any action.

FINDINGS AND SUGGESTIONS

1. It is found that 86% of the respondents have experienced sexual harassment in the workplace.
2. It is found that more than 40% of the respondents are harassed through teasing.
3. It is found that about 35% of the respondents are harassed by their superiors or Boss.
4. It is found that about 30% of the respondents ignore the situation and only 26% of them initiate a complaint.

SUGGESTIONS

- ❖ It is suggested to implement strict rules against sexual harassment.
- ❖ It is suggested that for employees rather than feeling irritated, it's better to initiate a complaint against harasser.

- ❖ It is better if the top-level management be aware of harassment as it's found that 35% are harassed by superiors.
- ❖ It is better women rather being scared can take corrective remedial action against harassers.
- ❖ It is suggested that women employees should be provided with equal opportunity at works.
- ❖ Employees counseling should be made frequently to know their problems.
- ❖ Appropriate action & disciplinary actions like job transfer, demotion, pay reduction, laws of an owner, termination will prevent sexual harassment at workplace.

CONCLUSION

From the above study, we can conclude that sexual harassment is one of the major problem faced by each and every organization and almost all employees. When it is small organization or big organization they should concentrate on these areas in maintain proper relation among employees. Otherwise it will lead to problems like decrease in production, fewer sales, less turnover, increase in labour turnover and so on. As it is found that sexual harassment is highly associated taking preventive steps may lesser turnover and keep the organization from losing valuable employees. Sexual harassment is a reflection of poor attitude about the whole organization. The managers and superiors, who work with the employees, should change employee's perceptions about the organization policies and practice.

REFERANCE

1. "The Sexual Harassment Bill undermines the innovative spirit of Vishaka" – Naina Kapur, Lawyer and Equality Consultant". *Bar and Bench*. 1 March 2013. Retrieved 2 March 2013.
2. "The Sexual Harassment of Women at Workplace (Prevention, Prohibition and Redressal) Act, 2013 Published in The Gazette of India". Press Information Bureau. Retrieved 26 April 2013.
3. Chakrabarty, Rakhi (4 September 2012) "Sexual harassment at workplace Bill passed". *Times of India*. Retrieved 13 September 2012.
4. Thorpe, Edgar (ed.) (2012). *The Pearson Current Event Digest 2011-2012*, pp. 3-4. Pearson Education India. ISBN 8131761789
5. Polanki, Pallavi (28 August 2012). "Bill against sexual harassment a boost to domestic workers". *First Post*. Retrieved 13 September 2012.
6. Handbook on the Law of Sexual Harassment at Workplace by Shivangi Prasad and Attreyi Mukherjee, available at amazon.in and bigbookshop.com
7. Nishith Desai Associates, Veena Gopalakrishnan, Ajay Singh Solanki and Vikram Shroff, India's new labour law - prevention of sexual harassment at the workplace, Lexology, 30 April 2013
8. The Hindu Parliament passes Bill to prevent sexual harassment at workplace 26 February 2013
9. Shajan Perappadan, Bindu (4 September 2012). "Safety net at hand". *The Hindu*. Retrieved 13 September 2012.
10. Women Workers? Rights in India: Issues and Strategies ? a reference guide Edited by Aanchal Kapur, ILO, New Delhi.
11. The Politics of Silence, Sanhita, Written and Edited by Rajashri Dasgupta, 2001
12. Articles on the web:

“A Study on the Consequences of Merger and Buying on Economic Dynamics in the Indian Banking Sector”

Ammanna Kurundawad

Assistant Professor, Department of Commerce Government First Grade College, Athani.

Abstract:

In this review, we took a gander at what consolidations and acquisitions mean for significant pieces of the Indian economy. We needed to see what befalls things like Non-Performing Resources (NPAs), occupations, and how well the consolidated banks do. At the point when banks combine, one of them generally turns out to be a lot greater. We should separate it - "consolidation" and "obtaining" are two kinds of corporate associations. The organizations getting stuff are classified as "obtaining organizations" or "bidders," while those being taken over are the "target organizations." At present, more consolidations and acquisitions are going on, yet it's not satisfactory to assume this is because the economy is improving. NPAs are a piece better, yet there's nothing else to it. Many bank laborers think consolidations are terrible for their positions because individuals who own the banks need to restrict the number of representatives that are right there. Banks that combined or landed obtained are cutting positions consistently. The information shows that enormous Indian banks deciding to develop through consolidations appear to be using sound judgment in arranging their staff better. Relatively few examinations have taken a gander at what consolidations mean for occupations, so it's critical to check late consolidations of public area banks. This investigation plans to find both the great and terrible impacts of these consolidations, giving us a serious understanding.

Keywords: *Consolidations and Acquisitions, The Effect of the Reconstruction of Banks, Monetary Foundations.*

Introduction:

As shown by the Rasearve Bank of India (RBI), the Indian monetary industry has a great deal of money and is especially controlled. The money related and monetary conditions in our country are better than those in various nations. Research utilizing a credit and liquidity risk exhibits that Indian banks are strong and have fared well during the world financial crisis. India currently has an assortment of new bank types. One of them is the talked about combination of enormous cash with more delicate public region banks that are standing up to disasters. The public authority is endeavoring to join these banks to deal with the issue of horrible advances. This is the way they intend to dial back the improvement of horrible progressions. Solidifying banks is a technique for dealing with the issue, and it's not something we can ignore. Try to ensure the impacts of the incorporation are firmly checked. This plan is significant for more noteworthy work to make the monetary business less complicated and decline strain on the public power's spending plan. Specifically, the RBI will keep an eye out for Non-Performing Assets (NPAs), which are propels that people don't repay. If a bank has a more prominent number of NPAs than allowed, it will be told to meet with a more prominent bank. This is on the grounds that when two banks join, their outright money ends up being more, which cuts down the degree of NPAs. The ten PSU banks are as per the following: Bank of Maharashtra, IDBI Bank, UCO Bank, Public Bank, Indian Abroad Bank, Oriental Bank of Exchange, Joined Bank of India, Organization Bank, IDBI Bank, Public Endlessly bank of India — are perceived for their execution of the RBI's Short Medicinal Movement (PCA) plot. These banks have 15% to 31% of their assets named non-performing resources (NPAs).

Consolidation:

Growing their business exercises resembles a cash device to create more gain over the long haul. At the point when two organizations choose to combine, it's known as consolidation. Dislike purchasing, which may be a piece hostile. Administrators are tied in with improving the business, running things easily, and developing so everybody gets better terms like advancements, advantages, and additional advantages.

Obtaining:

This is the moment when one company buys out another. The purchasing organization could in any case go about as a different lawful individual. The primary objective is to assume command over the purchased organization, and its staff gets blended into the one that is getting it.

Patterns in Worldwide Consolidations and Acquisitions:

One way for unfamiliar financial backers to get into other nations' economies is by doing consolidations and acquisitions across borders. Organizations conclude to do this in light of things like enjoying a benefit in possession, area, doing things inside, pondering getting more market influence, being more proficient by cooperating, getting greater, fanning out, and needing to get more cash flow. Organizations that need to develop overall utilize a blend of nearby and worldwide cash to pay for these arrangements. In principle, there are two fundamental purposes behind signing up. One is to improve things for all interested parties, and the other isn't worried about that. In an ideal cash world, all organizations would be tied in with fulfilling investors. However, truly, setting aside cash or making a greater amount of it truly improves things.

Getting and Solidifying in the Indian Monetary Area:

At the point when India's financial development began in 1770, the Bank of Hindustan was the essential bank. Later, more banks appeared, all with permission from the English East India Organisation. The Bank of Bombay (1840), the Bank of Madras (1843), and the Bank of Calcutta (1840) were a few of these.

By combining these banks, the Illustrious Bank of India was laid out in 1921. After that, on July 1, 1955, it changed its name to the State Bank of India and received some public attention. This action included eight subsidiary banks (of which there are currently seven) and was intended to assist banking administrations in rural areas. From that point onward, the State Banks of Jaipur and Bikaner were consolidated to shape the State Bank of Bikaner and Jaipur.

After the enormous worldwide emergency in 2008-2009, India's financial scene has given indications of improvement. It's more useful and proficient now contrasted with when the emergency previously hit. The public authority has been making a move to build up the monetary framework, and the Hold Bank of India has likewise been making a move to help with the recuperation of the economy.

Administrative Structure for Consolidation and Procurement in the Indian Financial Area:

The standards for joining or blending two banks in India come from the Hold Bank of India (RBI), and they've done a great deal of work on this. The Indian Financial Guideline (BR) Act, 1949, resembles the supervisor of these principles. As indicated by the Demonstration, there are two distinct kinds of mixtures:

- Deliberate Mixture
- Necessary Mixture

Deliberate mixture (area 44A):

This is how things have been: when two banks need to combine, the shrewd arrangement they make must be settled upon by the majority of the critical chiefs in the two banks and afterward 66% of the multitude of individuals who own a piece of those banks. When everybody's ready, they can impart the arrangement to the Save Bank for the last approval. Be that as it may, consider this, the Save Bank can likewise say it's alright the join regardless of whether not every person concurs. That is the power given to them by Segment 44A of the BR Act. They have the express so in allowing two banks to collaborate.

Necessary Blend:

At the point when the Hold Bank says two banks need to sign up, it's like a must-do thing as per Segment 45 of the BR Act. This happens when it's really great for everybody, similar to individuals who put their cash in the bank.

Envision a bank is in a difficult situation or not doing competently, or it needs better administration, the Hold Bank can step in and say, "OK, both of you need to go along with." They could in fact request that the large government a tad and make an arrangement for the joining. According to Segment 45(2) of the BR Act, the Save Bank can advise the public authority to prevent a bank from doing anything for some time and utilize that chance to painstakingly arrange for how it will get together with another bank.

Furthermore, here's a standard: Before any bank can purchase one more business or collaborate with another bank or a cash organization, the Save Bank should offer the go-ahead. They are the supervisor here, concluding how the joining occurs, and who concurs, and everybody needs to observe their guidelines.

Objective:

- To grasp the effect on work by consolidation and procurement in Indian Financial Area.
- To discover that directors are tied in with making the business work better, taking care of everything for in general achievement, and making the business greater to get better advantages and advantages. Likewise, to figure out what issues and hardships accompany Indian banks consolidating?

Review of Literature:

Athma and Bhavani (2012) focused on the pre-and post-consolidation execution of SBI and HDFC Banks, as there were a sum of 22 consolidations in the Indian financial area somewhere in the range of 1991 and 2017. Immeasurably significant measurements showed a vertical pattern during the post-consolidation period, except for the quantity of representatives and benefits for SBI and the quantity of workers for HDFC Bank.

Singh and Gupta(2015) examined information and data were gotten in regards to the presentation of the chose banks before to and following the 1990 consolidations. Looking at the effect of consolidations on benefit includes inspecting a few monetary boundaries like functional overall revenue, return on total assets, and return on capital utilized.

Ishwarya J (2019) this study saw how banks acted in consolidations and acquisitions, as well as the association of SBI and its subsidiaries. Productivity was unaffected impressively by specific bank consolidations. Nonetheless, there are great possibilities that benefit will increment soon. Albeit the investors of feeble banks never again gain from consolidations between disparate banks (frail and solid banks), these consolidations by the by defend powerless bank contributors from losing cash.

Jayadev and Sensarma (2007) inspected the huge worries encompassing financial union in India with an emphasis on investors and chiefs. As indicated by the examination, neither the bidder nor the objective establishments' investors have benefitted from constrained consolidations. The review gave undeniable proof that the Indian monetary framework required extremely enormous banks to take on different dangers related with working in both homegrown and global business sectors.

H.Lahoti (2016) thought about that corporate system measures, for example, consolidations and acquisitions were essential since they helped the organization develop remotely and give it an upper hand. In the present globalized economy, Consolidations and acquisitions (M&A) are progressively utilized for of upgrading an organization's seriousness. These methods incorporate extending the organization's piece of the pie, utilizing economies of scale, differentiating its property to diminish business hazard, and entering new business sectors and geographic regions.

Research Methodology:

This examination paper utilized optional sources and the unmistakable investigation strategy. For this review, a large number of distributions and scholarly papers on important issues are entirely inspected. Specific accentuation is put on articles composed for papers, publications, web based learning assets, discussions, and conversations hung on news diverts to accumulate the latest factual information and give a careful examination of the subject, as it is one of the points in regards to the Indian economy that has produced the most conversation as of late. The scientist attempted to make the examination work in a real way.

Test Size:

To meet the different objectives of this review, studies of one public area (SBI and its partner banks) bank and one confidential area banks have been directed.

Confabulation:

On April 1, 2017, the Affiliation Department decided to merge five State Bank Get-together accomplice deals with a record with the State Bank of India. After this joining, the bank's complete clients are currently 37 crores, and it has an organization of around 24,000 branches and around 60,000 ATMs all around the country. Along these lines, the State Bank of India is presently one of the main 50 banks all around the world.

Changes in Work in the Financial Area:

The sort of positions and how great they are having changed a ton as a result of the progressions occurring in Indian banking. Two major things causing these progressions are the weighty utilization of new innovations in banking and a great deal of banks combining, which is called M&A or blending. Both of these things are firmly associated, and we'll regard them as something major in this review. Despite the fact that combining occurred after new innovation came into banking, the innovation part got the progressions going quicker.

The following are a couple of significant things found by research about what M&A means for occupations, both with regards to amount and quality:

- Occupations for less particular jobs are going down.
- The positions for the enormous managers are changing a ton. They're getting really testing and adaptable.
- There are more youthful, particular specialists landing positions. Organizations can dispose of more seasoned, less talented, or less qualified specialists through exiting the workforce plans.

- There are huge issues with regards to assembling and making different administration frameworks, managing laborers, and coordinating how the work is finished. These things need cautious preparation and are pivotal for a joining to function admirably.

Ideas:

- The public authority shouldn't rush the most common way of consolidating banks. It's significant in light of the fact that making the consolidating arrangement work needs a cautious gander at how monetarily stable the banks are, and it needs sufficient opportunity.
- Picking which battling banks ought to get together with greater, more grounded ones should be done nicely, and the central thing to ponder is the way to bunch various banks for this.
- The bank that is doing the securing can't attempt to control or assume control over the one it's getting together with. They ought to blend the beneficial things about the two banks before the joining happens to make everybody feel better about it and come by improved results.
- Laborers should jump into instructional meetings from time to time to become accustomed to the thoughts, ways, and innovation utilized in the better approach for getting things done.
- Individuals in control should have a decent arrangement for this and put away a lot of cash for it.

Outcomes:

- The gathering realizes that there probably won't be less specialists, however there probably won't be many new positions on the grounds that the greater organization as of now has an adequate number of laborers. This could make it harder to get a new line of work due to the joining.
- Individuals who work at more modest banks could feel a piece lost and need to work better to stay aware individuals in the greater banks. Thus, a major test in joining banks is ensuring everybody functions admirably together.
- Shoppers ought to inform different associations, for example, the Annual Assessment Division for charge discounts, protection firms for development incomes, shared assets for reclamation aggregates, and the Public Benefits Framework — when they get new record numbers or IFSC codes.

Conclusion:

With regards to consolidating accounts, foundation, organization, and promoting procedures of joining banks, making two monetary establishments into one is an extreme and difficult work. It needs a great deal of persistence to make the joining system work. What's more, the effect on business isn't negative, however higher determinations are required.

Despite the fact that it appears as though smart for better administration, joining banks can't actually take care of well except if the problems with how they are overseen and organized are fixed. We ought to see the outcomes soon. The State Bank of India needed to fix issues when it got together with its subsidiary banks. In any case, the thought is, regardless of whether there's a difficult situation now, over the long haul, everything will work out. That is the reason individuals are pushing for banks to consolidate.

References:

1. Preeti Chahar & Dr. Ruchi Maheshawari Bangur, (2024). "Merger And Acquisition In Indian Banking Sector: Impact On Economic Variables", International Journal of Advanced Research in Commerce, Management & Social Science, Volume 07, No. 01(II), pp 114-119
2. Agarwala, V., & Agarwala, N. (2019). A critical review of non-performing assets in the Indian banking industry. Rajagiri Management Journal.

3. Bahl, K., Kiran, R., & Sharma, A. (2022). Impact of Drivers of Change (Digitalization, Demonetization, and Consolidation of Banks) With Mediating Role of Nature of Training and Job Enrichment on the Banking Performance. *SAGE Open*, 12(2), 21582440221097393.
4. Das, S. K., & Uppal, K. (2021). NPAs and profitability in Indian banks: an empirical analysis. *Future Business Journal*, 7(1), 1-9.
5. Goyal, K. A., & Joshi, V. (2011). Mergers in banking industry of India: Some emerging issues. *Asian Journal of Business and Management Sciences*, 1(2), 157-165.
6. Ishwarya, J. (2019). A Study on Mergers and Acquisition of Banks and a Case Study on SBI and its Associates. *International Journal of Trend in Research and Development*, September, 22, 26.
7. Jeyalakshmi, P. R., & Rani, A. L. Merger and Consolidation of Indian Public Sector Banks-An Analysis.
8. Mittal, R. K., & Suneja, D. (2017). The problem of rising non-performing assets in banking sector in India: comparative analysis of public and private sector banks. *International Journal of Management, IT and Engineering*, 7(7), 384-398.
9. Munde, S. (2021). Analysis of NPAs of the public sector banks in India. emerging trends in Indian commerce.
10. Rajoria, D. K. (2018). The Consolidation of Public Sector Banks: A Ray of Hope to the Npa Problem in India. *International Journal of Law and Policy Review (NUJS, Kolkata)*, 7(2).
11. Sai, V. R. N., & Sultan, D. S. T. (2013). Financial performance analysis in Banking sector-A Pre & Post Merger perspective. *International Monthly Refereed Journal of Research In Management & Technology*, 2, 56-66.
12. Sensarma, R., & Jayadev, M. (2010). Efficiency, scale economies and valuation effects: evidence from bank mergers in India. *International Journal of Financial Services Management*.
13. Singh, A. (2013). Performance of non-performing assets (NPAs) in Indian Commercial Banks. *International Journal of Marketing, Financial Services & Management Research*, 2(9), 86-94.
14. Singh, S., & Das, S. (2018). Impact of post-merger and acquisition activities on the financial performance of banks: A study of Indian private sector and public sector banks. *Revista Espacios Magazine*, 39(26), 25.
15. Sinha, A. (2019). A theory of reform consolidation in India: From crisis-induced reforms to strategic internationalization. *India Review*, 18(1), 54-87.
16. Swami, O. S., Sarkar, A., & Sharma, J. P. (2019). Bank Consolidation in India: An Empirical Study to Identify Leading.

“An Analysis of the Obstacles and Potential of Bit Coin in India”

Mr. Bira Surannavar

Assistant Professor of Commerce, Government First Grade College, Paschapur.

Abstract:

In this period of monetary changes and globalization, we are in a progressing stage from ordinary to contemporary method for exchanges and speculations. Further, the reception of credit only exchanges by the Indian Government supports individuals towards advanced or digital currencies to keep India refreshed and lift our way of life. Bitcoins, the world's most renowned and notable digital currency, empowers us to complete exchanges without requiring a delegate. It is additionally unregulated by The Save Bank of India. It has been noticed that market influences fairly control the cost of Bitcoin. By developing and advancing the economy, virtual cash assists with expanding the utilization of paperless exchanges. The review's essential objective is to characterize the numerous obstructions to Bitcoin reception and give applicable clarifications for the Bitcoin-related issues that Indian clients face. It likewise takes a gander at the exploration on individuals involving Bitcoin as an installment and contributing technique. A writing survey was led to explore the various Bitcoins that are presently accessible. Scientific Various leveled Interaction (AHP) was used to propose a functioning model and get experiences into the universe of digital currencies. Bitcoin reception is as yet an essentially unstudied theme. This study planned to take a gander at the center reasons for Bitcoin non-reception in different nations.

Keywords: *Bitcoin, Cryptographic Money and Virtual Cash*

Introduction:

In this period of globalization, we are moving from customary to present day method for exchanges and speculations. We attempt to consolidate innovation no sweat our day to day business tasks in general part of the firm, whether it is MIS, ERP or better bookkeeping programming comparable than SAP, to upgrade our strategy for activities. Further maxim of Indian Government's credit only exchanges is a push toward a new and created country, determined to bring India refreshed and furthermore to lift up our way of life. Bitcoin grants us to lead tasks without the utilization of a broker and this is likewise not managed by a national bank somewhat it is seen that the cost of still up in the air by the market influences. Bitcoin should be mined. Virtual cash adds to growing the utilization of paperless exchanges by developing the economy and propelling it. On August 16, 2008, a unidentified individual distributed the principal virtual money, "Bitcoin," but on October 31, 2008, a connection to a paper composed by Satoshi Nakamoto named "Bitcoin: A Shared Electronic Money Framework" was presented on a cryptography mailing list. Bit coin is virtual cash that isn't constrained by any political body and is the most important money on the planet. There were 400 cryptographic forms of money, some of the time alluded to as option Bitcoins, in 2014. There are more than 1600 digital currencies accessible as of August 16, 2018. As indicated by the market, Bitcoin has the most noteworthy allotment. Bitcoin has gone over a few deterrents concerning reception for of trade since its commencement, and it keeps on doing as such in numerous countries. The Bitcoin market collapsed in 2016, and the market worth of Bitcoin diminished by 65%. Bitcoin holders have failed. It is impossible that individuals in a spot like India, where protection from change is an issue, will acknowledge these sorts of exchanges. Getting

individuals to acknowledge Bitcoin for of installment and keeping up with its security has shown to be the most difficult parts of any endeavor. Both trust and trust in the installment framework are significant gas pedals.

Literature Review:

It was attempted to comprehend individuals' perspectives on digital forms of money and its issues, as well as to evaluate cryptographic money reception in various Indian states and the impact of the guidelines here on piece coin reception. As per the exploration, bit coin is incredibly helpless against security attacks. Moreover, there is an interest supply irregularity that could prompt a monetary breakdown later on. The elevated extortion risk related with unregulated and unmonitored monetary stream is one main point of interest prompting cryptographic money's non-reception. The outcomes recommend that future review ought to focus on laying out the connection between monetary guideline and the condition of digital currency execution. Bit coin beginning coin contributions for quite some time following their underlying exchange record were explored and it was uncovered that 40% of the first coin contributions are regularly exaggerated. The paper has rested up a way for additional examination into a portion of different boundaries that influence the realistic return circulation of the Underlying Coin Offering market. It was looked to sum up the ebb and flow status of block chain and digital money, as well as the various exploration issues and prospects in the space of digital money, and have found that because of assorted organizations work in various ways, versatile block chain networks are required. They guarantee that utilizing an agreement cycle on a public block chain is as yet a worry that must be researched. The subject of illegal tax avoidance's commonness in digital forms of money was examined. Future examination ought to zero in on creating apparatuses to forestall tax evasion in digital forms of money to follow proceeding with criminal operations in the block chain. It is tried to characterize the lawful worries that emerge while utilizing Spot coin and what cures could be accessible. They suggest that all features of the issue be very much investigated to draft regulation that finds some kind of harmony among security and ability at whatever point bit coins are executed. It is taken a gander at overall situation and the plausible result of touch coin reception. To address the hindrances in the domain of cryptographic forms of money, different advances can be utilized related to obstruct chain. In the digital money business, security is a significant issue. Distributed computing can possibly further develop block-chain security while as yet being practical. Network security is a significant part of each and every association, and digital protection is particularly significant in the cryptographic money globe.

Objectives:

- To study the conceptual framework of Bit coins in India
- To perceive the obstacles and potentials of Bit coins in India

Research System:

This study depends on a contextual investigation of Bitcoin acknowledgment in India. We analyzed the case of touch coin in this review and found significant hardships. Bit coin's benefits and burdens in India We suggested different remedial strategies subsequent to perceiving the issues. We used AHP for the inside and out investigation (Scientific Hierarchal Interaction). We saw specific worries and deterrents subsequent to applying the AHP, which we used to introduce an imitation and propose a few procedures.

Table 1: Hierarchical analysis procedure

Items	Unpredictability	Usability	Criminal activity and security	Tax	Governance	Weights
Unpredictability	0.1	0.25	0.12	0.24	0.07	15.21%
Usability	0.03	0.08	0.11	0.26	0.07	8.61%
Criminal activity and security	0.53	0.4	0.52	0.34	0.62	48.3%
Tax	0.04	0.04	0.08	0.05	0.04	4.31%
Governance	0.32	0.25	0.18	0.23	0.21	23.71%

Table 2: Display objects, relevant regulations, government oversight agency, training sessions, hacker defense team, and weights

Items	Suitable Policy	Governmental Authority For Regulation	Workshops	Squads That Combat Hacking	Weights
Suitable Policy	0.22	0.19	0.37	0.36	28.91%
Governmental Authority For Regulation	0.69	0.58	0.48	0.44	54.31%
Workshops	0.06	0.12	0.11	0.14	10.31%
Squads That Combat Hacking	0.05	0.10	0.05	0.08	6.51%

Issues:

Eccentricism: Bitcoin is truly unsteady that can change whenever. It fell by 65% in 2016, in the wake of having ascended by 200% the prior year. It is on the grounds that the cycle isn't inferred by a focal power; all things considered, different market powers decide the market cost. Bitcoin esteem stand zero in the event that somebody with whom we carry on with work doesn't acknowledge it.

Openness: Even after over 10 years individuals are experiencing difficulty using it. Bitcoin may be challenging to use for certain people. The muddled calculations and digging are hard for a layman to comprehend and apply.

Wellbeing and criminal operations: The essential issue with Bitcoin is its absence of safety. You can't be sure of the safety efforts set up. The essential explanations behind Bitcoins rejection in India are digital dangers.

Charge: A Bitcoin charge is a groundwork of contention for quite a while. Any adjustment of Bitcoins esteem should be proclaimed, and the assessments additionally must be paid.

Administration: Any administration office or national bank doesn't run Bitcoin. Individuals have trust worries accordingly. By and large an insight individuals' cash is protected in the event that it is supported by any administration organization, and they contribute. Be that as it may, there is no such expert on account of Bitcoin.

Ideas:

Suitable proposition: We can get the exchanges in the event that we can set up a stage for bit coin exchanges in our country and control the guidelines and chance administration for bit coin. Accordingly, individuals will be more disposed to acknowledge bit coin as real and get it.

Government administrative body: The Govt might lay out a body to manage Bitcoin exchanges, like how SEBI directs the securities exchange. Administrative associations capitalize on leverage over people to keep up with financial backer certainty.

Studios: Financial backers and money managers ought to hold courses to help people en route to secure piece coins and to keep up with their wallets of spot coin. The greatest issue in our Nation is

that most people don't know about the techniques to buy bit coin and how to deal with the key risks that show up with it.

Hostile to Hacking Crew: Cybercrime is fundamental worry in the event of Bitcoin, by and large individuals dread for it being taken. Individuals' confidence in virtual cash is dissolved subsequently. The best way to acquire it is through laying out a network protection segment.

AHP investigation: The AHP approach was utilized to examine the hardships and difficulties showed by writing and auxiliary sources.

Conclusion:

The worth of the virtual cash differs with the size of the virtual local area. Since there are no exchange records, there are more dangers of tax evasion. The most well known sort of virtual money is reliability focuses, trailed by shared organizations and social games. The ICO execution of enormous associations is basically declining. Assuming institutional financial backers partake in this ICO project, there is a likelihood that the quantity of financial backers might rise. The "Hyper record texture" structure is utilized to address security issues. It works on a channel to which just certain individuals approach. Hub pruning on the block bind is an answer for the versatility issue. The two choices for reinforcing private key security are equipment and paper wallets. Blend nets might be utilized to safeguard client protection utilizing the Coin Join and Monero strategies. The dangers of tax evasion in digital currencies are generally critical because of the shortfall of support of any administration organizations. Digital money execution has driven in a large number of difficulties, including network protection concerns, tax avoidance, and other unlawful ways of behaving. Digital currency is clear and engaging since it is used globally, bringing in cross-public cash exchanges simple and easy. The issue of public monetary standards can be overwhelmed with block chains. Ladies have a lower bit coin education level than guys Bannier et al., showing that men are more intrigued by bit coin. Clients are especially worried about the instability nature and hazard connected with cryptographic money. Bit coin has the most noteworthy pace of development when contrasted with different protections, consequently it will be a fabulous opportunity to put resources into it. There are sure obstacles in front of us, including as security concerns and the absence of go betweens, however as sensible brokers and financial backers, we can't overlook the prizes related with bit coins. The reception of spot coin is a significant wellspring of tension, and many individuals dread being taken, however the truth of the matter is that in the event that we can get a handle on piece coin, we can upgrade our economy. Individuals, especially ladies, have an unfortunate level of comprehension of spot coin, which adds to their fear of it. On account of touch coin, the gamble reward compromise is tremendous. There are different deterrents and disadvantages with bit coin, however the security risk offsets any remaining worries. Security and crimes were considered to be the main worry in Piece coin reception (48.2%) which is followed by administration (23.7%) and flightiness (23.7%). To conquer these issues, the improvement of an administration managing organization (54.3 percent) and a fitting stage (28.9%) should be focused on.

References:

1. Neelanjan Mitra, Dr. Nidhi Singh and Dr. Anirban Hazra, (2024). "Bitcoin in Indian Context: A study on challenges & future scopes", International Journal of Financial Management and Economics 2024; 7(1): 192-195
2. Michal P, et al. Price Fluctuations and the Use of Bitcoin: An Empirical Inquiry Empirical Inquiry" International Journal of Electronic Commerce, ISSN. 2015;20(1):9-49.
3. Léo M, et al. Cryptocurrencies and Block chain: Opportunities and Limits of a New Monetary Regime." International Journal of Political Economy. Rutledge. 2019;48(2):127-52.

4. Chiu, Iris HY. A New Era in Fintech Payment Innovations? A Perspective from the Institutions and Regulation of Payment Systems. Law, Innovation and Technology, Taylor & Francis; c2017.
5. Shailak J. The Growth of Cryptocurrency in India: It's Challenges & Potential Impacts on Legislation. Parul University; c2018.
6. Paul MP. The Pricing and Performance of Cryptocurrency. European Journal of Finance; c2019, p. 1-31.
7. Valeriia D, Dykyi O. Cryptocurrency in the System of Money Laundering. Baltic Journal of Economic Studies. 2018;4(5):71-81.
8. Poonia RC, Kalra M. Bridging approaches to reduce the gap between classical and quantum computing, Journal of Information and Optimization Sciences. 2016;37(2):279-283.
9. Garry J. Cryptocurrencies & the Challenge of Global Governance. Cadmus. 2018;3(4):109-23.
10. Yousuf JM, et al. Crypto-Currency: Is the Future Dark or Bright? 2019;2667:1080-96.
11. Semmouni MC, Nitaj A, Belkasmi M. Bitcoin security with a twisted edwards curve, Journal of Discrete Mathematical Sciences and Cryptography; c2020. DOI: 10.1080/09720529.2019.1681673
12. Khan R, Mohammad H. Network Threats, Attacks and Security Measures: A Review. International Journal of Advanced Research in Computer Science. 2017;8(8):116-20.

“An Examination of The Factors Affecting the Consumer Behavior by Sustainable Marketing Tactics”

Mahaveer Khawatakoppa

Assistant Professor of Commerce, Government First Grade College, Ainapur.

Abstract:

The paper unfurls in a few segments, starting with a presentation that lays out the meaning of figuring out the effect of practical promoting. It explores through the advancement of green showcasing, depicting authentic achievements and the contemporary shift towards manageability. Key parts of reasonable showcasing methodologies, including eco-accommodating item improvement, straightforwardness, moral strategic approaches, and corporate social obligation drives, are taken apart regarding ongoing writing. The resulting segment dissects the impacts of maintainable showcasing on purchaser conduct, investigating increased buyer mindfulness, the effect on buying choices, and the foundation of brand reliability through supportability drives. Difficulties and amazing open doors in the domain of maintainable showcasing are then examined, resolving issues, for example, green washing concerns and open doors for organizations to line up with customer values. Moving to the Indian setting, the contextual analyses segment researches effective supportable advertising efforts in India, offering experiences into illustrations gained from the two victories and disappointments. The paper closes by extending future patterns in green promoting; underscoring the advancing scene and the expected proceeded with interest for feasible items and administrations.

Keywords: *Maintainable Advertising, Customer Conduct, Green Promoting, Eco-Accommodating Item, Corporate Social Obligation*

Introduction:

Economical promoting, as a powerful feature of contemporary business methodologies, has gathered significant consideration lately (Kotler et al., 2019).

Brief Outline of Feasible Promoting:

An essential comprehension of practical showcasing is critical to disentangle its mind boggling suggestions. Kotler et al. (2019) give an exhaustive reading material on green promoting, explaining the standards and practices that support feasible showcasing systems. Their work digs into the verifiable setting, looking at the advancement of advertising towards eco-accommodating and socially dependable practices. Besides, Peattie and Belz (2020) contribute a worldwide viewpoint in their work on manageability showcasing, offering bits of knowledge into how organizations across the world are coordinating natural and social contemplations into their promoting tries. By integrating these points of view, a nuanced outline of practical showcasing arises, giving a strong groundwork to the resulting investigation (John, B., et al.,2022).

Meaning of Figuring out its Effect on Customer Conduct:

The meaning of understanding the effect of manageable promoting on buyer conduct couldn't possibly be more significant. In their review, Jones and Robinson (2021) underscore the urgent job of buyer conduct in molding the progress of feasible showcasing techniques. The creators research the effect of value limits and store reliability cards on UK buyer shopping for food conduct, revealing insight into the many-sided connection between special techniques and feasible decisions. This knowledge is additionally confirmed by Smith and Taylor (2020), who, in their investigation of

green washing and corporate obligation, underline the requirement for organizations to truly line up with supportability to overcome any barrier between purchaser assumptions and corporate practices. Understanding these elements is pivotal for organizations intending to explore the mind boggling scene of shopper inclinations and pursue informed key choices.

Couple, Luchs and Mooradian (2020) contribute significant experiences into the commitment of shoppers through cause-related showcasing, offering a hypothetical system that dissects the variables impacting twenty to thirty year olds' perspectives and ways of behaving. This comprehensive comprehension of buyer commitment frames a foundation for disentangling the complexities of maintainable showcasing influence. As we dig into this investigation, it becomes obvious that a nuanced perception of the convergence between economical showcasing and purchaser conduct is fundamental for organizations pointing not exclusively to get by yet to flourish in a period where moral contemplations are central in customer direction.

Table 1: Major Turning Points in the Development of Green Marketing

Year	Significant Turning Point
1970	Concerns about the environment starting to surface
1985	Launch of Green Products
1990	A Growing Priority for Corporate Social Responsibility
2005	Growth of Programs for Green Certification
2015	Integrating Sustainable Practices Into Mainstream Culture

Objectives:

- To study the concept of green showcasing
- To perceive the consumer behavior affected by sustainable marketing tactics

Research Methodology:

The study's primary source of research is secondary. Information was acquired from several conferences that drew from literature, diaries, and other academic studies on the subject. Considering the prior research on the subject, the panel therefore approved of the notion of carrying out a follow-up investigation.

The Advancement of Green Showcasing:

Green showcasing has gone through a groundbreaking excursion, well established in verifiable setting and set apart by a critical shift towards supportability in promoting rehearses.

Authentic Setting:

To grasp the advancement of green promoting, it is fundamental to dig into its verifiable roots. Polonsky (2019) gives a complete outline of the verifiable setting of green promoting, featuring the rise of natural worries as an impetus for the initiation of eco-accommodating showcasing rehearses. The creator follows the roots back to the 1970s when the ecological development picked up speed, molding the talk around corporate obligation and economical strategic policies.

Additionally, Smith and Fischer (2021) add to the comprehension of authentic points of view by investigating the development of buyer mentalities towards green items. Their work dives into how changing cultural qualities and perspectives over the course of the years have affected shopper impression of harmless to the ecosystem items. By amalgamating these viewpoints, a nuanced comprehension of the verifiable powers that have formed green promoting rehearses arises.

Shift towards Maintainability in Showcasing Practices:

The advancement of green showcasing is indistinguishable from the more extensive shift towards supportability in advertising rehearses. Achrol and Kotler (2019) give key bits of

knowledge into this shift, stressing the change from customary to computerized promoting in their fundamental work "Showcasing 4.0." The creators contend that manageability is turning into a focal part of current showcasing, impacting how organizations interface with buyers in the advanced age. Expanding on this, Robinson and Jackson (2020) dig into the contemporary scene of purchaser distrust and its effect on promoting. The creators feature the requirement for organizations to explore difficulties connected with suspicion successfully, accentuating that buyers are turning out to be progressively knowing about the legitimacy of manageability claims. This focuses on the continuous development where advertising rehearses are adjusting to manageability and wrestling with the difficulties accompanying it.

The job of affirmation programs in the shift towards maintainability is investigated by Green et al. (2019). Their exploration dissects the multiplication of green confirmation programs and their effect on purchaser discernments. By understanding how affirmations impact customer trust and buying choices, organizations can tailor their promoting techniques to line up with these certificate driven shopper inclinations.

Key Parts of Economical Showcasing Methodologies:

Economical showcasing methodologies incorporate different parts organizations take on to align with natural and social obligations. The assessment of these parts, including eco-accommodating item improvement, straightforwardness and moral strategic policies, and corporate social obligation drives, gives a far reaching comprehension of the complexities forming the effect of feasible promoting on customer conduct.

Table 2: Essential Elements of Eco-Friendly Marketing Approaches

Elements	Synopsis
Environmentally Conscious Product Development	Adding ecologically friendly components and manufacturing techniques
Openness and Moral Business Conduct	Supplying detailed information on manufacturing, sourcing, and moral norms
Proposals for Corporate Social Responsibility	Taking part in environmental and community projects to make a good contribution

Environmentally Conscious Product Development:

Eco-accommodating item improvement is a crucial part of practical showcasing, mirroring a promise to diminishing natural effect. In their examination, Sharma and Iyer (2021) research purchaser perspectives towards green items in the Indian market. The review reveals insight into the meaning of eco-accommodating item ascribes in affecting purchaser inclinations. Likewise, Hartmann and Apaolaza-Ibañez (2022) investigate the job of eco-accommodating item credits in molding customer object connections, stressing the positive effect of such properties on buyer fulfillment. These examinations by and large highlight the significance of eco-accommodating item advancement in catching purchaser interest and encouraging feasible utilization.

Openness and Moral Business Conduct:

Straightforwardness and moral strategic policies structure one more basic part of reasonable showcasing procedures. Boulstridge and Carrigan (2019) contribute important bits of knowledge into the mentality conduct hole in customer view of corporate obligation. The examination investigates customer worries about the genuineness of corporate manageability endeavors, underscoring the requirement for organizations to take on straightforward practices. Robinson and Jackson (2020) dig into the turn of events and approval of the customer doubt scale, featuring the

developing wariness among shoppers and the job of straightforwardness in moderating it. These discoveries highlight the meaning of straightforwardness and moral strategic approaches in laying out trust and validity, imperative for the progress of feasible advertising drives.

Proposals for Corporate Social Responsibility:

Corporate social obligation (CSR) drives address a proactive commitment with ecological and social issues, exhibiting a responsibility past benefit thought processes. Apaolaza et al. (2021) examine the effect of purchaser imaginativeness and saw manageability on consumer loyalty with eco-accommodating bundling. Their examination features how CSR drives, like manageable bundling, add to positive buyer encounters. Also, Jones and Greenbaum (2022) concentrate on the impacts of CSR on food utilization conduct in the UK, outlining the positive impact of CSR drives on customer decisions. These examinations by and large stress the job of CSR drives in building brand notoriety and cultivating a feeling of obligation, subsequently impacting shopper conduct emphatically.

Analyzing the Impacts on Shopper Conduct:

The impacts of practical promoting procedures on buyer conduct are multi-layered, enveloping expanded purchaser mindfulness, effect on buying choices, and the foundation of brand reliability through maintainability drives.

Expanded Buyer Mindfulness:

The effect of reasonable advertising on buyer conduct starts with increased mindfulness. Luchs and Mooradian (2020) investigate the connection between cause-related promoting and customer perspectives, uncovering that top notch feasible advertising efforts add to expanded purchaser attention to natural and social issues. This uplifted mindfulness is built up by the discoveries of Jones and Greenbaum (2022), who examine purchaser worries about the natural effect of food utilization, exhibiting a developing cognizance among customers. Understanding the elements that drive expanded purchaser mindfulness is essential for organizations trying to use supportable advertising to interface with scrupulous shoppers and encourage positive insights.

Impact on Buying Choices:

The impact of supportable promoting methodologies on purchaser buying choices is a basic viewpoint that shapes market elements. Smith et al. (2021) dig into the connection among care and practical utilization, showing what buyer decisions are meant for by moral contemplations. In addition, Green et al. (2019) inspect the correspondence of corporate natural execution and its consequences for shopper green insights, outlining the effect of supportability informing on buying choices. These examinations on the whole highlight the persuasive job that supportable promoting plays in forming buyer decisions, demonstrating a change in outlook towards more principled and maintainable shopper conduct.

Building Brand Faithfulness Through Supportability:

Building brand devotion is a drawn out objective of reasonable showcasing techniques. A contextual investigation by Greenberg and Pomerantz (2022) offers experiences into how a professional reasonable promoting effort upgrades brand notoriety as well as adds to expanded portion of the overall industry. This embodies the potential for manageability drives to cultivate a dedicated client base. Moreover, Smith and Fischer (2021) investigate the connection among care and customer conduct, uncovering that manageability rehearses emphatically influence brand dependability by making a feeling of divided values among the purchaser and the brand. Perceiving

the connection among manageability and brand devotion gives organizations a competitive edge in laying out getting through associations with their crowd.

Prospects and Constraints:

Exploring the scene of reasonable showcasing delivers the two difficulties and valuable open doors for organizations looking to incorporate moral practices into their techniques.

Tending to Green washing Concerns:

Tending to green washing concerns is a focal test in reasonable showcasing. Boulstridge and Carrigan (2019) shed light on the mentality conduct hole in buyer view of corporate obligation, underlining the requirement for organizations to truly line up with supportability to overcome this issue. Robinson and Jackson (2020) contribute bits of knowledge into buyer doubt, featuring the potential kickback when organizations make bogus or misrepresented maintainability claims. Effectively addressing green washing concerns is critical for organizations to fabricate and keep up with entrust with customers.

Amazing open doors for Organizations to Line up with Buyer Values:

While challenges exist, organizations can benefit from potential chances to line up with purchaser values. Apaolaza et al. (2021) present a chance for organizations to incorporate maintainable bundling works on, answering the rising interest for eco-accommodating items. Kotler et al. (2019) present the idea of Showcasing 4.0, stressing the potential for organizations to flourish by embracing manageability in the computerized age. Recognizing and taking advantage of these chances permits organizations not exclusively to meet shopper assumptions yet in addition to situate themselves as pioneers in the advancing scene of feasible showcasing.

Case Examinations in India:

India, with its different shopper scene, gives a rich setting to looking at the effect of feasible promoting procedures on purchaser conduct. This part investigates fruitful instances of feasible promoting efforts in India, dives into examples gained from the two victories and disappointments, drawing experiences from key examination and survey papers distributed somewhere in the range of 2019 and 2022.

Fruitful Instances of Supportable Promoting Efforts:

One significant outcome in feasible showcasing efforts in India is featured in the exploration by Sharma and Iyer (2021). The review examines the green item buy expectation among youthful Indian shoppers, uncovering the outcome of a mission advancing eco-accommodating items. The positive gathering shows a developing pattern among Indian customers who are progressively disposed towards supportable decisions. Moreover, a logical examination by Apaolaza et al. (2021) investigates fruitful reasonable showcasing efforts worldwide, giving experiences that can be applied to the Indian setting. These investigations by and large highlight the capability of economical showcasing efforts to resound with Indian buyers and drive positive social change.

Examples Gained from The two Victories and Disappointments:

Analyzing illustrations from the two victories and disappointments in reasonable showcasing efforts is basic for organizations looking to explore the Indian market. Robinson and Jackson (2020) contribute bits of knowledge into buyer wariness, accentuating the significance of validness in economical advertising endeavors. By breaking down cases of green washing, organizations can learn important illustrations about the traps to keep away from. Besides, Greenberg and Pomerantz (2022) give a contextual investigation that features effective systems as well as digs into difficulties looked during execution, offering examples that can direct future supportable showcasing tries.

Understanding these nuanced examples is essential for organizations intending to tailor their systems to line up with Indian customer esteems actually.

Conclusion and Future Patterns in Green Promoting:

All in all, the investigation of reasonable promoting systems in the Indian setting uncovers a powerful scene set apart by the two victories and difficulties. As organizations endeavor to line up with buyer esteems and advance supportability, understanding the complexities of this market is fundamental. Future patterns in green promoting, as expected by Apaolaza et al. (2021), recommend a proceeded with ascend popular for supportable items and administrations in India. This lines up with the discoveries of Sharma and Iyer (2021), showing a developing mindfulness and tendency towards green items among Indian purchasers. The joining of these experiences into showcasing methodologies tends to current shopper inclinations as well as positions organizations to flourish in the developing Indian market.

References:

1. Sweta Leena Hota, (2024). Exploring The Impact Of Sustainable Marketing Strategies On Consumer Behavior. *International Journal of Multidisciplinary Research & Reviews*, Vol 03, No. 01, pp 01-07.
2. Achrol, R. S., & Kotler, P. (2019). *Green marketing: Textbook and review*. Taylor & Francis.
3. Apaolaza, V., Hartmann, P., Medina-Muñoz, D. R., & Barrutia, J. M. (2021). The role of consumer innovativeness and perceived sustainability in predicting customer satisfaction with eco-friendly packaging. *Journal of Cleaner Production*, 281, 124604.
4. Boulstridge, E., & Carrigan, M. (2019). Do consumers really care about corporate responsibility? Highlighting the attitude-behavior gap. *Journal of Communication Management*, 5(4), 355-368.
5. Green, T., Pelozo, J., & Papania, L. (2019). Communicating corporate environmental performance: Effects on consumer green perceptions and behavioral intentions. *Journal of Business Ethics*, 156(4), 977-992.
6. Greenberg, P., & Pomerantz, M. (2022). Nurturing sustainability: A case study of effective green marketing. *Journal of Sustainable Marketing*, 30(1), 72-86.
7. Hartmann, P., & Apaolaza-Ibáñez, V. (2022). Consumer attitudes toward sustainable food and the mediating role of consumers' environmental concerns. *Journal of Cleaner Production*, 311, 127540.
8. John, B., Khobragade, N., & Bhambulkar, A. V. (2022). SAP'S STRATEGY FOR DIGITAL TRANSFORMATION IN INDUSTRY 4.0. *European Journal of Molecular & Clinical Medicine*, 9(08), 2022.
9. Jones, P., & Greenbaum, T. (2022). Do consumers care about the environmental impact of their food? A study of eating behavior in the UK. *Journal of Cleaner Production*, 329, 129029.
10. Jones, P., & Robinson, P. (2021). The impact of price discounts and store loyalty cards on UK consumer grocery shopping behavior. *British Food Journal*, 123(4), 1342-1356.
11. Kotler, P., Kartajaya, H., & Setiawan, I. (2019). *Marketing 4.0: Moving from traditional to digital*. John Wiley & Sons.
12. Luchs, M. G., & Mooradian, T. A. (2020). Engaging consumers through cause-related marketing: A theoretical framework and analysis of factors affecting millennials' attitudes and behaviors. *Journal of Consumer Affairs*, 54(1), 63-100.
13. Peattie, S., & Belz, F. (2020). *Sustainability marketing: A global perspective*. John Wiley & Sons.
14. Polonsky, M. J. (2019). *An introduction to green marketing*. Routledge.
15. Robinson, L. J., & Jackson, E. M. (2020). Understanding consumer skepticism: Development and validation of the consumer skepticism scale. *Journal of Consumer Affairs*, 54(1), 101-125.
16. Sharma, A., & Iyer, R. (2021). A study of green product purchase intention among the young Indian consumers: The role of consumers' environmental concerns. *Journal of Cleaner Production*, 281, 124276.
17. Smith, A. N., & Fischer, E. (2021). How does mindfulness affect consumers' sustainable consumption? The role of guilt. *Journal of the Academy of Marketing Science*, 49(3), 509-529.
18. Smith, A. N., & Taylor, C. R. (2020). What is greenwashing and who can best fight it? A policy and regulatory perspective on greenwashing. *Journal of Public Policy & Marketing*, 39(4), 471-490.

Effect of Dietary Protein Shift on Aging in Elderly Rats by Comprehensive Quantitative Score and Metabolomics Analysis

Dr. M. Sharmila

Lecturer in Zoology, Government Degree College, Puttur

Dr. P. Sujana

Lecturer in Zoology, Government Degree College, Puttur

Government degree college , Puttur – 517583 , Chittoor (Dt) , Andhra Pradesh , India

ABSTRACT:

Some middle-aged and older persons think that eating low protein is healthy, while others think that eating high protein is healthy. These beliefs are related to their protein nutrition strategies. In light of the conflicting circumstances, the following theory is put forth. After roughly 50 years of age, the human body goes through a process of changing from a lower to a higher ratio of dietary requirements for protein that are desirable for health; this transition happens at approximately 65 years of age.

Therefore, 50 male rats that were 25 months old at the beginning of the study were split into five groups at random: Control, which was fed a basal diet; LP, which was a low-protein diet with a 30% decrease in protein content compared to the basal diet; HP, which was fed a high-protein diet with a 30% increase in protein content compared to the basal diet; Model 1, which switched from LP to HP feed at week 4; and Model 2, which switched from LP to HP feed at week 7. Following a 10-week intervention, aging-related markers were assessed in the liver and serum samples, and principal component analysis (PCA) was used to create a new, comprehensive quantitative score.

Additionally, 15 differential metabolites that were substantially correlated with protein intake were found by Spearman's correlation analysis ($p < 0.05$), and the difference metabolites in serum and feces were identified by orthogonal partial least squares discriminant analysis.

Keywords: comprehensive quantitative score, metabolomics, aging, dietary patterns, nuclear magnetic resonance

INTRODUCTION:

Over the past few decades, the prevalence of obesity has increased dramatically worldwide, nearly tripling, including among the elderly ⁽¹⁾. The cause is unhealthy lifestyles, particularly with regard to inadequate nutrition. Diabetes, heart disease, Alzheimer's disease, cancer, and other serious aging-related disorders are linked to nutritional imbalances, particularly excessive food consumption ⁽²⁻⁴⁾. Long-term food restriction is clearly unfeasible due to low adherence, even if it may help older persons who are obese.

Restricting protein can improve insulin sensitivity and decrease serum insulin growth factor (IGF-1). Studies on humans and animals have demonstrated that hallmarks of good aging and lifespan may include normal glucose metabolism, reduced insulin levels, and increased insulin sensitivity ⁽⁵⁾. Insulin resistance can accelerate cardiovascular aging, induce cognitive impairment, raise the risk of frailty in older populations, and promote oxidative stress and inflammation through a variety of routes ⁽⁶⁾. Epigenetic modifications can be changed by protein restriction, and these changes may have long-term consequences for organ function and gene expression.

Sarcopenia in the elderly is caused by protein deficiency, according to Robert et al. Arthur et al. discovered a correlation between sarcopenic obesity and cardiovascular problems in the elderly and protein deficiencies. According to Green et al., protein restriction improves mice's metabolic

health; however, the precise advantages vary according to the strain, age, sex, and degree of restriction. Research has indicated that among older persons who are undernourished in protein, adding a high-protein (HP) diet as a supplement can lead to an increase in muscle growth. However, older persons with relatively low self-regulation may suffer adverse effects from a temporary move from an LP to an HP diet.

RESULTS AND DISCUSSION:

Following dietary interventions, seven parameters were used to assess the physiological conditions of the rats: body weight, average movement speed in the open-field experiment, number of hind limbs that were upright, number of entries into the central region, liver MDA levels, serum T-AOC levels, and serum levels of the inflammatory factor IL-6. Over the course of nine weeks, the LP diet group lost 7.77% of their body weight. 4.86 and 6.67% of body weight was gained by the HP diet and control groups, respectively. Following the feeding pattern change, the rats in the Model 1 and Model 2 groups both gained weight again. Within six weeks of changing the diet, Model 1 showed a weight rise of 3.76% and Model 2 showed a weight gain of 3.75%. Using repeated measures ANOVA, significant differences were discovered between the HP and control groups as well as between the LP group and Model 2 ($p < 0.001$). The elderly rats' body weight was successfully decreased by the LP diet, according to the results.

Significant variations in the fecal and serum metabolites were seen across the several groups of rats following the food intervention due to changes in protein intake. As a result, more research utilizing Spearman's correlation analysis was required to determine the relationship between protein intake and difference metabolites in rats. $|r| > 0.4$ and $p < 0.05$ were the selection criteria that were used to find linked differential metabolites.

The findings demonstrated a positive correlation between protein intake and certain essential amino acids found in feces (leucine and valine), conditionally essential amino acids (arginine and histidine), and essential amino acids involved in physiological metabolic regulation (glutamate, tyrosine, alanine, and glycine). Moreover, there was a positive correlation found between protein intake and the levels of asparagine and hypoxanthine. On the other hand, there was a negative correlation between protein intake and the levels of pyruvate, succinate, and N-acetylglucosamine. Protein consumption was found to be positively connected with serum tyrosine and acetate levels, but negatively correlated with lactate levels.

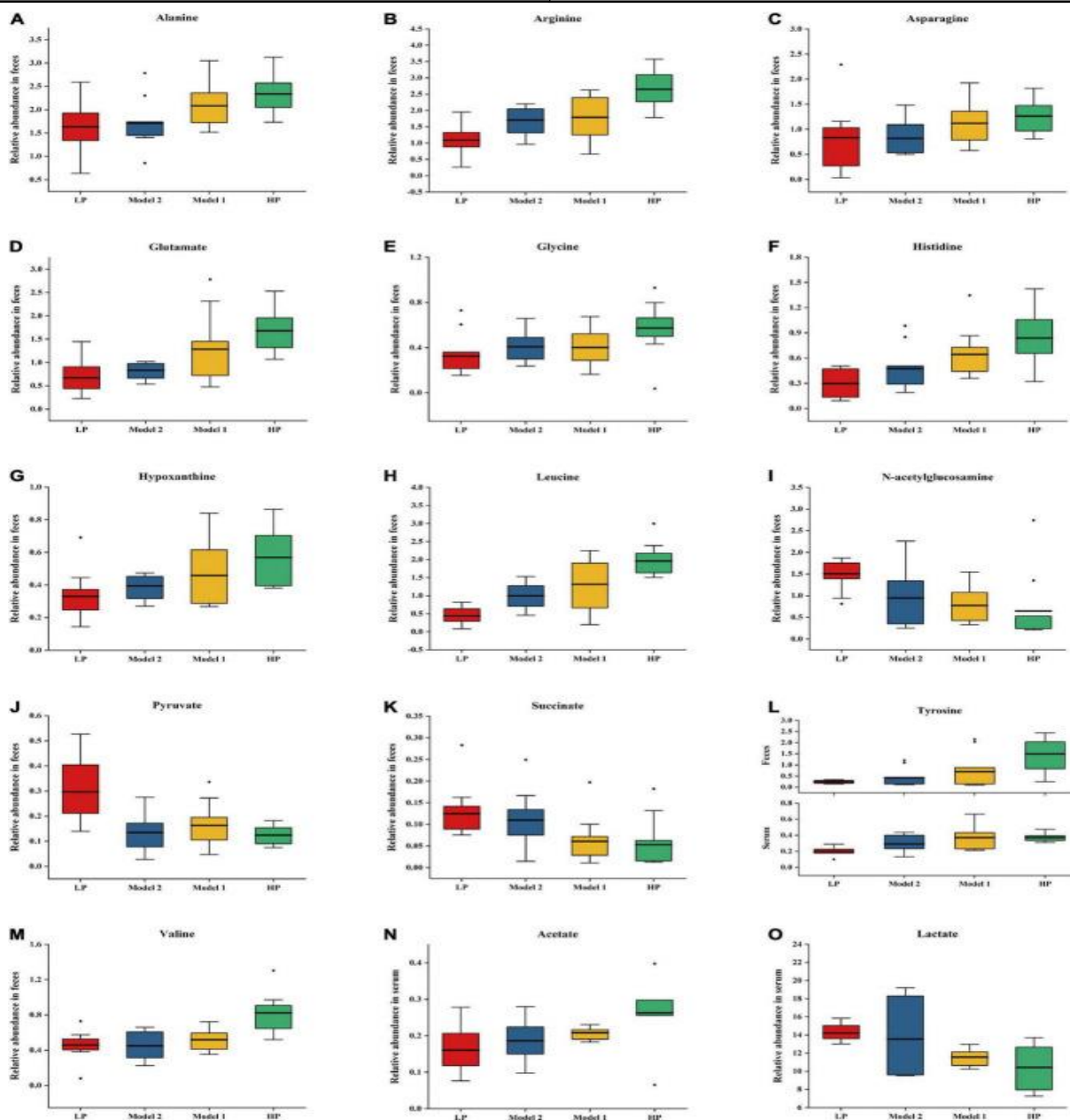


Figure 1: Correlation difference metabolite normalized peak area box plots for Model 1, Model 2, chronic low protein, and chronic high protein diet model groups. (A) Alanine, (B) arginine, (C) asparagine, (D) glutamate, (E) glycine, (F) histidine, (G) hypoxanthine, (H) leucine, (I) Nacetylglucosamine, (J) pyruvate, (K) succinate, (L) tyrosine, (M) valine, (N) acetate, and (O) lactate. Data are expressed as mean \pm SD.

Comprehensive quantitative scoring of the rats' general health and 1H-NMR-based metabolomic analysis revealed that the duration of the dietary intervention, the amount of protein consumed, and the timing of consumption are the main variables influencing fitness. The increased physiological need for protein that comes with the body's natural aging process should be precisely matched by protein supplements in diet; an abrupt rise in protein intake is harmful to the body's health.

The HP diet prevented muscle loss in older age groups caused by impaired protein synthesis capacity by increasing energy metabolism more than amino acid metabolism. In conclusion, the idea

is supported by the combined quantitative scoring and metabolomics study results from various angles.

BIBLIOGRAPHY:

1. Wang D, Ye J, Shi R, Zhao B, Liu Z, Lin W, et al. Dietary protein and amino acid restriction: Roles in metabolic health and aging-related diseases. *Free Radic Biol Med.* (2022) 178:226–42.
2. Bhupathiraju SN, Hu FB. Epidemiology of obesity and diabetes and their cardiovascular complications. *Circ Res.* (2016) 118:1723–35.
3. Elias MF, Elias PK, Sullivan LM, Wolf PA, D’Agostino RB. Obesity, diabetes and cognitive deficit: The Framingham Heart Study. *Neurobiol Aging.* (2005).
4. Wolf PA, Beiser A, Elias MF, Au R, Vasan RS, Seshadri S. Relation of obesity to cognitive function: Importance of central obesity and synergistic influence of concomitant hypertension. The Framingham Heart Study. *Curr Alzheimer Res.* (2007) 4:111–6.
5. Pietri P, Stefanadis C. Cardiovascular aging and longevity: JACC State-of-the-Art review. *J Am Coll Cardiol.* (2021) 77:189–204.
6. Sedzikowska A, Szablewski L. Insulin and insulin resistance in Alzheimer’s disease. *Int J Mol Sci.* (2021) 22:9987.

Integrating South-South and Triangular Cooperation with Special Reference to the India

Author

Pradip Jankar

Research Scholar, K. J. Somaiya College of Arts, Commerce and Science

Co-author

Dr. Suresh Devare

Associate Professor, K. J. Somaiya College of Arts, Commerce and Science

Abstract

South-South Cooperation refers to development cooperation between developing countries in the Global South. When South-South Cooperation is implemented with the support of the Northern partner, it is called Triangular Cooperation. Global North and Global South represent a system of grouping countries based on their defining characteristics in social, economic and political terms. Among them, India is included in the Global South and based on the principles of consultation, cooperation, communication, creativity and capacity building, India is certainly suitable to become the voice of the Global South. South-South Cooperation is a manifestation of unity among the peoples and countries of the South which contributes to their national well-being, national and collective self-reliance and the achievement of internationally agreed development goals. Triangular cooperation creates strong and reliable partnerships that often extend beyond the project. Currently there are many issues and challenges in the Global South including India. However, India's cooperative development partnership promotes inclusive growth and development and focuses on the empowerment of marginalized communities around the world. India has always been a supporter of South-South Cooperation. Due to the failure of North-South dialogue, India took the initiative for South-South Cooperation. India played a leading role in the conferences of the Non-Aligned Movement. Because it had a sincere purpose to promote cooperation between developing countries. India is actively engaged as an emerging factor in the changing global order. So, it would not be wrong to say that India is a country capable of leading the world on challenging fronts.

Keywords: Partnership, Development, Global South, Capacity Building, Dialogue

Introduction

South-South and Triangular Cooperation (SSTC) is a tool used by governments, international organizations, academia, social partners, civil society and the private sector to collaborate and share knowledge, skills, information, good practices and lifelong cooperation. Includes learning methods as well as successful initiatives in specific areas such as agricultural development, human rights, urbanisation, health, climate change, social protection and job creation. South-South and Triangular Cooperation is one of the key mechanisms used by the International Atomic Energy Agency (IAEA) to help its member states identify and address development challenges and advance the Sustainable Development Goals through nuclear and related technologies. South-South development cooperation has been largely promoted by BRICS, the fast-growing economies that are taking a leading position, and thus represents a new model of cooperation among countries in the Global South. The world has undergone major economic and political transformation in the last two decades. The relationship between South-South and North has taken an entirely new dimension. There is no doubt that India's position in this entire process has been unique.

Objectives

- 1) To highlight the vibrant development cooperation in Asia, Africa and Latin America.
- 2) Studying the commitment behind developing interpersonal relationships.
- 3) Analysing India's role in the Global South.
- 4) To promote and strengthen collective self-reliance among developing countries through the exchange of experiences.
- 5) To study the correlation between multilateralism and foreign policy.

Methodology

- 1) Information on the issues facing the Global South was gained through discussions.
- 2) According to the discussion, meaningful information was obtained from the experts through informal chats by asking sub-questions and it has been used in the places where the information was needed.
- 3) Information was collected through meetings and discussions with practitioners in colleges, universities, research centres and embassies.
- 4) Reference texts were used.

Global South: An Indian Perspective

India's extensive involvement spans many regions including the Global South. Through the colonial movement and the solidarity of Afro-Asian countries in the Non-Aligned Movement, India has continuously strengthened its voice in the Global South. In recent years, New Delhi's partnership has been in sustainable development, climate change, global governance, security, science and technology, renewable energy, etc. Areas have expanded and diversified. During the COVID-19 pandemic, India shared its vaccine globally. Underlining India's leadership in the 'Global South', Foreign Minister S. Jaishankar recently said that 125 member countries of the Global South Forum have expressed confidence in India. Jaishankar also pointed out that China did not attend the two meetings organized by India last year on the issues of this group of nations. Addressing the Nikkei Forum, an India-Japan partnership, Jaishankar said countries of the Global South are cooperating with each other on many issues. They have sympathy for each other. Jaishankar said, it was due to India's sincere efforts that the African Union got membership of the G-20.



Image Source: Google

United Nations and South-South Cooperation

We can see a large correlation between the UN and SSC. The UN Office for South-South Cooperation (UNOSSC) promotes and facilitates South-South and Triangular Cooperation for development on a global and UN system wide basis. Also, in the context of South Asia, South-South and Triangular Cooperation is an important driver of regional cooperation in Asia and the Pacific. And it has increased South-South trade, foreign direct investment flows and technology transfer. In implementing the SSTC programme, the International Labour Organization works closely with the UN system, including South-South cooperation. In the contemporary scenario, the importance of South-South Cooperation is increasing day by day. The dominance of the United Nations in the changing world order has remained constant. Because UNOSSC is functioning so effectively, South-South Cooperation is seen to have better connectivity.

India's Approach to Multilateralism

Conventional wisdom suggests that ambitious great powers prefer bilateralism to multilateralism who regard the former as the characteristic of the strong and the latter as the mere prerogative of the weak. Multilateralism provides useful avenues for countries to emerge as great powers. For example, The Special Economic Zone established under the Law of the Sea Agreement made India a major maritime nation overnight. Although the Modi government's first presidential speech was curiously silent on the role of multilateralism, Modi himself seems to have embraced the potential of this approach. His invitation to SAARC leaders to attend his swearing-in and his call for a SAARC satellite reflect this approach. India has good relations with various multilateral organizations. The G20 summit decided to launch three major multilateral initiatives. These initiatives are the India-Middle East-Europe Corridor (IMEC), the Global Biofuels Alliance, and the Partnership for Global Infrastructure and Investment (PGII). India's approach to holistic development, coupled with multilateralism, is capable of bridging the gap in international relations.

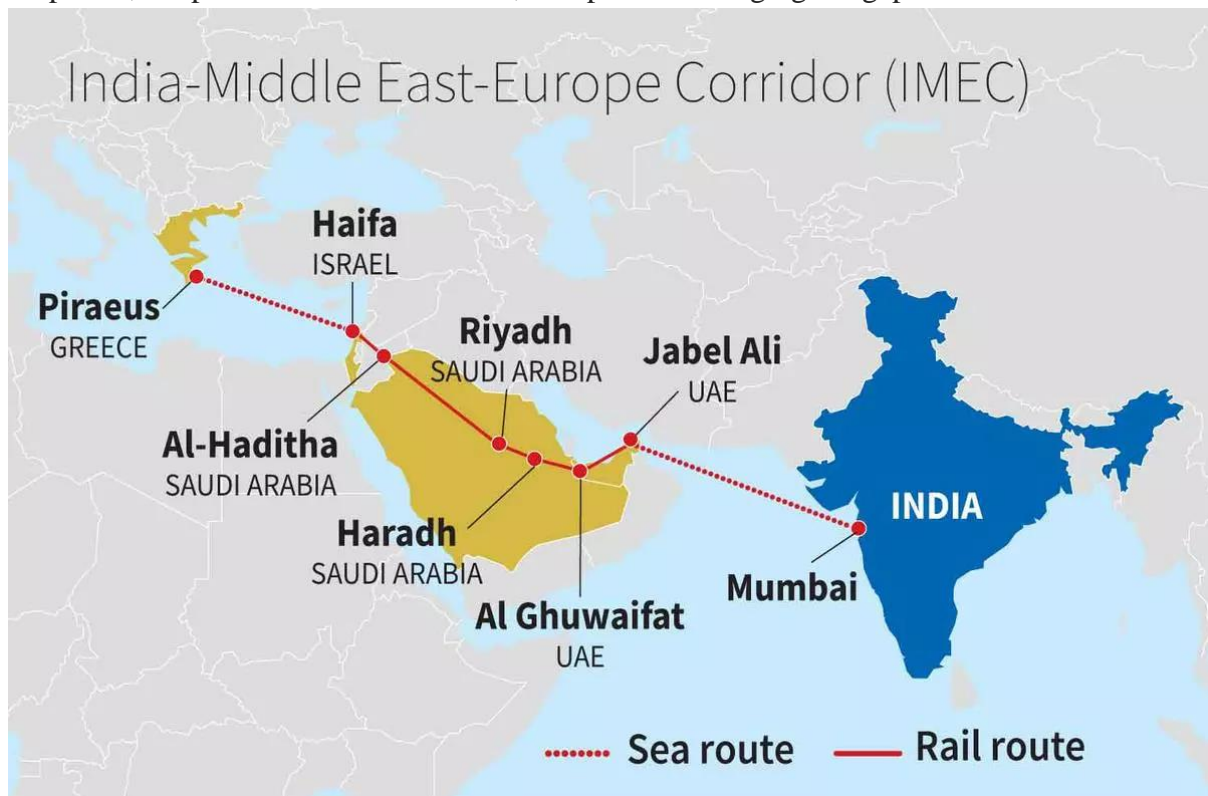


Image Source: Google

India's G20 Priorities

India has always taken a serious stance on climate change. India is working to promote environmentally conscious practices. Also, India has prioritised focus on areas that have the potential to drive structural transformation, including supporting small and medium-sized enterprises in global trade, promoting labour rights and welfare, bridging the global skills gap, and building inclusive agricultural value chains and food systems. Promoting a human-centric approach to technology and enhancing knowledge sharing in areas such as digital public infrastructure, financial inclusion, agriculture and education. Efforts to improve multilateralism and a more accountable, inclusive and representative international system to address contemporary challenges are a priority. Emphasis is on inclusive growth and development with a focus on women's empowerment and representation to promote socio-economic development and achieve the SDGs.

The Rise of India as a Global Soft Power

India is an enlightened nation with a vibrant soft power heritage. The country is aware of the weightage of its cultural investment and has to put in a little more effort to present its culture attractively to the nooks and crannies of the world. India's concept of soft power is original and inherently natural, consistent with India's rich history and associated with harmonious cultural transmission. Soft power left with it an image of upright hovering spheres and credibility, which inspired developing nations around the world after seeing India's position. Over the centuries India has provided shelter, religious and cultural freedom to Jews, Christians, Muslims and many other religions. India's history and culture is her heritage to the world which shows the evolution of India's history. How India assimilated various religions in harmony and yet never lost its own culture and history. India's ability to add soft power, strengthen ties and bridge the gap created by history and politics has increased. In the 1990s, India advocated peaceful progress and a friendly policy towards its neighbours and soft power to support its legitimacy in South Asia and complement India's foreign policy.

Limitations of Study

The theme of the study is very broad and it would be impossible to visit and discuss with each embassy of India and Global South. So, I went to the nearest embassy and library in Mumbai and got the information. So, it is safe to say that the context created by this study cannot be applied to India and Global South, which will be the biggest limitation of this study.

Conclusion

In the 21st century, the world order is changing rapidly and different perspectives are emerging. Uncertainty and volatility have increased in world affairs. Therefore, recently the world has seen the rise of authoritarian rulers in many countries. A world order is a preferred arrangement of power and authority that is concerned with the realization of values such as peace, economic growth, equality, human rights, environmental quality and sustainability. A world order based on the principles of sovereign equality and national self-determination is international and state-led. This means that national governments are responsible for making and implementing international rules and policies. We are currently in the midst of a geopolitical transition. As a result, competition between countries is very intense. Since the late 1980s, globalization has changed the international economic environment for regionalism. Regional political approaches have acquired new dimensions in the changing situation. New forms of cooperation and interaction between regions are expected in the new multilateral world order. Also, there is a need for collective action and shared solutions to overcome the challenges posed by other issues. India is actively engaged as an emerging

factor in the changing global order. It would not be wrong to say that India is a country capable of leading the world on challenging fronts.

References

- 1) Alden, Chris; Morphet, Sally; Vieira, Marco Antonio (2010). *The South in World Politics*. United Kingdom: Palgrave Macmillan. p. 3.
- 2) Gray a, Kevin; Gills b, Barry K. (2018-10-11). *South–South cooperation and the rise of the Global South*. Routledge. hlm. 1–18. ISBN 978-1-315-23219-5.
- 3) Lewis, Joanna I. (2023). *Cooperating for the Climate: Learning from International Partnerships in China's Clean Energy Sector*. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. ISBN 978-0-262-54482-5.
- 4) Hymans J. E.C. (2009). India's soft power and vulnerability. *India Review*, 8(3), July-Sept., 234-265.
- 5) Mimiko, Nahzeem Oluwafemi (2012). *Globalization: The Politics of Global Economic Relations and International Business*. Carolina Academic Press. p. 22. ISBN 978-1-61163-129-6.
- 6) Preece, Julia (September 2009). "Lifelong learning and development: a perspective from the 'South'". *Compare: A Journal of Comparative and International Education*. 39 (5): 585–599.
- 7) Golub, Philip S (July 2013). "From the New International Economic Order to the G20: how the 'global South' is restructuring world capitalism from within". *Third World Quarterly*. 34 (6): 1000–1015.
- 8) Mahler, Anne Garland. "Global South." *Oxford Bibliographies in Literary and Critical Theory*, ed. Eugene O'Brien. Oxford 2017; Mahler, Anne Garland. "Global South." *Global South Studies 2017*: <https://globalsouthstudies.as.virginia.edu/what-is-global-south>.
- 9) Abraham, Itty. "From Bandung to NAM: Non-alignment and Indian foreign policy, 1947–65." *Commonwealth & Comparative Politics* 46.2 (2008): 195–219.
- 10) Kathryn C. Lavelle, *The Challenges of Multilateralism* (New Haven: Yale University Press, 2020). ISBN 9780300230451.

‘Human Rights and Human Development Approach’

Dr. Bibhishan Kare

Professor and Head, Dept. of Sociology, N. S. B. College, Nanded

Abstracts:

The fulfillment of the duty of each individual is prerequisite to the rights of all. While rights exalt individual liberty, duties express the dignity of the liberty. Human Right is the key concept in Social science. Human right which every human being is entitled to enjoy and to have protected emerged international scene. The revolutionary movements all over the world made it clear that rights of man are inalienable and sacred. The two most important declarations are the American declaration of independence and the French declaration of human rights of man and citizen. Certain human rights have emerged in response to the new problems and issues that are causing concern to humanity. They are related to environmental, cultural and developmental issues. These rights like self determination and right to development.

Key Words: Development, Race, Sex, Participation, Liberty, Equality, Dignity, Human Rights, etc.

Introduction:

There is deference in property, social origin, political ideas and religious beliefs, thinking and ideas. Everybody is born with human rights regardless of he who is and to which community he belongs, and wears different culture. The word Human Rights is an old phenomenon and as old as Human race. In ancient time, the people used to demand their human rights. The rights of everyone are to be respected and everyone has a responsibility to precede the rights of other persons. Although there are differences in race, sex, language and color. This deference does not change the said rights. The foundation norms governing the concept of human rights is that of the respect for human personality and its absolute worth regardless of color, race, sex, religion or other considerations. These rights are essential for the full development of the human personality and for human happiness. Human Rights has in fact varied from generation to generation and evolved with the changing times and under the constantly shifting conditions. Even within the same society perception of what human rights are, may vary from state to state. Human rights ought to be for all men and women, general and universal and not linked to any special positions. What shall vary in different situation and at different points will be the extent of implementation and limitation of human rights and not the content or nature of the rights themselves. Human rights are rights both of individuals and or society, of groups, of minorities and of majorities.

Questions of Research Article:

As women affected by violence. As children denied of childhood. As persons punished for having born in a particular religion, caste or community. As minority-majority concept in the contest of communication. As caste propagate a loss of human dignity or to gain supremacy. As the violence against women and underprivileged are increased. As men affected by woman’s violence in India. As the percentage of unemployed are higher. As laborers denied of dignified and productive job. Above questions are very important in favor of human rights in India. Human rights are the rights possessed by all persons, by virtur of their common humanity to live a life of freedom and dignity.

In India due to following factors are human rights important. To enable individual to live with dignity and not in sub human existence. To strange then civil society. To gain justice. To prevent unequal distribution of resources. Necessary for human existence.

Sources of Data:

The study is based on secondary data collected from journals-periodicals, various books, peer reviewed journals, newspapers, research articles and websites etc.

Concept of Human Rights:

Human Rights in simple language may be categorized as the fundamental rights to which every man or woman living in any part of the world is entitled by virtue of having been born as a Human Rights. The rights that is required for the full and complete development of Human personality. The counts in India have been recognizing and enforcing the Human Rights as natural rights of mankind or as constitutional rights of an India in an independent polity (Constitutional Law: 2011) Louis Henkin, in his 'The Age of Rights' defines: 'Human Rights are rights of individuals in society' (Rao 2008:271).

Section 2 (1) (d) of protection of Human Rights Act, 1993 defines 'Human Rights', 'Human Rights means the rights relation to life, liberty, equality and dignity of the individual guaranteed by the constitutions or embodied in the international covenants and enforceable by court of India'. (Rao 2008:271). Louis Henkin, in his 'The Age of Rights' defines: 'Human Rights are rights of individuals in society.' (Rao 2008:271). Jack Donnely has written, 'we have Human rights not to the requisites for health but to those things 'needed' for a life of dignity, for a life worthy of human being a life that cannot be enjoyed without these rights' (Jadhav 2012:366)

Human Rights and Development Approach:

Demographic trends, life expectancy at birth, adult literacy rate, educational enrollment, gender and education, gender related development related, gender empowerment measures, prevalence of poverty level, per capita income, economic growth, gender and economic activity, progress in survival, health profile, educational profile, access to information flows, resource flows and use, energy use, environmental profile, food security and nutrition, profile of political life, personnel distress, crime, gender, work burden and time allocation, women's political participation. The right to development is an inalienable human right by virtue of which every human person and all peoples are entitled to participate in and contribute to and enjoy economic, social, cultural and political development in which all human rights and fundamental freedoms can be fully realized. First there is a human right having inalienable meaning. It cannot be bargained away. Then there is process of economics, political development which is recognized as a process in which all human rights and fundamental freedom can be fully realized. Gender inequality in health care, nutrition, education, female foeticide and infanticide, substance abuse, early marriage, teenage pregnancy, unwed mothers, prostitution, sexual abuse, environmental deprivation and disparities in rights fulfillment are on the rise in the modern families and societies. Human rights are meant to inform and guide development policies. Human development is only meaningful and sustainable when designed to ensure the realization of human rights. While the convention obligates the Govt. to ensure observance of the provisions, the responsibility of implementing the convention lies with all concerned agencies, organization and departments. Since independence many legislations, policies and programme for the welfare of human being of all age groups were framed but the implementation of these programmers continues to be intersect oral and is dispersed across eight departments. The embrace human rights as an effective framework for qualitative human development, the culture of human rights to be build. Building human rights culture is a long term process requiring many of the skills of social work, but necessarily being inter disciplinary.

Conclusion:

Human rights being essential for all round development of personality of the individuals in the society. The human rights are being the birth right, inherent in all the individuals irrespective of their caste, creed, religion, sex and nationality. Therefore human rights be necessarily protected and made available to all the individuals. Therefore, such institutions may assist the judiciary in the performance of their task. Such institutions can contribute in the efforts of the Govt. to develop a human rights culture by making people aware of the rights. Social Development promotes the human resource development. It leads increase I confidence among people and the utilization of natural resources. Inequality in wealth and income and proper distribution of income and wealth in the Indian Territory. The following suggestions may be taken into consideration. The protection of Human Rights is a constant struggle which cannot be won unless every man and women participate in it. Human Rights awareness to the people by electronics and print media is required to be taken occasionally. Human Rights Enforcement Machinery is required to be formed for the enforcement of human rights properly. Human Rights Day is also required to be celebrated every year by different ways and programmes.

References:

1. Jadhav, R. J. (2012) '*Human Rights and Child Labour*', Bhaleroa, Suresh, 'Human Rights – Status and Challenges' Prashant Publication, Jalgaon.
2. Jogi, Yogesh (1987), '*An Integrated Approach to Environment, Development and Human Rights,*' *Law, Science and Environment,*' R. P. Anand (edi) Lancer Books, New Delhi.
3. Lal, Ajit (1995), '*Right to live in Healthy Environment vis-à-vis Human Excretion*' *Human Rights in India*', B. P. Singh (edi), Deep and Deep Publication, New Delhi.
4. Margaret, DeMerieux (2001), '*Deriving Environmental Rights from the European Convention for the Protection of Human Rights and Fundamental Freedoms,*' 21 Oxford Journal of Legal Studies.
5. Rao, Rega (2008) '*Human Rights and International Law*', Asia Law House, Hyderabad.
6. Shetty, Rashmi and other (2007) '*Social Justice and Labour Jurisprudence, Justice*', V. R. Krishna'
7. Rao, Rega (2008) '*Human Rights and International Law*', Asia Law House, Hyderabad.
8. Raju, M. V. (2010), '*Human Rights Today and Tomorrow*' Swastika Publication, New Delhi.
9. Constitutional Law I . (2011) Asia Law House, Hyderabad.

A Critical Study of Neutralizing Mother Tongue influence on English in a Multilingual Class

Dr. Vinay Bhogle

Associate Professor, English, Degloor College, Degloor

Abstract:

Due to India's diverse cultures and multitude of languages, the monolingual technique is not suitable. While several languages own their own alphabets, others do not. Amidst these challenging circumstances, Indian students must acquire a comprehensive education in their own language while also developing proficiency in spoken English. Mother Tongue Influence or MTI issue is a common problem encountered by non-native English speakers. India's education system is currently experiencing numerous transformations. The necessity for multilingualism in English schools has become urgent. To ensure the comfort of pupils with varied cultural backgrounds and mother tongues, English should be taught using their respective mother tongues. It is imperative for instructors to employ their creativity and explore additional methods to enhance the appeal and effectiveness of teaching and learning in a bilingual/multilingual English classroom. This study addresses the challenges of teaching English in a classroom with students who speak many languages, explores the benefits of multilingualism, and suggests innovative methods to integrate multilingualism into an English classroom to enhance teaching effectiveness.

Keywords: Multilingualism, Mother tongue, course, cultural diversity, pedagogy, methodology.

Introduction:

India is a country characterized by its rich cultural diversity and a wide array of languages. According to the 1961 census, India possesses about 1652 distinct mother tongues, which can be classified into five distinct language families based on their genetic origins. The presence of numerous languages has made multilingualism an essential aspect. The biggest reason for MTI problem is the lack of importance given to pronunciation in most of Indian schools because the number of dialects in India is too high; hence, it is very difficult to pick each one for research and neutralise it. So, it is considered a serious challenge faced by English teachers across India. Liwei states that language is an inherent ability of humans that develops in conjunction with our evolution. Implementing monolingualism in India is not feasible. English has long coexisted with all the indigenous languages of India, predating independence. In the current globalized era, bilingualism/multilingualism has become a common practice for learning, and India is not exempt from this trend.

Multilingualism is a common characteristic of human beings. Approximately 75% of the global population naturally speaks two or more languages. The principle has become blurred in many regions of Europe due to the effects of colonial history. It is imperative that we promptly reaffirm and effectively apply multilingualism in practical ways, as in today's society, being able to speak only one language is not an advantage but a disadvantage.

A multilingual class has pupils from diverse social and cultural backgrounds, each with their own mother tongue and regional languages. For instance, in a tribal college, there is a diverse student body with varying socioeconomic and cultural origins. Some students speak tribal languages, even if they do not have a written script. Additionally, there are students who speak Telugu and a handful who speak Urdu. A heterogeneous class of this nature typically has a language barrier, preventing students from effectively communicating with one another or resolving

doubts in their native language. Another issue arises while attempting to comprehend other courses due to the diverse mother languages of students, which hinders their shared knowledge. Each discipline may employ its own specialized vocabulary within its respective field. The sole means of contact among these students is exclusively in the common language of English. This situation really provides an opportunity for students to step out of their comfort zone and attempt to use the common language, regardless of their fluency level.

Cultural disparities can serve as an effective icebreaker for discourse. This cultural disparity can serve as a catalyst to initiate discussions on other subjects such as the diverse festivals of India or the distinct cuisines, and can offer fresh insights in multiple domains for students. In a monolingual classroom, the atmosphere might become tedious due to the pupils' mutual understanding, which is not a result of their accurate language usage, but rather due to their shared errors. For instance, in a classroom consisting entirely of tribal children, there may be a common issue with pronunciation or difficulty in articulating certain sounds in English. However, despite mispronunciations, the students are still able to comprehend what their classmates are reading. However, if a student is in a multilingual class, it is necessary for them to enunciate all the sounds accurately in order to be comprehensible to their classmates. This will enhance the pupils' proficiency in oral communication by improving their speaking and listening skills. The learning capacity exhibits variation across different cultures and among individual students. The multilingual class offers a chance for diverse groups to gather and acquire new methodologies. To acquire proficiency in the English language, individuals must step out of their linguistic comfort zone and engage in conversation primarily in their native tongue. It is well-established that the mother tongue has a significant impact on one's ability to speak English. Many words are mispronounced as a result of individuals' native language.

Teachers' reluctance to modify pedagogy:

Pattanayak argues that the idea of using a single dominant language for instruction results in many children being unable to read and write in their native language, and also leads to poor performance in the dominant language. Undoubtedly, language plays a significant role in the occurrence of school dropouts and the lack of progress in education. The prevalence of illiteracy, particularly in tribal regions, may largely be linked to the adoption of a single dominant language within a state and the absence of effective language planning.

Currently, educators or teachers at the undergraduate level predominantly employ the Monolingual technique for instruction. Students at a lower academic level tend to prioritize marks above other aspects, which may be one reason why they struggle to concentrate on learning a language. According to the majority of educators, while multilingualism might be advantageous in life, it poses a significant obstacle in teaching methods. However, in the current situation, it is imperative that we embrace multilingualism in our educational approach wholeheartedly.

Within an English classroom, the instructor has the ability to integrate various tactics such as narratives, enigmas, aphorisms, melodies, and other methods to render the lesson comprehensible and captivating. The students can enhance their English language proficiency using these strategies as they facilitate the establishment of linkages between new English terms and corresponding words in their native or local language. This strategy will aid students in achieving proficiency in the English language. Furthermore, this is explicitly endorsed by the National Curriculum Framework of 2005. By engaging in this practice, we may not only support the development of our local languages but also foster the growth of our culture. Additionally, learners will be able to maintain

our multilingual approach. This strategy will enhance the effectiveness of language learning.

The English teacher of a multilingual class needs to be resourceful if she wants to help her students overcome linguistic barriers caused by cultural differences. Although achieving perfection is an impossible objective, there are techniques to improve our English-speaking fluency.

Ruthz Hauzel emphasises the importance of comprehending the medium and context of our teaching, as well as understanding the student's background, in order to ensure that our instruction supports rather than hinders the student's potential. The book titled "Cultural Diversity and the Classroom" by Viva Books in 2017, with a page count of 166, discusses the importance of multilingual education in India, specifically focusing on the case for English. Utilizing the first language (L1) in an English classroom offers numerous advantages. In fact, the integration of L1 might enhance the acquisition of L2 among students. "Teaching L2 is not simply instructing the student on adding rooms to a house by constructing an extension at the rear; it is akin to reconstructing internal walls." It suggests that the construction of the house will undergo certain modifications. The attempt to categorize languages into distinct compartments within the mind is destined to be unsuccessful, as these compartments are interconnected in several ways.

According to Cook's analysis L1 does not possess distinct storage space within the brain; instead, all components are interconnected. These forms have mutual influence on each other and on the overall system as a whole. The global landscape is undergoing fast changes, necessitating a corresponding evolution in the education system. In light of the increasing multilingualism in the globe, it is imperative that education, particularly English language instruction, adjusts to accommodate this positive shift for future generations. Education must adapt to the requirements of the job market in order to address the current state of incompetence, helplessness, and frustration in society. By integrating education with practical skills, we might potentially alleviate these issues.

Potentialities:

English language teaching should incorporate innovative techniques to achieve harmonization between English and local languages. The classroom activities for effective English instruction should be tailored to the individual capabilities of the pupils. Teachers must cultivate an environment in which all students can acquire language skills on an equal basis. However, due to the effect of their home tongue, pupils may comprehend the material differently. Students in the community have diverse mother tongues. It is not advisable to assign identical activities to all students. The teacher should ensure that the learners have been furnished with the requisite English abilities and that we have supplied them with a suitable framework for learning. Following techniques can be adapted to improve English.

1. Practice tongue twisters to improve focus while speaking English.
2. Read text aloud and note down the words that you pronounce incorrectly to practice later.
3. Listen to podcasts to observe and understand the correct sound of each syllable.
4. Listen to an English news channel every day to improve pronunciation.
5. Watch English movies and listen to English songs to find out how native English speaker speak English.
6. Join Spoken English classes and have your trainer correct you on the spot as you speak.
7. Record yourself speaking English to find out which words you pronounce incorrectly.

Another viable approach to enhance learning outcomes is to produce bilingual/multilingual textbooks. This would facilitate favorable results and also assist teachers in engaging with students, eliminating the need to consult numerous research volumes. According to the United Nations

Convention on the Rights of the Child (UNCRC) in 1989, it is essential to protect the language and cultural rights of children. It is their basic right to have access to their full range of languages, not just as a temporary support or a tolerated method, but as a recognition of their diverse linguistic identity, as a means to improve their social and economic welfare, and as an acknowledgement of their ability to choose how they want to learn a new language.

Several educators have proposed additional activities that can be incorporated into a multilingual English classroom. The students can utilize their native language competency to enhance their second language skills. The learner's L1 can serve as a catalyst for using L2 (English) in the classroom. The L2 text does not necessarily have to be completely monolingual; it can also include code-switching.

Conclusion:

India is a heterogeneous country that values and celebrates its "Unity in diversity." Link languages play a crucial role in uniting disparate civilizations. Language is regarded as a symbol of any civilization. English, first introduced to India as the language of colonizers, has now established a significant presence in the lives of Indians. Undoubtedly, English is the predominant language in the academic world, and being multilingual can greatly assist non-native English speakers in effectively acquiring the language.

References

1. McKay, P. (2006). *Assessing young language learners*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Mohanty, A. K. (1994). *Bilingualism in a multilingual society: Psycho-social and pedagogical implications*. Mysore: Central Institute of Indian Languages.
3. Nag, S. & Sircar, S. (2008). *Learning to read in Bengali: Report of a survey in five Kolkata primary schools*. Bangalore: The Promise Foundation.
4. Path. N. & Bhaag, C. (2002). *An integrated text cum work-book for Class IV*. Guwahati: The Assam State Textbook Production and Publication Corporation Limited.
5. In A. D. Cohen & E. Macaro (Eds.). *Language learner strategies: Thirty years of research and practice* (pp. 141-160). Oxford: Oxford University Press.
6. SCERT (2002). *Natun Path (Chaturtha Bhaag) [An integrated text cum work-book for Class IV*
7. *Guwahati: The Assam State Textbook Production and Publication Corporation Limited.*
8. Pattanayak, D.P. (1981). *Multilingualism and mother tongue education*. Delhi: Oxford University Press.
9. Prasad, N. K. (1979). *The language issue in India*. Delhi: Leeladevi Publications.
10. Srivastava, A. K., Shekhar, R. & Jayaram, B. D. (1978). *The language load*. Mysore: Central Institute of Indian Languages.

Democracy And Democratic World Order

Ms. Elisa. N. Petkar

Research Student, Department of Law, Ajeenkya. D. Y. Patil University.
Lohegaon, Pune, Maharashtra.

Abstract

Democracy is most simply understood as a procedure for taking decisions in any group, association of society, whereby all members have an equal right to have a say and to make their opinions count. Political Democracy cannot succeed where there is social and economic democracy. The success of Parliamentary Democracy was necessary for guaranteeing both individual liberty and independence of country and the fallout of rebellion, anarchy and communism. Thus not only social and economic democracy but labor democracy is what is required for reconciling the principles of liberty and equality. Democracy was not only political, parliamentary, or social, economic, labor but much more to Dr. Ambedkar. He conceived intellectual and moral democracy as well. The stand of Dr. Ambedkar in 2nd world war was most radical and revolutionary. Not only the visionary Scheduled Castes supported the allies against Germany, Italy and Japan, but did so with a larger goal for humanity, which was to come true the end of war, a democratic world order. Thus, Dr. Ambedkar the revolutionary democrat, not only envisioned for democracy and democratic world order, but also strived for it earnestly, when the world war was at crossroads with dictatorship and the old order of theocracy, monarchy.

Keywords: Democracy, Democratic, Democrat, Government.

Introduction

The famous definition of Democracy as known to the world is that: A Government of the people, by the people and for the people by Abraham Lincoln delivered on November 1863 at Gettysburg address:

Democracy is also understood in different ways as:

- 1) Rule of people.
- 2) Rule by the people representatives.
- 3) Rule of law.
- 4) Maximum political participation, equal citizenship rights.
- 5) Civil and political liberties.
- 6) A free or open society.
- 7) Multipartyism
- 8) Good Government
- 9) Government by discussion
- 10) Well-being of the people.

Democracy is most simply understood as a procedure for taking decisions in any group, association or society, whereby all members have an equal right to have a say and to make their opinions count. There were lot of difference of opinion about the democracy. Different people have different opinion about democracy. Some people think that democracy means such as 1) A system of welfare and redistribution aimed at narrowing social inequalities. 2) A system of rule that secures the rights and interests of minorities by placing checks upon the power of the majority. 3) Public agencies as linchpin of democracy for a focused and organized civic engagement for problem

solving democracy, or pragmatist democracy. 4) Reconciling constitutionalism and democracy. 5) Globalizing democracy.

Dr. Ambedkar address to Poona District Law library delivered on Dec 22, 1952. Dr. Ambedkar gave a new definition of democracy and state that the purpose of modern democracy is not so much to put a curb on an autocratic king but to bring about the welfare of the people. Dr. Ambedkar propounded that there are certain conditions which go in making democracy successful. They are:

- 1) There must be no glaring inequalities in the society- A no oppressed or privileged class.
- 2) Existence of opposition- democracy means that nobody has any perpetual authority to rule, but that rule is subject to sanction by the people and can be challenged in the house itself.
- 3) There must be equality in law and administration equality before law and equality of treatment in administration or absence of discrimination.
- 4) Observance of constitutional morality – for reconciling constitutionalism and democracy.
- 5) In the name of democracy there must be no tyranny of majority over minority- for preventing the minorities a contempt for parliamentary people and develop a revolutionary spirit, the majority must not act in a tyrannical manner.
- 6) Democracy requires the functioning of moral order in society- if there is no moral order, democracy will go to pieces. Society must have enough morality to make the law success. Politics must work with ethics.

In the end, Dr. Ambedkar warns that with the making of the constitution, the task has only begun, for democracy is not a plant which grows everywhere and that positive steps must be taken remove the stones and the boulders, lying in the path to make our democracy safe Dr. Ambedkar considered democracy more than a form of government. Dr. Ambedkar wrote the book named as, Annihilation of Caste. In that book, Dr. Ambedkar said that democracy as a associated living.

These things unmistakably are necessary for a democracy. A democracy which enslaves the working class, a class is devoid of means of life. Therefore, social and economic democracy was more significant.

Dr. Ambedkar further said that political democracy cannot succeed where there is no social and economic democracy. Social and economic democracy are the tissue and the fiber of a political democracy. It means a way of life which recognizes liberty, equality and fraternity as the principle of life.” In the Constituent Assembly, Dr. Ambedkar said that, whereas the objective in establishing the constitution was political democracy, its ideal was economic democracy.

Therefore, striving for the Directive Principle of State Policy (Part IV) of the The Constitution of India acquire a great value, which gave a direction as to what the economic ideal, and social order ought to be. Without economic equality, both social equality and social liberty are hollow. One who is dependent cannot be free. According to Dr. Ambedkar Political Democracy rests on these premises. 1) That the individual is an end himself 2) That the individual has certain inalienable rights which must be guaranteed to him by the constitution. The political institutions must be based on the “Principle of Justice.” A parliamentary government mean government by discussion. 1) Any law any measure applicable to the public life of the people must be based on the advice of the people chosen by the people and 2) Those who want to advice the head of the state must have the confidence of the people in themselves renewed. Parliamentary system of government based on two things such as 1) An opposition 2) Free and fair elections (with a proper representative and equitable electoral system for outcomes). That opposition is the key to a free political life. Free and fair elections are necessary for the transfer of power from one section of the community to other

in a peaceful manner and without bloodshed. For the free and fair elections, the role of ‘Big Business,’ ‘Bureaucracy’ and others must not be lost sight of. Dr. Ambedkar further said that the success of parliamentary democracy was necessary for guaranteeing both individual and the fall out of rebellion, anarchy and communism. Dr. Ambedkar however also pondered upon the reasons of discontent and dissatisfaction against Parliamentary Democracy, irrespective of the fact that Parliamentary Democracy has all the marks of a popular government. This discontent against Parliamentary Democracy was due to the realization that it has failed to assure to the masses the right to liberty, property or the pursuit of happiness. The causes of the failure may be found either in wrong ideology or wrong organization (or in both). He felt that the overemphasis on the idea of freedom of contract in the name of liberty (which is another name of democracy), without taking notice of economic inequalities and the result that it brings on the unequal’s, giving the strong the opportunity to defraud the weak and continuously adding to economic wrongs of the poor, the downtrodden and the disinherited class is the cause of wrong ideology that it did as a protagonist of liberty. Democracy is another name for equality.

Who is responsible for this, asked Dr. Ambedkar? He feels that the poor, the laboring and the downtrodden classes, were primarily responsible for it, due to most appalling indifference that they have shown to the economic factor in making of men’s life. The Trade Unions were not a panacea for all the ills of labor, as they are strong enough to compel capitalists to run capitalism better. Control of Government must be target for labor to aim at, is what he reckoned as the remedy. That must be its aim. Such a party as a separate political organization (dissociated itself from communal or capitalistic political parties), can also fight the battle of India’s freedom, and would be most welcome corrective to this irrationalism. The labor however must make itself ‘ fit to govern ‘ by opening ‘study circles’ for the laboring classes, was the advice of pragmatist Dr. Ambedkar to them.

Thus, not only social and economic democracy but labor democracy is what is required for reconciliation the principle of liberty and equality. Dr. Ambedkar said that, the social reconstruction depends upon the right understanding of the relation of individual to society and “force as energy” for achieving ‘ends’ was justifiable. But while working for one end, other ends equally worthy of maintenance must be destroyed, emphasized Dr. Ambedkar. Thus indeed, he considered industrial democracy as a necessary end of industrialization, which entails labor and economic democracy, whereby, “one man one value” can be achieved in economic parlance along with political one. There are certain fundamental considerations which go to the root of democracy and which cannot be ignored without peril to democracy. They are: 1) The continuous struggle for power between the governing class by reason.2) The supremacy of governing class by reason of its power and prestige, and the fact that adult suffrage and frequent elections are no bar against the governing class reaching place of power and authority. True democracy in India can be established only by “revolutionary rearrangement” of the social order based on graded inequality of varna. The rise of lower classes to the level of upper class was an absolute necessity for “true democracy” and a democratic revolution in India. In Bahishrut Bharat, Dr. Ambedkar wrote that, the bloody revolutionary method of communist revolution for the lack of considerations of truth and justice that it overlooks and the harm that it may bring to the progress of country. Instead he advocated for achievement of justice, establishment of equality, cultivating fraternity and guaranteeing human rights. This was the revolutionary democratic remedy that Dr. Ambedkar enunciated for uprooting the problem of hereditary governing class (i.e. the SCs and the backward classes or what is popularly ascribed as Bahujans today), which otherwise makes democracy in India a top dressing on a soil which is

basically undemocratic. The “soul of democracy” to Dr. Ambedkar was the doctrine of One Man One Value. This has happened because the constitutional lawyers have been dominated by the antiquated conception, that all that is necessary for a perfect constitution for democracy is stop with adult suffrage and fundamental rights or define only the “political structure” of society. Dr. Ambedkar the foremost constitutional scholar and philosopher propounded in 1947, that:

Time has come to take a bold step and define both the economic structure as well as the political structure of society by the law of Constitution.”

Not only a constitution for democracy which defines the political and economic form of society thought Dr. Ambedkar, the social democrat. Government is not something which is distinct and separate from society but is one of many institutions, which society rears. If society is not democratic (in form and structure) government can never be. Where the society is bound to be the government of the governing class.

Then Dr. Ambedkar said about the good government whether the government would be good or bad, democratic or undemocratic depends to a large extent upon the instrumentalities. It all depends the social milieu in which civil servants are nurtured. This is the essence of good government. Dr. Ambedkar also examined the origin of democracy and its functioning. He felt that one must go to the religion of the people and ask- does it teach fraternity or does it not? If fraternity is not there is nothing to build democracy upon: some equate democracy with equality and liberty. The question radical Dr. Ambedkar poses is, why did democracy not grow in India? That was the main question. The answer to this is quite simple. The Hindu religion does not teach fraternity. According to Dr. Ambedkar, Buddha preached justice, liberty equality and fraternity apart from peace and ahimsa (non-violence). Dr. Ambedkar – The Father of Indian Constitution warned Indians and our country on 26th November 1949, speaking in constituent assembly on the future of nation. They were never absolute. Dr. Ambedkar conceived intellectual and moral democracy as well while establishing People Education Society in July 1945.

Democratic World Order

Dr. Ambedkar was not only an ardent democrat but a democratic revolutionary, who wanted to see that democracy does not vanish from the earth as a governing principle of human relationship, and wanted us to be loyal to it and be staunch enough to protect it. The stand of Dr. Ambedkar in 2nd world war was most radical and revolutionary. Not only the visionary SCs supported the allies against Germany, Italy and Japan, but did so with a larger goal for humanity, which was to come true at the end of war- a democratic world order. Dr. Ambedkar warned Indians of the racial characteristic of Nazism, quoting from “Mein Kampf” and educated that if Hitler’s rule is established in India, they will have to strive for independence since beginning. He also proves how Gandhiji’s thoughts of non-violence and quit -India were fallacious, inconsistent and anarchist in the situation of 2nd world war. He even felt that the Nazis will require no time to suppress the Quit India Movement of Gandhiji. Dr. Ambedkar quite reiterated the 2nd world war as a war between Fascism and Democracy and forewarned that Hitler will attack Russia if his strength increases. He also appealed Russia to join the war to defeat Germany, as the protection of principles of equality and liberty were more significant than the achievement of revolution in Russia. Dr. Ambedkar delivered a famous speech on All India Radio on 1-1-1943 as why Indian labor is determined to win the war, wherein he educated the audience on the pernicious ‘radical ideology’ of Hitler’s superman race. He took a proactive stand as to why this war must be fought for a new order and a just peace. He considered that the war was a conflict of ideologies relating to the ‘forms and systems’ of

government under which humanity is to live. Without “economic equality,” both social equality and social liberty are hollow. One, who is dependent cannot be free, opined Dr. Ambedkar. Unless there is ‘justice’ there will be no peace in the world, is what he believed. These considerations go at the root of not only a ‘democratic world order’ but an order of world which is just and peaceful. Both the institutions, orders and societies are required to be based on Equality- Liberty- Fraternity-Justice, as opined by Dr. Ambedkar- philosopher of the world. Thus Dr. Ambedkar the revolutionary democrat, not only envisioned for democracy and democratic world order, but also strived for it earnestly. When the world war was at crossroads with dictatorship and the old order of theocracy, monarchy. The democratic nations have ever since been growing and doubled since 1985. The Economist Intelligence Unit classified democratic nations as Full (25) and Flawed (54), Hybrid regimes (37) and Authoritarian (51). Still the world has a long way to go to become a democratic world order and a just world order is also an issue to be confronted with Dr. Ambedkar not only raised these issues but also answered them. The ideas remain so fresh and relevant, more than ever before. The developments in Turkey, Egypt, Nepal and other countries are very encouraging. So are the calls for a just world order.

Whereas Reinhold Niebuhr’s conception that “Man’s inclination to justice makes democracy possible, but man’s capacity for injustice makes it necessary,” is cynical though sounding as of great realism. Dr. Ambedkar’s conception of democracy as a “philosophy of life” is optimistic as well as futuristic. It touches the man’s conscience and his/her ability to cultivate a ‘way of life ‘which realizes not only his/ her own wellbeing of humanity and welfare of world.

A unique democrat in his own right, Dr. Ambedkar’s thoughts of social, economic, labor, moral & intellectual democracy are quite original. He is the only democrat to opine upon eight democracies. The other being “political. No other political and moral thinker did so, to make democracy safe for world, and fit into the socio-political situations of different societies. So, it shall be a mistake to merely classify him as a social democrat. He was of course one! But an economic, labor, parliamentary, pragmatic, moral and intellectual democrat as well. The world remains guided and indebted to the great democratic ideals and ideas of Dr. Ambedkar, and awaits their realization for the ‘salvation of the world.’

References

1. Ahir, D.C. (1991). The Legacy of Dr. Ambedkar. Delhi: B.R. Publishing Corp. Anand, Mulk Raj (1970). Untouchable. London.
2. Ambedkar (Dr.) B.R. (1978). Castes in India. Trans. M.F. Ganjre. Nagpur: Ashok Publications.
3. Ambedkar (Dr.) B.R. (1975) Annihilation of Caste .3rd edn. Jalandhar: Bheem Patrika Publication
4. Ambedkar (Dr.) B.R. (1970) , Who were the Shudras? Mumbai: Thackers and Co.
5. Ambedkar (Dr.) B.R. (1989). Writings and Speeches. Vol.5. Bombay: Education Department. Govt. of Maharashtra.
6. Anand (Dr.) M.R. (1992) ‘On the Genesis of Untouchable: A Note’ The Novels of Mulk Raj Anand R. K. Dhawan (ed.) New Delhi. Prestige.
7. Bama, Faustina (2000) Karukku.2nd edn. New Delhi: Oxford University Press.
8. Bama, Faustina (2005) ‘Sangati’ Trans. Lakshmi Holmstorm.NewDelhi: OUP.
9. Dangale, Arjun (ed) (2012). Poisoned Bread, Orient Black swan.
10. Kamble, Baby (2008). The Prisons We Broke. By Maya Pandit. New Delhi: Orient Longman.
11. Limbale (Dr.) Sharan Kumar (2003). The Outcaste. Trans. Santosh Bhonkar. New Delhi: OUP.
12. Limbale (Dr.) Sharan Kumar (2010). Towards an Aesthetic of Dalit literature. (Trans. Alok Mukherjee) New Delhi: OUP.
13. Omvedt, Gail (2008) . Dalit Vision. New Delhi: Orient Longman.
14. Pawar. Daya, Balut, Bombay Granthali Publication.
15. Pawar, Urmila (2008). The Weave of My Life. New Delhi: Columbia University Press.
16. Singh (Dr.) Karan (2011) “Dalitism and Feminism” Creative Books. Nice Printing Press. New Delhi.

Gig Economy: Growth Drivers, Benefits & Challenges in India

Mr. Sunil Nagorao Waghmare

Assistant Professor in Commerce, K. M. C. College, Khopoli, Raigad, Maharashtra.

Abstract

The gig economy is a new and evolving phenomenon. It has the potential to provide many benefits for workers in India. The Gig Economy in India refers to the trend of individuals working temporary or flexible jobs, often through online platforms such as Uber, Ola, Swiggy, and Zomato. This type of work has grown in popularity in recent years as it offers more flexibility and independence for workers, and can be a cost-effective solution for businesses.

However, there are also concerns about the lack of job security and benefits for gig economy workers. The gig economy in India is expected to continue to grow in the future, but it should also be backed by government regulations and policies to protect workers' rights and ensure fair treatment.

The gig economy is a term used to describe the growing trend of people working independently, often on a short-term basis, for multiple clients. This type of work is often facilitated by online platforms that connect workers with clients. With the rise of the digital age, today's workforce is becoming more mobile, A graduate student who drives for a cab aggregator in his spare time, a stay-at-home parent who makes extra money with a part-time job, and a high school student who picks offbeat jobs on food delivery apps. with the freedom to work anywhere, the gig economy is widely heralded as the latest great phase of modern work, whether as the latest innovation in work-life management or as a massive new industry that will displace traditional work relationships. which is regarded as a major reason for the Gig economy's surge. As a result, we have a generation of people with more options at their disposal.

The gig economy refers to a growing worldwide growth in the number of gigs, contracts, and casual jobs in place of traditional full-time employment. Examples of gig workers include freelance writers, online tutors, digital marketing experts, web developers, cybersecurity experts, and many others.

A Gig economy is a free market system in which temporary positions are common and organisations contract with independent workers for short-term engagements.

Gig Worker: A person who performs work or participates in a gig work arrangement and earns from such activities outside of traditional employer-employee relationship.

According to a report by Boston Consulting Group, India's gig workforce comprises 15 million workers employed across industries such as software, shared services and professional services.

In a gig economy, temporary, flexible jobs are common, and companies are inclined to hire independent contractors and freelancers rather than permanent employees. The gig economy has existed since businesses first started hiring temporary or seasonal workers. One of the benefits of the gig economy is that workers can work lower-intensity jobs as they upgrade their skills to fill in-demand positions.

Objectives:

- Understanding the concept of GIG economy.
- Analysing Impact & Implications of GIG economy on Indian economy.

History of Gig Economy:

According to some HR experts, the word “Gig” was first used by Jazz musicians which meant Job, in 1915. The first temp agency was opened in the year 1940, which provided jobs to typists and other clerically trained staff on a temporary basis. Gig economy started to take off in in the late 90s and early 90s along with the digital era. During the 1990s, 10% of the US workforce was employed as contractors, temps, and on-call workers, as the demand for more flexible work patterns and non-permanent staff intensified. In the year 1995 Craigslist was introduced, which provided local San Francisco-based online classifieds different jobs, items wanted and for sale, gigs, services, resumes, housing, and more. This was followed by the launch of Upwork in 1999, which allowed freelancers to use the internet to find new projects and clients. Gig economy gained significance around 2008 when the Great Recession hit due to which people had less secure and limited location-based work, and found themselves unable to find stable work.

How does the Gig work?

It consists of tasks (anything like delivering a lecture, housekeeping service, or working on software development) that the worker completes. Person can opt to work for specified hours or on a project basis. Once either of these is completed, he moves onto the next gig. When workers tend to work on a variety of tasks or different shifts for various clients or companies, their aggregate earnings may resemble that of full-time employment.

In the Gig Economy, the company is not the employer of the worker rather a connector between the contractors and the clients. The gig economy mostly operates on technology platforms that aim to connect workers looking for flexible work arrangements with the companies who need them in a centralized location, such as an app or website. However, Gig economy workers can also work for more traditional companies, which have changed how their staffing system operates.

Gig economy by Numbers:

- 36% of the entire US workforce, is a contributor, based on their primary or secondary jobs.
- 29% of US workers have an alternate work arrangement, thus contributing towards the the size of the US gig economy.
- 63% of full-time employees have expressed their desire to start working independently, if given the opportunity.
- Almost 40% of the US workforce now earns at least 40% of their total income through gig work.
- More than 75% of gig workers have explicitly stated that they would not leave their current freelance work for a full-time opportunity.
- 55% of the US gig workers also do have a secondary full-time employment.
- Close to 37% of full-time freelancers, independent gig workers and consultants are relatively young, and are aged 21 to 38 years.
- Over the span of the next five years, more than 50% of the US adult workforce will either be working or would have worked as an independent gig worker.
- More than 90% of Americans, in general, are open to the idea of freelancing and independent working.
- According to Forbes magazine, the gig economy is expanding three times faster than the US workforce.

Why is the Gig economy growing?

Several reasons contribute to the growth of the Gig economy. The workers seem to prefer freelancing over full-time employment due to its flexibility and independence. It has created better opportunities of finding more work across the globe and made work more adaptable to the changing needs and demands for flexible lifestyles. With Gig, freelancers can make lifestyle choices that a conventional job would not allow. They can choose when and where to work and at the same time determine how much they will charge for their services.

Companies are benefitting from having a flexible workforce; they are spending less money on training or recruitment, need not pay for any medical coverage, and can more easily replace their workforce if needed. Contracted workers are more cost-effective for businesses and employers are benefitted with a wider range of applicant pool to choose from, also, they do not necessarily need to hire one based on one's proximity.

India has emerged as the 5th largest country for flexi-staffing after US, China, Brazil and Japan. India ranks 7th in the talent pool of graduates in science and engineering. Further, India is witnessing a rise in the need for supplemental income due to high unemployment amongst the urban youth, increasing cost of living, growing aspirations of students and changing mindsets of women engaged in homemaking.

Major Industries that hire Gig workers:

Here are career categories that hire for freelance and gig economy jobs that you can do remotely.

- **Computer & IT:** The Computer & IT category covers a broad range of jobs. You can find postings in everything from Digital Marketing to internet security.
- **Writing:** Writers produce a variety of written materials for various audiences. This can range from corporate reports for the executive suite to blog posts and web content. Gig jobs include: Content Writer, Project Manager; Resume Writer; Senior UX Copywriter.
- **Accounting and Finance:** Careers in accounting and finance include all things money-related. Jobs can include handling accounts payables and receivables, tax return preparation, or financial forecasting.
- **Project Management:** Project managers coordinate projects from start to finish. This can include working with internal and external vendors, managing the budget, and dealing with delays.
- **Administrative:** Administrative professionals provide support for executives, including handling incoming and outgoing communications, managing projects, and scheduling travel.
- **Education and Training:** As an educator or trainer, you'll help teach people new skills. You can work as a corporate trainer, part-time professor, coach, tutor, or instructor.

Growth Drivers of the Gig Economy in India:

- **Rise of the Internet and Mobile Technology:** The widespread adoption of smartphones and the availability of high-speed internet has made it easier for workers and businesses to connect through online platforms, facilitating the growth of the gig economy.
- **Economic Liberalisation:** The Indian government's economic liberalisation policies have led to increased competition and a more open market, which has encouraged the growth of the gig economy.

- **Increasing Demand for Flexible Work:** The gig economy is particularly attractive for Indian workers who are looking for flexible work arrangements that allow them to balance their personal and professional lives.
- **Demographic factors:** The gig economy is also driven by the large and growing number of young, educated, and ambitious Indians who are seeking to improve their livelihoods with side income generation.
- **Growth of E-commerce:** The rapid growth of e-commerce in India has led to a significant increase in demand for delivery and logistics services, which has in turn led to the growth of the gig economy in these sectors.
- A Niti Aayog study on “India’s Booming Gig and Platform Economy” has estimated that in 2020-21, 77 lakh (7.7 million) workers were engaged in the gig economy. According to the report, the gig workforce is expected to expand to 2.35 crore (23.5 million) workers by 2029-30.
- At present, about 47% of the gig work is in medium-skilled jobs, about 22% in high-skilled, and about 31% in low-skilled jobs. The trend shows the concentration of workers in medium skills is gradually declining and that of the low skilled and high skilled is increasing. It may be expected that while the domination of medium skills will continue till 2030, gig work with other skills will emerge.
- The gig economy has been growing rapidly in India in recent years. A 2022 report by the Boston Consulting Group estimates that the gig workforce in India will reach 90 million by 2030. This growth is being driven by several factors, including:
 - The rise of technology, which has made it easier for people to find and work with clients online.
 - The increasing demand for flexible work arrangements, which allows people to balance work and other commitments.
 - The growing number of young people in India, who are more likely to be open to working in the gig economy.

Key benefits of the gig economy in India:

- **Increased flexibility:** Gig workers have more flexibility in their work arrangements than traditional employees. This can be a major advantage for people who want to balance work with other commitments, such as childcare or education.
- **Increased earning potential:** Gig workers can earn more money than traditional employees, especially if they are skilled in high-demand areas. This is because they are not limited to the wages that are offered by a single employer.
- **Increased career opportunities:** The gig economy offers a wide range of career opportunities for people with different skills and interests. This can be a great way for people to find work that is both challenging and rewarding.
- **Test Drive Something New:** Gig work is something some people do for additional income. But for other people, it’s a way to test-drive a new career. For example, if you love pets and have thought about becoming a pet sitter, gig work as a dog walker or pet sitter is a great way to dip your toes in the water and see how much you love or hate doing it.
- Being a gig worker allows you to explore a passion and see if it is something more than a passing fancy, without losing your primary source of income.

- **Save time and money, while making businesses more agile:** In a gig economy, companies may lessen their costs linked to resources like money and time. Money is easily saved by hiring experts not for longer permanent durations, but for shorter project-based timelines. This also saves on the lots of privileges that any permanent expert enjoys as perks of a high paying job, ones like paid vacations and insurance. This especially is useful for jobs requiring more technical expertise where the concerned person is hired for a shorter duration.
- Also, permanent staff selection procedures are much more time and resource consuming. The digital app-based platforms can easily be used to hire experts for all kinds of jobs as and when required, even without geographical constraints. These kinds of features, especially come into use for jobs where work-from-home can be used as an added feature.
- This may be advantageous, especially in critical pandemic times like these when the entire world is plagued with COVID-19. This improved any firm's agility and better responsiveness to the market's rather unpredictable scenarios.
- **Linking Women Empowerment with Gig Economy:** There is a need to build the right physical and social infrastructure that supports the engagement of women in the gig workforce.

Issues Associated with the Gig Economy in India:

- **Lack of Job and Social Security:** Many gig workers in India are not covered by labour codes and do not have access to benefits such as health insurance and retirement plans.
- **Additionally, gig workers** often do **not receive the same level of protection** as traditional employees in the event of injury or illness.
- **Digital Divide:** The gig economy heavily relies on technology and internet access, this creates a barrier for those who lack access to these resources, and further exacerbates income inequality.
- **Lack of Data:** There is a lack of data and research on the gig economy in India which makes it difficult for policy makers to understand its size, scope, and impact on the economy and workforce.
- **Exploitation by Companies:** Gig workers in India are often paid less than traditional employees and may not have the same legal protections.
- Some companies may also exploit gig workers by misclassifying them as independent contractors to avoid liability and avoid paying taxes.
- **Social Isolation:** Gig workers may not have the same social connections and support systems as traditional employees, as they often work independently and may not have a physical workplace.

Here are some of the key challenges of the gig economy in India:

- **Unfair treatment:** Gig workers are often treated unfairly by employers, who may withhold wages or deny benefits.
- **Lack of access to government services:** Gig workers may not be able to access government services, such as unemployment benefits or healthcare, because they are not considered to be employees.
- **Lack of Benefits:** Once you are in business for yourself, and that means it is up to you to provide the benefits. Yes, you can choose when you work and when you do not work, but the

reality is, you do not get paid if you do not work. And, as a gig worker, you likely will not have **health insurance or other benefits**, either.

- **Inconsistent Income:** With most gig jobs, workers are paid by the project or task. The problem is, they may not have control over how many tasks they are able to complete in a day or a week. If no one wants a ride, needs something assembled, or wants them to deliver something, they will not make any money.
- **Burnout:** Working multiple jobs or at odd hours is not for everybody. Some people find that as flexible as the work is, gig work becomes **tiring and stressful** after a while.
- **Loneliness:** As they say, habits go away slow. Even the random complaint from a boss or a colleague is sometimes missed by the lonely individual worker, in a gig economy. This may especially be true for the ones with issues such as long distances or even long working hours to contend with, like the delivery personnel or drivers.
- Also, people involved in writing, editing, designing or web development or similar desk jobs, may start to have limited access to real life human interactions.
- **Need for more discipline and resilience:** Individual workers in a gig economy may enjoy a lot of freedom, but this freedom may also create a sense of indiscipline sometimes. As they say, with great power comes great responsibility, so the workers shall have to show even more grit to complete projects on time, assure the clients of quality delivery, while also showing more resilience to probable rejections, or even greater scrutiny from the clients.

- **Impact of COVID-19 on Gig Economy**

With all major economies going into recession and slowdown, COVID 19 has greatly hit the job market. However, in case of gig workers some are struggling to find work while others are seeing job opportunities increase. Delivery drivers or those who pick up food orders for online platforms such as Big Basket and Zomato have seen demand skyrocket as consumers obeying calls for quarantining have ordered food and supplies to their homes rather than venturing to physical stores.

- A challenge that gig-economy workers may face is that they are typically not registered with government and regulatory agencies, making it difficult to ensure that government help will reach them.
- The gig economy holds serious challenges in upholding labour rights. Gig workers are not covered under standard employee contracts. There is no scope of compassion for the workers should they fail to perform the job due to something such as falling sick or a broader downturn in the economy decreasing business. The commoditization of work means gig workers are vulnerable to fluctuation in demand. The absence of social security makes things worse for the gig workers. Those who consider gigs as their full-time job are not even employees of the company, so they do not receive any other benefits provided to employees, like health insurance, paid time off, family leave protection, etc.
- New technologies have witnessed startups like Uber and Deliveroo balloon into global corporations with only a handful of employees, while most of their labour force have been misled and are wrongly categorized as 'self-employed'. In this connection, several lawsuits have been filed in the United States against Uber for misclassifying drivers as independent contractors, both at the State and federal level. The major potential problem is that gig workers are not in tune with the legal definition of employees. Every State has

its own definition, but it mainly depends upon the degree of control that the company has over the worker. It is difficult for an individual worker to afford the cost of legal proceedings. This makes gig workers more vulnerable to settlement, even when they have a good legal claim. The only solution to this is class action lawsuits, but companies have started putting arbitration clause in their contracts to prevent the risk of this type of litigation.

- In 2018, in a landmark judgement the Supreme Court of California in *Dynamex Operations West, Inc. v. Superior Court of Los Angeles*, enacted a new law (which later popularly came to be known as Assembly Bill) which needed companies (such as Uber and Lyft) to consider and treat their workers as employees and not merely as ‘independent contractors’).
- The Supreme Court of California, proclaimed, by consensus, a new test for deciding if a worker is an employee or an independent contractor. According to the test (called the ABC test), a worker would be presumed to be an employee unless the employer can establish that it has complied with these three distinct requirements: (a) the work is free from the direction or control of the hirer in relation to the performance of its work; (b) the worker does work which is outside the usual course of the hiring entity’s business; and (c) the worker is customarily involved in an independently set up trade, business, or occupation of the similar nature as the work performed by the hirer. It seems that even though California has become the first state to attempt to increase the rights of gig workers, this change itself has brought more voice to the employers than the voice that was supposed to be given to the gig workers.
- In India, taking a cue from what happened in the State of California, a PIL was filed by the Indian Federation of App-based Transport (IFAT) Workers in the Supreme Court, with the idea of giving social security benefits to the cab drivers in India. Unfortunately, nothing worked out, with Uber stopped using the word “partner” in their agreement and replaced that with “customers.”
- Also, there are no laws that to prevent collusive activities of companies exploiting the workers and consumers, alike. In recent times, Competition Commission of India has orders probe into Swiggy and Zomato for unfair trade practices. Also, from the consumption side, regulations related to data privacy have to be formed and enforced. In a digital world, an enormous amount of data about individuals and their activities captured by platforms is bundled and sold to various companies without taking consent of the consumers. A market can be created where, for instance, consumers are offered discounts on the online platforms if they agree to sell their data. Also, the big companies such as Facebook, Netflix Google, etc have no social obligation and continue to pour money for growth of their respective company, with the objective to please their shareholders. Seldom there is an effort by these companies to reach out to individual governments for taking up any social clause. Individual governments can clamp down on tax evasion by making it mandatory, and use the money raised, to invest in public services to counter growing income inequality.

What Should be the Way Forward?

- Clear Regulations: The Indian government should establish clear regulations and policies for the gig economy to ensure that gig workers are protected and that companies are held accountable.
- Social Security Blanket: The government should ensure that gig workers have access to social security programs such as pension schemes and health insurance to ensure financial security for older workers.
- Also, gig workers should be granted the same labour rights as traditional employees, including the right to organise and form unions.
- Education and Training: The government should invest in education and training programs for gig workers to improve their skills and increase their earning potential.
- Encourage Fair Competition and Innovation: Government can encourage fair competition by having regulations that prevent companies from misclassifying workers as independent contractors and by enforcing fair trade practices.
- Also, the government can encourage innovation in the gig economy by providing tax incentives, funding and other support to companies that are creating new business models and technologies.
- The gig economy has both positive and negative implications for India. On the positive side, it can provide people with more flexibility and independence in their work. It can also help to create new jobs and boost economic growth.
- On the negative side, the gig economy can lead to lower wages, fewer benefits, and less job security for workers. It can also make it more difficult for workers to access social security and other government benefits.
- The government of India is still trying to figure out how to best regulate the gig economy. In 2021, the government introduced a new law that requires all gig workers to be registered with the government. The law also sets minimum wage and working conditions for gig workers.
- It is still too early to say what the long-term impact of the gig economy will be on India. However, it is clear that the GIG economy is here to stay and that it will have a significant impact on the Indian economy.

Conclusion:

The majority gig workforce constitutes millennials and Gen Z, who anytime will choose gig work over a more traditional full-time office environment, and employers are therefore trying to respond to those changing needs and appetites.

Gig Economy, also referred to as “crowdsourcing”, the “sharing economy” and the “collaborative economy”, is where the individuals can market their skill sets (in both unskilled labour market and as skilled professionals) and sell their services online on different platforms or companies.

With the downsizing trends of talented professionals, the rise of the digital age where the workforce is increasingly becoming mobile and can work from anywhere, and the effect of globalization to create more opportunities, the Gig economy is gaining significant attention in the current generation of the professionals. Today’s economy has created opportunities in the global marketplace for contractors working independently to expand their customers both nationally and

internationally and for the businesses to tap the global market beyond the local marketplace to utilize required professional services.

The government of India needs to take steps to address the challenges of the gig economy. This could include providing gig workers with more job security, ensuring that they are treated fairly by employers, and giving them access to government services.

References:

1. <https://www.businesstoday.in/latest/economy/story/how-indias-gig-economy-is-shaping-up-thanks-to-startups-369840-2023-02-11>.
2. https://www.niti.gov.in/sites/default/files/2022-06/Policy_Brief_India%27s_Booming_Gig_and_Platform_Economy_27062022.pdf
3. <https://www.financialexpress.com/education-2/indian-gig-workforce-to-witness-200-jump-by-2030-niti-aayog/2972631/>.
4. <https://www.isme.in/gig-economy-in-india-drivers-challenges-road-ahead-dr-pooja-nagpal/>
5. <https://www.drishtiiias.com/daily-updates/daily-news-editorials/rise-of-the-gig-economy-in-india>.
6. Rise of the Gig Economy in India *article is based on "Making the 'gig' work" which was published in Hindu Business Line on 10/01/2023*. PDF Reference URL: <https://www.drishtiiias.com/printpdf/rise-of-the-gig-economy-in-india>.
7. The Gig Economy in India article in Jagran Josh: Updated Jun 8, 2023 15:05 IST.
8. What does the rise of the gig economy mean for the current generation? Article October 21, 2022, 2:53 PM IST Dhananjay Naithani in Voices, Economy, TOI.
9. Top 5 Trends Seen in The Gig Economy in India. Pro school online. Available: <https://www.proschoolonline.com/blog/top-5-trends-seen-in-the-gig-economy-in-india/> Retrieved on 20th October 2018.
10. Cambridge Dictionary. Available: <https://Dictionary.Cambridge.Org/Dictionary/English/Gig-Economy> Retrieved on 1st November, 2018.
11. Kathuria R, Kedia M, Varma G, Bagchi K, Khullar S (2017). Future of Work in a Digital Era: The Potential and Challenges for Online Freelancing and Microwork in India.
12. INDIAN COUNCIL FOR RESEARCH ON INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS Available: http://icrier.org/pdf/Online_Freelancing%20_ICRIER.pdf Retrieved on 2nd November, 2018.
13. EY & FICCI report Future of jobs in India: A 2022 perspective. Available: <https://www.ey.com/Publication/vwLUAssets/ey-future-of-jobs-in-india/%24FILE/ey-future-of-jobs-inindia.pdf> Retrieved on 3rd November, 2018.
14. Tyagi, Akanksha. (2017). GIG Economy and Its Impact on India. International Journal of Engineering Technology Science and Research. ISSN 2394 – 3386. Volume 4, Issue7. Available: http://www.ijetsr.com/images/short_pdf/1501570901_844-847ietech831_ijetsr.pdf Retrieved on 25th October, 2018.
15. The Global opportunity in Online Outsourcing (June 2015). World Bank report. Available: <http://documents.worldbank.org/curated/en/138371468000900555/pdf/ACS14228-ESW-white-coverP149016-Box391478B-PUBLIC-World-Bank-Global-OO-Study-WB-Rpt-FinalS.pdf> Retrieved on 15th October, 2018.
16. Marr, Bernard (2016). Forbes (Jun 20, 2016). What Everyone Must Know About Industry 4.0. Available: <https://www.forbes.com/sites/bernardmarr/2016/06/20/what-everyone-must-know-aboutindustry-4-0/#9d907fb795f7> Retrieved on 10th September, 2018.
17. Webster, J. (2016, September). Micro workers of the gig economy: Separate and precarious. In New Labor Forum (Vol. 25, No. 3, pp. 56-64). Sage CA: Los Angeles, CA: SAGE Publications. Available: <https://journals.sagepub>.
18. Chaudhari, Ruchira (Feb 11 2018). Is India ready to embrace the gig economy? Live mint. Available: <https://www.livemint.com/Leisure/Han7n6QZ58qdX6AIm0jeLP/Is-India-ready-to-embrace-the-gigeconomy.html> Retrieved on 10th October, 2018 © 2018 JETIR November 2018, Volume 5, Issue 11 www.jetir.org (ISSN-2349-5162).
19. JETIR1811661 Journal of Emerging Technologies and Innovative Research (JETIR) www.jetir.org 420 The working class in the gig economy. (Mar 30 2018). Live mint. Available: <https://www.livemint.com/Opinion/HTpIgsVqUaQPTImV6bUhFI/The-working-class-in-the-gigeconomy.html> Retrieved on 30th October, 2018.
20. Khosla V, Basu S (Jul 09, 2018). Gig economy poised for take-off in India, say recruiters & employers.
21. Economic Times. Available: <https://economictimes.indiatimes.com/jobs/gig-economy-poised-for-takeoff-say-recruiters-employers/articleshow/64910333.cms> Retrieved on 15th October, 2018.

New Discoveries and the Necessity of Reconsidering the Perspectives on Newton's Second Law

Researcher

Miss Komal Vilas Nirmal

MSc Physics

Renuka Nagar, Garkheda Parisar, Chh Sambhaji Nagar-431005

Abstract

According to the mainstream physicists the observation and record of the motion of neutrinos at ultra relativistic speeds apparently seem to violate relativity postulate and to violate the speed of light as a universal constant. The Einstein mass-energy equation $E=mc^2$, the relativistic mass, relativistic form of Newton's second law, the fundamental principles and equations of modern physics by generalizing this anomaly will be challenged. Some other observations and results make possible the speeds higher than speed of light which is not rather incredible and it will not be impossible; it only requires a change in today's attitudes towards relativity and quantum mechanics. Thus this paper, from a new approach, turns out to merge the fundamental principles of quantum physics, relativity and classical mechanics through a new definition of quiescent state of particles like photon, and attempts to present the reasons and the possibilities of the existence of the superluminal speeds. At the beginning of the 20th century, Newton's second law was corrected considering the limit speed c and the relativistic mass. At that time there has not been a clear understanding of the subatomic particles and basically there was little research in high energy physics, if we ignore the zero rest mass of photon, much better and more real physical phenomena may be investigated. The speed of the created particles is a function of the internal interaction and the mechanism of creation of subatomic particles, and the external forces that are exerted on them.

Keywords Sub-Quantum Energy, New Structure Of Matter, Ultra Relativistic Speed, Linear Velocity And Momentum

Introduction

Recently the physicists of CERN Lab. recognized that neutrinos move at speeds faster than speed of light. It seems that one of the physics postulates has been challenged. Experimental Proof of particles' motions at superluminal speeds challenges the relativistic mass, the relativistic relations and Newton's second law. In this paper, it has been attempted to scrutinize the interface between relativity and quantum mechanics through a novel approach to the established physical events. Universal constancy of the speed of light undergoes the question whether the limit on the light speed originates from a natural event or not? Regarding the phenomena of creation and decay of electron-positron pair, why do the related photons move at constant speed, but we could change the speed of matter and antimatter? What is the unique characteristic of matter which is convertible to photons that move with constant speed c (speed of light)? The idea that object/particle could not travel at superluminal speeds, originates from the structure of matter and the mechanism of interaction between field and mass; that with presenting a postulate we could generalize the constancy of speed from energy to mass. By gravitational blue shift, the energy of photon and consequently its frequency will increase. What is the mechanism of increasing in the photon energy that causes increase in its frequency growth? Emphasizing on these phenomena and presenting the relation between photon's energy and frequency, this paper is to draw attention on the importance of

constancy of speed in relation to the mass structure which will be scrutinized in reviewing Newton's second law.

In this view, the three major theories of classical mechanics, relativity theory and quantum mechanics relying on the law of conservation of mass - energy and momentum conservation, in the form of Newton's second law are combined. And thus the real and true definition of the photon mass will be presented. Such approach to the particles and forces are accenting on the mass as the intrinsic properties of elementary particles that we are indebted to classical mechanics. The energy has the mass is obtained from relativity and the mass variations in order to catch energy is acceptable and reviewable. The results of this study have been proposed in CPH-Theory, due to that many uncertainties and unanswered questions in modern physics, cosmology, before the big bang and its reasons

Sub-Quantum Energy

According to the principles of modern physics, Sub-quantum energy (SQE) is preferred and defined in a way that it could be generalized and by using it, explained quantum and relativistic phenomena. Definition: Sub-quantum energy is the least energy that is defined as below: Where v is detectable. Relation shows that SQE in terms of energy is the smallest photon in nature. Every other photon consists of some SQE. Where n is an integer. For two photons with energies E_1 and E_2 we have: Where n_1 and n_2 are integer. With increasing in a photon's energy, its frequency also increases. Thus there should be a logical explanation between energy increases and frequency increases. Therefore, based on SQE definition and relation could relate the relation between photon's energy and frequency and the interaction between SQE's in photon's structure, i.e. with the increase number of SQE's in photons, the interaction between SQE's in photons will increase and the frequency that originates from the interaction between SQE's will increases.

Note: Although, this proportion does not necessarily represent an equation, but simply represents the physical fact that frequency has direct relation with the number and interaction of SQE's in photon. Besides the relation between SQE's and v , could conclude that the SQE linear speed in vacuum relative to the inertial frames of reference, is actually the speed of light c . Since SQE in photon's structure has a linear speed equal to c and also it has nonlinear motions, the real speed of SQE is when all SQE nonlinear motions turn into linear motions and it only takes linear motion. In other words the limit speed of SQE is $VSQE$ which is faster than light speed c , i.e. . Consider that in special relativity the light speed is constant, and in general relativity besides increasing of photon frequency while falling in a gravitational field, its speed also increases; that we could take it as a proof of.

Sub-Quantum Energy Principle

One SQE is a very small energy with nonzero mass ($mSQE$) moves at relative to inertial reference frame and in every interaction between SQE's with other particles or fields the speed value of SQE remains constant; as in every physical condition we have: in all inertial reference frames and any space SQE principle shows that in every condition the speed value of SQE remains constant and only the linear speed of SQE converts to nonlinear speed or vice versa.

Photon mass

Considering the definition of SQE, every photon consist of some SQE, if we ignore the zero rest mass of photon, much better and more real physical phenomena may be investigated. Thus, a photon with energy E has a mass $m=E/c^2$ and a linear momentum $p=mc$. In other words, a photon is a part of matter and has nonzero mass before creation that after converting to photon carries the

same mass that had in the matter and after absorption by a particle (e.g. an electron), the mass of photon is added to the mass of the particle.

Gravitational blue shift

When a photon with energy E_1 and frequency ν_1 is falling in a gravitational field, after moving the distance h it takes the energy E_2 and the frequency ν_2 . Considering the relation could write as below: The energy of photon while falling in a gravitational field, increases as ΔE and consequently causes to increase in the frequency of photon as $\Delta \nu = \nu_2 - \nu_1$. The change in frequency only originates from increasing in ΔE . The more ΔE increases, the more increase occurs in $\Delta \nu$, i.e. the number of SQE's that entered the structure of photon is more.

Pair Creation and Decay

A photon with energy E in collision with a nuclei converts to an electron-positron pair. Considering the definition of photon and relation we have: From SQE principle it is concluded that the SQE exists in photon move at $VSQE$, some of which are in the form of linear motion with the value of c and the rest of them is in the form of nonlinear motions. When photon collides with a nucleus, the forces exerted to SQE's cause the conversion of some other linear motions of SQE's to nonlinear motions, and electron-positron pair is created. In the inverse procedure, with absorbing each other, electron and positron decay and convert to energy. While electron-positron pair decays, the force that electron and positron exert on each other causes the conversion of some of electron and positron nonlinear motion to linear motion, and thus the created photons move at c considering relation could write: In order to create electron-positron pair could write: The linear momentum of electron and positron after creation is as: $k_2 m_{SQE} \nu^2$ is the pure momentum that transfers from photon to nuclei. The effect of nuclei reaction on the rest of existing SQE's within the photon is the change of their momentum from linear to nonlinear. Even if $k_2=0$, while colliding, the stroke from the nuclei to SQE's of photons cause the conversion of linear momentum of SQE's to nonlinear momentum and the reaction of SQE's on nuclei is that nuclei is recoiled. Thus: Within the time distance of electron-positron pair creation, in reaction between nuclei and photon, some of the SQE's linear velocity converts to nonlinear speeds within the structure of electron and positron, and their linear speed decreases from c to ν_1 . But concerning the SQE principle there would be no change in their speed value. If suppose two photon produced in pair decay, we will have;

In pair decay, because of the force that electron and positron exert on each other, some of the SQE's nonlinear speeds which constitute the structure of these two particles convert to linear speed and two photons are created and move at c . Thus, the constancy of the speed of light does not rise from a natural event, but it is axiomatic and that is because matter (condensed energy) also consists of sub-quantum energy that moves at constant and limit speed value of $VSQE$. When the binding forces among some of SQE's and matter lose their effect (e.g., chemical reactions, combustion, nuclear explosion etc.) some of SQE is released in form of energy and move at linear speed c . If the released energy, even when it is a portion of matter and before converting to energy, move at constant speed, logically the constancy the speed of light would be possible.

Boucher Experiment

In Boucher, we have: mE is the gained mass of energy by electron in acceleration (exerting external force). Considering the relation we have: Thus; In reality is that in Boucherer experiment, an electron in acceleration gains energy and after exiting from the accelerator tunnel, because of collision with another particle or because of passing through a field that gives it negative acceleration, it loses the energy and in terms of mass it returns back to its former state (the inverse

form of Compton effect. One could always use this experiment to prove relativity mass, but could not explain the real interaction between force and mass with relativistic mass.

Conclusions

At the beginning of the 20th century, Newton's second law was corrected considering the limit speed c and the relativistic mass. At that time there has not been a clear understanding of the subatomic particles and basically there was little research in high energy physics. Moreover, the approach of relativity toward the physical phenomena is hyper structural and explains the observations of the observer while there is little consideration to the intrinsic entity of the phenomena. However, in this paper, through various arguments and investigation of some physical phenomena, it has been attempted to show the necessity of reviewing Newton's second law. Today Physics literature faces numerous problems and questions that without considering the internal structure of the particles, they would remain unanswered. Moreover, the classical definition of energy that defines energy as the ability to do work, could not explain the interaction among the particle in high energies. The true understanding of physical entity of energy and the structure of photon, enable us to understand the structure of matter. Moreover, Newton's second law is the only relation that shows the interaction between force and matter. This equation has the sufficient efficiency to explain and investigate physical phenomena, when it would be formulated based on the natural reality of matter and the effect of force on the matter. The reality is that the external force, no way and under any physical condition, could not change the speed value and it only could convert the linear motion of the constituting particles of matter and energy to the nonlinear motion and vice versa. Moreover, one could explain the expansion of the universe better and more real through reviewing Newton's second law.

Acknowledgements

The authors would like to express their sincere gratitude and appreciation to Mr. Masoud Sanati, for his fruitful collaboration.

References

1. The OPERA Collaboraton: T. Adam, N. Agafonova, at al., "Measurement of the neutrino velocity with the OPERA detector in the CNGS beam", arXiv:1109.4897v2 [hep-ex], 2011.
2. G.Andrew Cohen, L. Sheldon Glashow, "New Constraints on Neutrino Velocities", arXiv: 1109.6562v1 [hep-ph], 2011.
3. D. Fargion, D. D'Armiento, "Inconsistence of super-luminal Opera neutrino speed with SN1987A neutrinos burst and with flavor neutrino mixing", arXiv:1109.5368v5 [astro-ph.HE], 2011.
4. H. Nitta, M. Kh. Khokonov, at. al., "Eletctron-Positron Pair Production By Photons In Nonuniform Strong Fields", Phys. Rev. Lett., 93(18), 1804071-7, 2004.
5. H. Javadi, "Unified Mass and Energy or Creative Particles of Higgs or CPH Theory", Scientific-Technical Journal of Islamic Azad University, South Branch, vol. 1, pp. 15- 17, 1991.
6. H. Javadi, F. Forouzbakhsh, (2007), "Zero point Energy and Dirac Equation, SQE or Tiny Energy or Minute electromagnetic Energy", the general science journal, [Online] available:<http://www.gsjournal.net/Science-Journals/Essays/View/950>
7. T. Padmanabhan, "Inverse Compton Scattering – Revisited", J. Astrophys. Astr., vol.18, pp.87-90, 1997.

‘Emerging Trends in Indian Education: 2024 and Beyond’

Mr. Sudhir Ashok Sherkar

Assistant Professor, Arts ,Commerce and Science College Ashoknagar

Abstract:-

India’s education system, one of the largest globally with 1.5 million schools, around 1,250 universities, over 50,000 colleges, and 13,000 stand-alone higher education institutions, is on the brink of a significant transformation. This network, which currently caters to over 300 million students across various educational segments, is set to expand even further as the Gross Enrollment Ratios are expected to surge in 2024 and beyond. This expansion is not just confined to urban centers but is increasingly spreading into rural India and cities beyond the top 100, areas that are poised to generate a substantial portion of the fresh demand for education.

The increasing per capita GDP, indicative of rising income levels and an enhanced capacity to pay, is expected to drive up expenditure on education. As India gears up to become a US\$ 4 trillion economy, the education sector, estimated to be 5% of this, is anticipated to reach the landmark US\$ 200 billion market in 2024. This growth is expected to be reflected across various segments: the Schooling Segment is projected to touch US\$ 100 billion, Higher Education US\$ 50 billion, Vocational Education US\$ 5 billion, and Ancillary Education US\$ 45 billion. With a healthy anticipated Compound Annual Growth Rate (CAGR) of 15% for the next 2–5 years, the sector is poised for robust growth.

The top 10 predictions for the future of education in India are rooted in current trends and the global trajectory of the educational sector. These predictions encapsulate the ongoing changes and advancements in technology, the evolving needs of learners, and the shifting dynamics of the job market. They offer a glimpse into a future where education is more accessible, inclusive, and aligned with the needs of a rapidly changing world.

However, the actual landscape of India’s education sector will be shaped by a myriad of factors, including policy changes, technological advancements, political and societal shifts, and, importantly, the regional diversity of India. The trends might manifest differently across various contexts, especially in rural India and smaller cities, which are set to contribute significantly to the sector’s growth. As these areas become increasingly vital to the educational fabric of the country, understanding and catering to their unique needs and aspirations will be crucial.

Key Words:- Education, Learning, Digital

Ten Emerging Trends (by segment)

A. Schooling Segment:

1. Digital Integration in Early Learning:

With the increasing penetration of the internet and Smartphone’s, digital learning is becoming more prevalent. Expect a surge in digital tools and platforms tailored for young learners. Interactive apps and online resources will support foundational literacy and numeracy skills, catering to the developmental needs of early learners.

2. Regulations around Early Childhood Education:

The New Education Policy (NEP) 2020 is set to bring substantial changes, emphasizing vernacular languages, holistic, multidisciplinary & inclusive education, and an experiential learning curriculum. The implementation phase will likely see innovative teaching and learning practices being adopted widely.

There will likely be an emergence of regulations governing the early childhood education (including stand-alone preschools) with increased emphasis on quality of education, holistic development, infrastructure requirements etc. Schools and parents will prioritize activities that promote empathy, creativity, critical thinking, physical, emotional, and social skills.

3. Blended Learning Models:

Schools will likely continue to integrate online learning with traditional classroom teaching, offering a more flexible and personalized education experience. This could include using AI to tailor learning paths or offering more online resources and virtual classes. As education becomes more learner-centered, unschooling and other flexible education models might gain more attention as alternatives to traditional schooling in the long run.

4. Curriculum Emphasizing 21st Century Skills and Mental Health Awareness:

Expect a shift in curriculum to more heavily emphasize environmental consciousness, entrepreneurship education, project-based and experiential learning to better prepare students for the modern world. Schools might integrate skill development programs, career guidance and college counseling to better prepare students for their lives ahead. Recognizing the importance of students' mental well-being, schools might incorporate mental health education and services. Programs focusing on emotional intelligence, resilience, and stress management could become more common.

B. Higher Education:

5. Implementation of NEP 2020:

The New Education Policy (NEP) 2020 is set to revolutionize higher education with its focus on multidisciplinary studies, multiple entry and exit points, and the integration of vocational education. Its implementation will be a significant trend to watch. Higher education institutions may expand their online and distance learning programs, making higher education more accessible and flexible. This will cater to a diverse range of students, including working professionals seeking further education.

Advanced technologies like Gen AI, Robotics and blockchain could become more integrated into the curriculum and administration. This would enhance personalized learning, virtual laboratories, and secure credentialing.

6. Industry-Academia and Global Partnerships:

Anticipate more collaborations between universities and industries to ensure that curricula are aligned with current job market needs. This might include more internship programs, practical workshops, guest lectures from industry professionals and even initiatives like "Professor of Practice".

There might be a greater emphasis on transforming higher education institutions into research centers, fostering innovation, and encouraging start-ups, aligning with initiatives like 'Make in India' and 'Atmanirbhar Bharat'. With the aim to make India a global study destination, there might be an increase in foreign collaborations, student exchanges, and international campuses of reputed foreign universities in India.

At the same point in time, as globalization continues to influence education, there's a growing trend among Indian students to seek educational opportunities abroad. Factors contributing to this include the desire for international exposure, better research facilities, and a wider range of courses.

C. Vocational Education & Training:

7. Emphasis on Digital and Green Skills:

As India progresses, there will likely be a greater focus on equipping students with digital skills and knowledge about sustainable practices, reflecting the growing importance of technology and environmental sustainability in the job market.

With the aim of making Indian vocational training globally competitive, there may be an emphasis on aligning courses with international standards and providing opportunities for global job placements.

8. Expansion of Skill Development Programs:

Expect an increase in government and private initiatives aimed at expanding vocational training and skill development programs, especially in rural and underserved areas, to improve employability and bridge the skills gap. As the job market continues to evolve, vocational education might offer more opportunities for upskilling and reskilling, supporting lifelong learning pathways.

D. Ancillary Education (Test Prep, Tutoring, EdTech, Publishing, etc.):

9. Growth of EdTech Platforms:

The EdTech sector in India is expected to continue its rapid growth, with more platforms offering a wide range of learning materials, from P-12 (Playgroup to Grade 12) to professional development courses, using interactive and personalized learning methods. Publishers and content providers are likely to focus more on creating interactive and adaptive learning materials. These resources can adjust the difficulty level based on the learner's performance and provide instant feedback.

10. Evolution of Content Delivery:

Traditional publishing might increasingly shift towards digital formats, with a growing emphasis on interactive and multimedia content. This could include Metaverse, augmented reality (AR), virtual reality (VR) and mixed reality (MR) elements to make learning more immersive and engaging. With the increasing demand for continuous learning and upskilling, micro learning platforms that offer short, focused, and easily digestible content are likely to become even more popular.

Conclusion:

In essence, the Indian education sector stands at a promising juncture. The segment-wise projections underscore the breadth and depth of this potential. As the sector evolves, it will be imperative to develop inclusive, innovative, and sustainable strategies that not only cater to the diverse needs of India's population but also harness the opportunities presented by technological advancements and the changing global landscape.

Reference –

1. Coursera.(n.d).Retrieved from <https://www.coursera.org/>
2. Selwyn,N(2006).Social media in education.In M.Peters (Ed), Encyclopedia of Educational Philosophy and Theory. Springer.
3. Dr Sanjeev Kumar (Train Graduate Teacher in Non medical) e-learning and role of smart classroom in education in New Era of Technology.
4. Learning for a change <http://www.elearning.rs/category/Imssistemi>.
5. www.google.com

Integrating Sustainable Development into Modern Education Systems

Guide

Dr. P. B. Darade

Associate Prof. Mauni Vidhyapeeth Gargoti, Kolhapur
Researcher

Santosh Sudam Bhuwad

M.A. M. Ed SET Education

Abstract: -

Integrating sustainable development into modern education systems is crucial for fostering environmental stewardship, social responsibility and economic viability among future generations. This paper explores the definition of sustainable development and its importance within the context of education, emphasizing the role of education in shaping individual and social growth. It examines strategies for incorporating sustainable development into curricula through interdisciplinary approaches, experiential development into curricula through interdisciplinary approaches experimental learning, and the use of technology. The paper also addresses the challenges faced by current education systems, including resource limitations and the need for teacher training. Highlighting examples from India and global initiatives, such as the eco-Schools program, its show case successful implementations of sustainability practices in schools. The paper concludes with recommendations for enhancing curricula, training educators, and engaging communities to support sustainability in education. By integrating these principles, educational systems can better prepare students to meet the environmental and social challenges of the future.

Introduction

The concept of sustainable development has gained significant attention globally due to the pressing environmental, social, and economic challenges, integrating sustainable development into the modern education system essential to equip future generations with the knowledge, skills and values necessary to promote sustainability. This research papers aim to explore the importance of embedding sustainable development principles in education and how it can foster critical thinking, creativity, and responsible citizenship among students. The study will analyze current educational practices, identify gaps, and propose strategies to effectively integrate sustainable development into curricula, pedagogy, and school culture, ultimately contributing to a more sustainable future.

Overview of Sustainable Development

- **Definition:** Sustainable Development involves meeting the needs of the present without premising the ability of future generations to meet their own needs. This includes balancing environmental, economic and social factors.
- **Global frameworks:** Introduction to the United Nations Sustainable Development Goals (SDGs) established in 2015, which include 17 Goals such as poverty reduction, quality education, and climate action.

Importance of education

- **Role of education:** Education plays a crucial role and shaping Individuals knowledge, skills, and values, contributing to personal and social growth.
- **Features of modern education:** Integration of digital technologies, diverse educational methodologies, and emphasis on holistic development.

Objectives:

1. To analyze the current integration of sustainable development concept within the modern Education system.
2. To identify the gaps and challenges in incorporating sustainable development into educational curricula and practices.
3. To develop and purpose strategies for effectively integrating sustainable development principles into teaching and learning process.
4. To examine the role of teachers, educational institutions, and policymakers in promoting Education for sustainable development.

Methodology:

1. **Research Design:** Mixed Methods approach
2. Data Collection Methods:
Quantitative Methods: Surveys, Questionnaire
Qualitative Methods: Interviews, Focus Group Discussions.
3. Sampling Techniques: Purposive sampling, Stratified Random Sampling
4. Data Analysis: Qualitative Data Analysis: Discriptive Statistics, Inferential Statistics.
Qualitative Data Analysis: Thematic Analysis, Content Analysis.

Integrating Sustainable Development into Education Systems

Incorporating Sustainable Development into Curriculum

Curriculum Design: Updating curricula to include sustainable development principles, such as environmental science, waste management, and energy efficiency.

Interdisciplinary Approach: Integrating sustainable development topics across various subjects, such as incorporating renewable energy studies in physics or environmental justice in social studies.

Experiential Learning

- Projects and case studies: Engaging students in projects related to sustainable development, such As solar energy projects, water recycling initiatives, and local environmental studies.
- Social Gardening: To teach students about resource management and plant growth, implementing school gardens or community gardening projects.

Use of Technology

Digital Resources: Utilizing e-learning platforms, online tutorials, and educational apps to tech sustainable development concepts.

Data Analysis: Using technology to monitor and analyze the impact of sustainability projects, such as energy consumption tracking and environmental data collection.

Challenges in the current education system

Resource Limitations

Educational resources: Challenges in providing adequate resources for teaching sustainable development, such as specialized equipment, textbooks, and expert knowledge.

Financial Constraints: Difficulties in funding and integrating sustainability initiatives into the education system.

Teacher Training

Need for training: The necessity of providing teachers with training on sustainable development principles and innovative teaching methods.

Curriculum Adaptation: The challenges of adapting traditional teaching methods to include practical and interdisciplinary approaches.

Examples from Schools and Colleges

Examples from india

Green Schools: Schools in india have adopted sustainable practices, such as solar panels, water recycling systems, and waste management programs.

Local Projects: Initiatives like waste management projects, tree planting campaigns, and energy saving measures in schools.

Global Examples

Eco-Schools Program: International examples of schools that have successfully integrated sustainable practices, such as the eco-Schools program in Europe and other regions.

Sustainable School Projects: Examples of successful sustainable development projects in schools around the world, such as green building certifications and zero-waste programs.

Conclusions and recommendations

Conclusions

Impact on Education: The positive impact of integrating sustainable development principles into education, including increased environmental awareness and social responsibility among students. Integrating sustainable development into modern education system is crucial for preparing students to meet the challenges of 21st century. By embedding sustainability into curricula, teaching practices, and policies education can play a pivotal role in fostering a sustainable future. This integration not only enhances the quality of education but also ensure that learners are equipped with the knowledge, skills and values needed to contribute to sustainable development and a more equitable world.

Social and Environmental Benefits: The integration of sustainable development principles makes the curriculum more relevant to students lives and future challenges. It bridges the gap between theoretical knowledge and real-world application encouraging students to actively participate in creating sustainable communities. This approach can make learning more engaging and meaningful, thus enhancing student motivation and outcomes. Such integration benefits society and environment by fostering responsible behavior's and sustainable practices.

To develop and purpose Strategy for effectively integrating sustainable development principles: effectively integrating sustainable development principles into the teaching and learning process requires a holistic approach that involves a curriculum, innovations, pedagogical shifts, teacher training resource development and community engagement. By adopting these strategies, educational systems can equip students with the knowledge, skills, and values needed to contribute to a sustainable future.

The collaboration role: The collaboration among teachers, educational institutions, and policymakers is essential for effectively promoting education for sustainable development. Each group plays a unique role in fostering a culture of sustainability and preparing future generations to face global challenges.

Recommendations

- **Curriculum Enhancement:** Incorporate sustainable development principles into educational Curricula across all levels.
- **Teacher Training:** Implement comprehensive training programs for teachers to effectively deliver sustainable education.
- **Community Engagement:** Encourage Partnership with local communities to support and participate in sustainability projects and initiatives.

References

Source List

1. United nations. (2015). Sustainable Development Goals. (Link)
2. World Resources Institute. (2023). Sustainable Development and Education. (Link)
3. Indian Ministry of education. (2024). Green Schools Initiative. (Link)

Women Education Status in India

Dr. Yuvraj Pandharinath Jadhav

Vice-Principal & Head Department of Economics MVP's Arts, Sci. & Commerce. College Ozar (Mig) -
422206 Tal. Niphad, Dist. Nasik.

Introduction:

Women education is very important for the country to fully develop. It is like an effective medicine to cure a patient completely and provide health back. Women education is a big opportunity for India to be developed socially and economically. Educated women are the weapons who yield positive impact on the Indian society through their contribution at home and professional fields. They are the reason of improved economy in the country as well as society. An educated woman has capability to handle her home and professional life. They can effectively contribute in controlling the population of India as they would like to marry at a later age in comparison to the uneducated woman. India is considered as one of the world greatest democracies and has also surpassed China as the world's fastest growing economy in the financial quarter of October-December 2018; an achievement only made possible through ensuring education for all and gender equality. Promoting women education and ensuring female literacy have been the major factors behind India's success. The statistics reveal an unprecedented growth in development and women education in the past few decades- India is progressing fast towards her never seen before socio economic development as more and more Indian women are becoming part of its economy; through, their education and empowerment. In terms of population, India is the second largest country of the world due to the low level women education. If a woman is uneducated, the future of country would also be uneducated. Women education was the matter of concern in India in the middle age however; it has been now solved to a great extent. Women education has been given a lot of priority in India just like men to bring some positive changes in the social and economic status of the country. In the past women were not allowed to go out of the door of their houses. They were only limited to the domestic works as their education.

Current Status of Women Education in India (with Statistics) The national female literacy rate when India gained independence was tragically low at 8.6%. Women, who were allowed to take part in freedom struggle, were now confined to the houses, leading to the formation of a male dominated patriarchal society. The female literacy rate of India has increased from 8.6% in 1951 to 64.63%, according to 2011 census. Though, this increase in the female literacy rate is encouraging and promising as well; unfortunately, there is also a flip side to it. The current female literacy rate of India lags behind the male literacy rate, the former at 65.6% and the latter at 81.3%. The female education rate of India at 65.6% is significantly lower than the world average at 79.7%. The situation is more critical in rural areas, where fewer girls go to schools as compared to boys and the number of dropout rate is alarming among girls.

Challenges to the Women Education in India

The factors those restrict Indian women from getting educated and joining the main stream are mainly social. Below we will go through a summarization of such factors with a brief detail.

1) Patriarchal Society

Indian society is male dominated society. Women are not allowed the social status as equivalent to the men and are relegated to the confines of their houses. Though, the situation is different in urban areas, where women are more educated and employed; rural areas constituting

70% of the Indian population, still lag behind on gender equality. Educating a woman or a girl child is considered a non profitable venture in such societies. Females in many rural societies are considered a liability, which has to be ultimately transferred to other family after marriage.

2) Gender Discrimination

While we progress fast to become world's super power one day; gender inequality is the reality that screams in our society even today. Even the educated and working urban women are not aloof from the experiences of gender bias, not to mention the women in rural areas. Women in some industries are paid less than the men having same credentials. Their efficiency for a particular task or project is weighed low against that of their male counterparts. Women are grossly underestimated for promotions or for holding responsibilities. Such gender discrimination discourages the women from being educated and achieving their aspirations.

3) Crime against women

Women of India are much more susceptible to violence and threat than the men. Many crimes against women are still prevalent in Indian society, like- dowry, domestic violence, flesh trade, sexual harassment etc. such crimes only restrict the women folk to step out of their houses and enter schools or even offices, for that matter.

4) Lack of Security:

Though the successive governments have worked to provide Indian women a safe and secure environment at home and also at work, still a lot remains to be done. Women working even in the safest cities of the country, lack the courage to transit alone during late night hours. Girls going to school in rural areas are pestered and eve teased. Such incidents are also responsible for high female school dropout rate. It is the responsibility of the government and the society as well to ensure a girl's safe transit to school, ensuring her education.

As of my last update in January 2022, the educational status of women in India has been improving gradually over the years, but challenges and disparities still exist across different regions and socio-economic backgrounds.

5) Improvement in Literacy Rates

India has made significant progress in improving overall literacy rates, including those for women. However, there still exists a gender gap in literacy rates, with women lagging behind men, especially in rural areas and among marginalized communities.

6) Government Initiatives:

The Indian government has implemented various initiatives and policies aimed at promoting female education, such as the Sarva Shiksha Abhiyan (SSA), which aims to provide universal education for all children, including girls.

7) Poverty:

While there has been progress in improving access to education for girls, barriers such as poverty, lack of infrastructure, cultural norms, and early marriage continue to hinder many girls from attending school, particularly in rural areas.

Gender Disparities:

Gender disparities exist not only in terms of access to education but also in retention rates and the type of education received. Girls are often steered towards traditional gender roles and may have limited access to higher education or vocational training.

Other Challenges and Issues:

Despite progress, challenges such as child marriage, gender-based violence, discrimination, and lack of infrastructure persist, impacting girls' ability to access and complete their education.

Advantages of Women Education in India:

Following is the brief description of the advantages of women/female education in India

1. **Social Development** Educating women could be the key to remove many social evils of Indian society- dowry system, female infanticide and workplace harassment etc. An educated
2. **Economical Development** Educating women will definitely lead to the economical development of the nation as more women join the work force.
3. **High Living Standard** An educated woman will contribute financially for the needs of her family and relatives. Two earning parents provide better growth prospects for the children as
4. **Social Recognition** A family with educated women enjoys a good social status and is honored more than others. An educated woman conducts appropriately in the society earning laurels for the family and making it proud.
5. **Improved Health and Hygiene** An educated woman recognizes the health hazards to her family and knows how to deal with them. She knows how to feed and nurture her children, telling them about good and bad hygiene.

In conclusion, while progress has been made in improving the educational status of women in India, there is still much work to be done to ensure equal access to quality education for girls and women across the country. Efforts to address socio-economic barriers, cultural norms, and gender biases are essential for achieving gender equality in education and empowering women to reach their full potential. The female education in India is highly necessary for the future of the country as women are the first teachers of their children means future of the nation. If education of the women is getting ignored, it would be the ignorant of bright future of the nation. An uneducated woman cannot actively participate in handling the family, proper care of the children and thus weak future generation. We cannot count all the advantages of the women education. Educated women may easily handle her family, make each family member responsible, infuse good qualities in children, participate in the social works and all would lead her towards the socially and economically healthy nation.

References :

1. Saini, Pawan. "Education and Women Empowerment in India." *Journal of Advances and Scholarly Researches in Allied Education* 15, no. 6 (July 1, 2018): 54–57. <http://dx.doi.org/10.29070/15/57678>.
2. Dr R K Patel, Dr R. K. Patel, and Dr P. V. Nayak Dr P V Nayak. "Development of Women Education in India." *Indian Journal of Applied Research* 3, no. 12 (October 1, 2011): 124–27. <http://dx.doi.org/10.15373/2249555x/dec2013/33>.
3. Jain, Paras, Rishu Agarwal, Roshni Billaiya, and Jamuna Devi. "Women education in rural India." *International journal of social sciences and humanities* 1, no. 1 (February 17, 2017): 21–26. <http://dx.doi.org/10.29332/ijssh.v1n1.12>.

‘Recent Trends in Banking’.

Mrs. Payal Rajmal Surana

Assistant Professor, Arts, Commerce and Science College Ashoknagar

Abstract:

In recent years, the Indian economic environment has seen a lot of changes because of reforms and measures taken by the banks. The largest change is seen in the financial sector where the banking sector is the largest player to notice this change. So, the banking sector is strong enough to withstand any sort of pressure and competition. Thus, these trends in banking have been very visible in the last few years.

India, now, has a fairly stable banking sector with different classes of banks contributing to it. Thus, these include foreign banks, public banks, private sector banks, and others. Reserve Bank of India is head of all these banks.

Indian Banking Sector

Indian banking sector can be majorly divided into three sections.

Phase I – This is from 1786 to 1969 and it was the initial phase of the banking. So, in this phase, many small banks were set up.

Phase II – This phase can be considered from 1969 to 1991 where regularization, nationalization, and growth of banks comes into the picture.

Phase III – This phase is from 1991 onwards and it consists of liberalization and it’s after effects

Trends in Banking

In recent years, there have been many changes in the banking industry. These trends in banking have made the whole process of banking very easy. These trends include the following:

RTGS – Real Time Gross Settlement

RTGS was introduced in India in March 2004. It is a system through which a bank receives instruction in the form of electronic for transferring the funds from one bank account to the other bank accounts.

As the name suggests, the transfer of funds between the accounts takes place in ‘real time’. The RTGS system is kept running and maintained by the RBI. So, it is operated by the RBI who provides it the faster and efficient way to transfer the funds while facilitating the various financial operations. Thus, the money send under this system is instantaneous and the beneficiary gets the money within two hours.

E-cheques

This technology has been developed in the US which will replace the conventional paper cheques in India. Thus, to include this method of E-cheque and make it mandatory, a negotiable instruments act has been included in the amendment.

Electronic Clearing Service

ECS is an electronic system that is used to make the payments and receipts that are in bulk. The payments need to be similar in nature which can be smaller in amount and repetitive in nature. Thus, this facility is specifically beneficial to government agencies and companies that make or receive large bulk payments.

EFT – Electoral Funds Transfer

This is a system to transfer the money from one’s bank account to other accounts. So, in this system, the concerning party that wants to make the payment instructs the bank and make a cash payment or authorizes the bank to transfer the funds directly. So, the sender should provide the bank with the complete details like the name of the receiver, account type, account number of the respective bank, city name, branch name, and other details to the bank. Thus it will ensure that the amount reaches the beneficiaries account quickly and correctly.

ATM Automatic Teller Machine

This is the most popular method in India to withdraw the money. The customers can enable this service to withdraw the money 24 by 7. It allows the customers to perform all day to day bank activities without interacting with any humans. Furthermore, these facilities are also used for the payment of funds, utility bills, etc. The other trends in the banking sector include a point of sale terminal, telebanking, and electronic data interchange.

Bank Types in India

In India, the modern banking process began in the late 18th century. In India, there are now 34 banks, 12 of which are public sector banks and 22 of which are private sector banks.

Types of banks in India are:

The Central Bank

The Central Bank of a country is the principal bank that monitors and synchronises all of the other banks in the country. In India, the Central Bank is known as the 'Reserve Bank of India' (RBI). The RBI is often referred to as the "government's bank" or the "banker's bank."

Cooperative Banks

Such banks function under the authority of the state government. The primary goal of these banks is to ensure the public's social well-being. This is accomplished by providing loans that are subject to concession based on user comfort.

Commercial banks

These banks are governed by the Banking Companies Act of 1956. These are frequently administered by either the government or a commercial company. The primary goal of such banks is to maximise profits through their commercial practices.

Rural Regional Banks

These banks began operations in 1975 under the Regional Rural Bank Act of 1976. The establishment of 196 occurred between 1987 and 2005. These banks are owned by the national government to the tune of 50%, the state government to the tune of 15%, and the commercial bank to the tune of 35%.

Local Area Banks

These banks were founded in 1996 and operate under the Companies Act of 1956. These are profit-seeking banks. These are operated by private companies. There are now four Local Area Banks in India. All of them are located in the southern region of the country.

Specialised banks

The specialist banks include the 'Export and Import' (EXIM) Bank. These banks fund exports and imports, as well as make loans. The 'National Bank for Agricultural & Rural Development' frequently assumes commercial and monetary responsibility for rural artworks, handicrafts, communities, and agricultural development (NABARD).

Small Financing Institutions

The country's national government regulates and controls it. Responsible for providing financial assistance and loans to small enterprises and trades such as farming or the impoverished unorganized sector.

Conclusion:

All of these advances in Indian banking demonstrate that Indian banks are shifting toward contemporary banking, which is altering the face of conventional banking in the Indian economy. They are using information technology for the banking industry and are attempting to give their consumers technology-based banking goods and services. You may also invest your money and earn interest on it.

Advantages and Disadvantage of- Artificial Intelligence in Commercial Society

Tarode Jyoti Laxman

Yashwantrao Chavan Mahavidyalaya, KOLHAPUR-416012

Abstract

Artificial intelligence (AI), is revolutionizing the fabric of modern society, transforming the way we live, work and interacts. The “intelligence in Artificial intelligence refers to machines ‘ability to make an informed decision or action based on the given information. Humans are called intelligent beings because we can make independent decisions by factoring in information from our environment. This paper focuses this study in the secondary data. The concept of Artificial intelligence for sustainable development has various definitions, all of which generally seek to explain the need for balance between commercial societies. Our minds have a unique ability to learn, process billion of bits of information every second, solve problems, use logical reasoning, etc. In AI, this intelligence is simulated by machines. They are fed information and then programmed to exhibit human intelligence. When a machine can take action on its own and simultaneously rationalize them, it will be deemed intelligent.

Key Words - Artificial intelligence, (AI) Human, Environment, Commercial Society

Introduction –

Artificial intelligence (AI), in its broadest sense, is intelligence exhibited by machines, particularly computer systems. It is a field of research in computer science that develops and studies methods and software that enable machines to perceive their environment and use learning and intelligence to take actions that maximize their chances of achieving .The growing use of artificial intelligence in the 21st century is influencing a societal and economic shift towards increased automation, data-driven decision-making, and the integration of AI systems into various economic sectors and areas of life, impacting job markets, healthcare, government, industry, education ,propaganda, and disinformation. This raises question about the long-term effects, ethical implication and risks of AI, prompting discussion about regulatory policies to ensure the safety and benefits of the technology. Artificial intelligence means the capacity of thinking, So we can define the artificial intelligence, the branch of computer science by which we can develop intelligent machines who can behave like human, think like human and make decisions as per the logic program in memory.

The Artificial intelligence refers to compute control robot to complete the given task. Since mid-20th century, Scientists have attempted to develop a system capable of carrying out tasks perceived as requiring human intelligence. Commercial Society:

History of Artificial intelligence:

The idea of “artificial intelligence” goes back thousands of years, to ancient philosophers considering question of life and death. In ancient times, inventors made things called “automatons” which were mechanical and moved independently of human intervention. The word “automaton” comes from ancient Greek, and means “acting of one’s own will.” One of the earliest records of an automaton comes from 400 BCE and refers to a mechanical pigeon created by a friend of the philosopher plato. Many years later, one of the most famous automatons was created by Leonardo day around the year 1495.

So while the idea of a machine being able to function on its own is ancient, for the purposes of this article, we're going to focus on the 20th century, when engineers and scientists began to make strides toward our modern –day AI

Birth of AI 1950-1956-

Dates of note: 1950 Alan Turing published "Computer Machinery and Intelligence" which proposed a test of machine intelligence called the imitation Game. 1952: A computer scientist named Arthur Samuel developed a program to ever learn the game independently.

Definition of Artificial intelligence: Artificial intelligence (AI) refers to computer systems capable of performing complex tasks that historically only a human could do, such as reasoning, making decision, or solving problem.

Goals of AI

To create Expert systems- The systems which exhibit intelligent behavior, learn, demonstrate, explain, and advice its users.

To Implement Human Intelligence in Machines- Creating systems that understand, think, learn, and behave like human.



Objective of the study:

1. To understand the Artificial Intelligence concept.
2. To understand the Artificial in Commercial Society
3. To explore what challenges come in artificial intelligence (AI)
4. To understand what Advantages and Disadvantage of- Artificial intelligence

Use of (AI) - Artificial intelligence commercial Society

1980- The first expert system came into the commercial market, known as XCON (experts configure). It was designed to assist in the ordering of computer systems by automatically picking components based on the customer's needs. Artificial intelligence (AI) has been used in application throughout industry and academia. In a manner analogous to electricity or computers, AI serves as a general-purpose technology that has numerous applications, including language translation, image recognition, decision-making, credit scoring and e-commerce. Some of the top tasks and processes respondents use AI for include data entry and processing, managing client portfolios, communication, and invoicing and payments. Benefits of using AI tools in accounting include.

Artificial Intelligence (AI) is transforming the commercial landscape, revolutionizing the way businesses operate, interact and deliver value to customers. AI's impact is multifaceted, influencing various aspects of commercial society.

1. Enhanced Customer Experience- AI –powered chatbots, virtual assistants, and personalized recommendations improve customer engagement and satisfaction.
2. Optimized Operations-AI-driven automation streamlines processes, increases efficiency, and reduces costs, enabling businesses to allocate resources more effectively.
3. Data-Driven insights – AI analytics and machine learning uncover hidden patterns, predict market trends, and inform strategic decisions.
4. Innovative products and Services AI enables the development of novel offerings, such as AI –generated content, personalized products, and
5. Supply Chain Management-AI optimizes logistics, inventory management, and demand forecasting, leading to increased agility and resilience.
6. Cyber security- AI –powered systems detect and respond to threats in real-time, protecting sensitive data and preventing financial losses.
7. Talent Acquisition and Management- AI-assisted recruitment, skills assessment, and employee development enhance workforce capabilities.

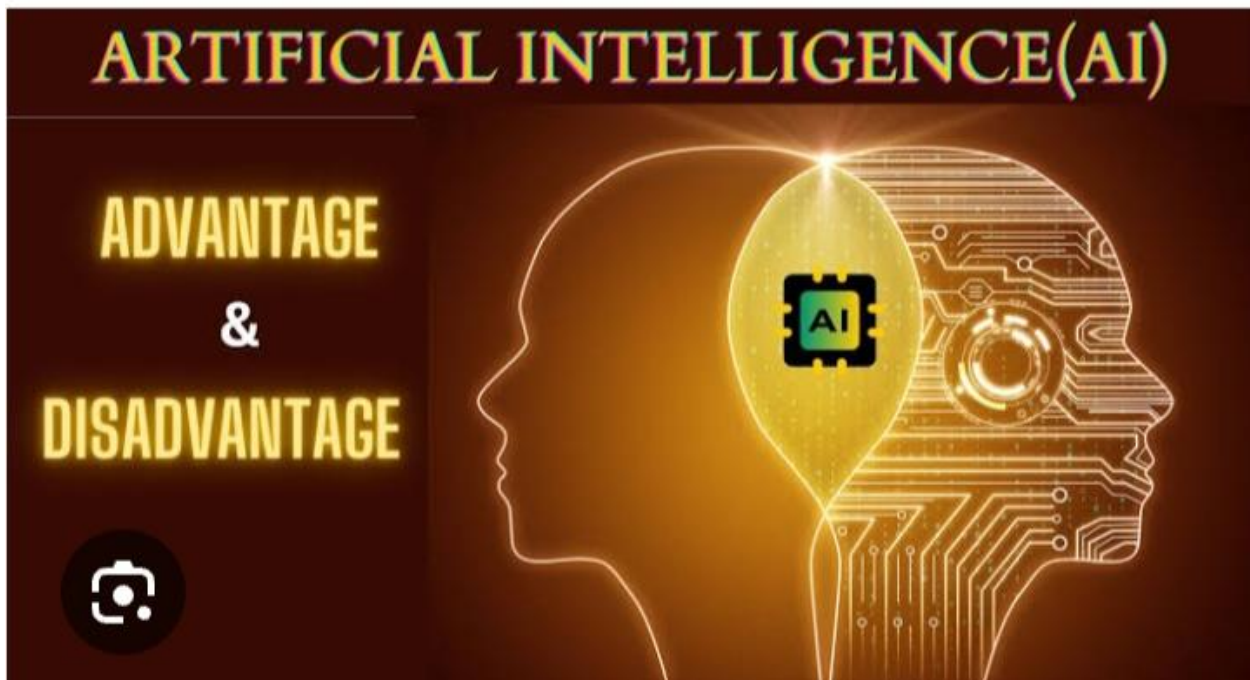
As AI continues to evolve, its applications in commercial society will expand, driving growth, innovation, and competitiveness. Embracing AI will be crucial for business to remain relevant and thrive in an increasingly digital economy.



Review of Literature:

- 1) **Advantages and Disadvantage of Artificial Intelligence (13jun 2024)**
<https://www.geeksforgeeks.org/advantages-and-disadvantage-of-artificial-intelligence>
- 2) **Advantages Disadvantages Artificial Intelligence**
<https://www.javatpoint.com/advantages-and-disadvantages-of-artificial-intelligence>
- 3) **Artificial Intelligence Definition what does Artificial intelligence**
AI <https://slidetodoc.com/artificial-intelligence-definition-what-does-artificial-intelligence-definition-what-does-artificial-intelligence-ai/>
- 4) **The History of Financial Literacy(Samantha Rose September 15,2023)**
<https://www.opplons.com/oppu/financial-literacy/history-of-financial-literacy/>
- 5) **Digital Financial Literacy** <https://www.futurelearn.com/info/courses/cryptocurrency-beyond-bitcoin-teach-out/0/steps/226755>
- 6) **Uses of Artificial intelligence in commercial society**
[https://www.upwork.com/how-is.](https://www.upwork.com/how-is)

- 7) What is Artificial Intelligence? How Does AI Work(AI Types, History, and Future (Avni Singh 06-Jun -2022) <https://www.koenig-solution.com/blog/what-is-artificial-intelligence-types-history-and-future?keyword=&device=m&utm-source=google&utm-medium=cpc7utm-device=m&utm-campaign=p-Max-course-Auto-adgroup-&gad-source=1&gclid=CjwKCAjwuMC2BhA7Eiwamjkrllqrercb1t4kzmpf10IWfcFEZ94gbPYyUGznopQtcTZHoV5xoCFkoQAvD-BwE>
- 8) Artificial Intelligence(<https://laplageacademy.com.lessons>)



Advantage and disadvantage of AI-

Nowadays, Artificial Intelligence (AI) is one of the rapidly growing and developing technology of the computer world. This technology helps a machine to think like a human. Artificial intelligence (AI) is a simulation of human intelligence (AI) was first invented in the early 1950, and the idea of artificial intelligence was initially begun by the great computer scientist John McCarthy from 1943 to 1956. In a general way, we can say “anything can be termed as Artificial Intelligence if it involves programming or coding to do and think similar to human. Artificial Intelligence if it involves programming or coding to do and think similar to human.” Artificial Intelligence consists of a large number of advantages as well disadvantages like reduction in human error, 24/7 Chatbot assistant, medical application, accuracy and right decision making, high cost, etc

Advantages of Artificial Intelligence (AI)

There is an enormous number of advantages of Artificial intelligence

1) Reduction in Human Error –

One of the biggest achievements of Artificial Intelligence is that it can reduce human error. Unlike humans, computer machine can't make mistakes if programmed correctly, while humans make mistakes from time to time. Therefore, Artificial Intelligence uses some set of algorithms by gathering previously stored data, reducing the chances of error and increasing the accuracy and precision of any task. Hence, Artificial Intelligence helps to solve complex problems that require difficult calculation and can be done without any error.

2) Reduce the Risk(Zero Risk)

It is also one of the biggest advantages of Artificial Intelligence. The technology of developing AI Robots can overcome many risky limitation of human and do risky things for us such as defusing a bomb, oil and coal mining and exploring the deepest part of the ocean, etc. So, it helps in any worst situation, either human or natural disasters too. AI Robots can be used in such situation where intervention can be hazardous.

3) 27/7 Support

Unlike humans, a computer does not require breaks and refreshers. A normal human can continue work till 8-9 hours, including breaks and refreshers, while a computer machine can work 24 * 7 without any breaks and don't even get bored unlike humans. Chat bots and helpline centers can be seen as the best example of 24/7 support of various websites continuously engaged in receiving customers queries and automatically resolved by Artificial Intelligence.

4) Perform Repetitive Jobs

We perform so many repetitive works in our day-to-day life, such as automatic replies to emails, sending birthday and anniversary quotes and verifying documents, etc. Therefore, Artificial Intelligence by performing these repetitive jobs.

5) Faster decision

Unlike humans, a machine helps to take decision faster than a human and carry out action quicker. While taking a decision, humans analyze many factors while the machine works on what it is programmed and delivers the results faster. The best example of the faster decision can be seen in an online chess game in the third level. It is impossible to beat a computer machine because it takes the best possible step in a very short time, according to the algorithm used behind it.

6) Daily Applications

Now, we are all completely dependent on mobile and the internet for our daily routine we use several applications like Google map, Alexa, Apple's Siri, Window's Cortana, OK Google, Taking a Selfie, making a phone call, replying to a mail, etc. Further, we can also predict the weather for today and upcoming days with the help of various AI-based methods.

7) Digital Assistance

Digital Assistance is one of the most powerful methods that help various highly advanced organizations to interact with users without engaged human resources. Digital Assistance helps users by gathering previous users want. The best example of digital Assistance can be seen on various websites in the form of chatbot support user asks something, and the computer machine provides relevant information like banking sites. Some chatbots are designed so that it's become hard to determine whether we're chatting with a chatbot or a human being.

8) AI in risky situations

Human safety is always the primary thing that is also taken care by machines. Whenever we need to explore the deepest part of the ocean or study space; scientists use AI-enabled machines in risky situations use AI-enabled machines in risky situations where human survival becomes difficult. AI can reach at every place where humans can't reach. If something has a bright side, then parallelly, it also has some dark side. Similarly, Artificial intelligence also has a few drawbacks that are as follows.

Disadvantages of Artificial Intelligence (AI)

- 1. Job Displacement** – The automation of tasks through AI can lead to job displacement in certain sectors. While AI creates new job opportunities, it also renders some roles obsolete, leading to workforce displacement and economic disruption.

2. **High Implementation Costs** –Developing and implementing AI systems require significant investment. The cost of hardware, software, and skilled personnel can be a barrier for smaller businesses and organization.
3. **Ethical and Privacy Concerns-** AI systems can pose ethical and privacy challenges. Issues such as data privacy, surveillance and the potential for biased decision-making rae critical concerns that need to be addressed.
4. **Dependency and Reliability-** Over- reliance on AI can lead to problems if the systems fail or produce incorrect results. It is crucial to have checks and balances to ensure the reliability and accuracy of AI systems.
5. **Lack of Emotional Intelligence** –AI lacks the ability to understand and respond to human emotions effectively. This limitation can impact customer service and other is essential.

Conclusion-

The future is on Artificial Intelligence. The machine can do better than a human.AI can play a role in every sector. It has improving understanding of Human Reasoning and the nature of intelligence in general.it providing new areas and rich challenges for the future. The benefits of AI, such as improved productivity and decision-making, are undeniable.However,it also raises important question about job displacement,privacy, and security.As we continue to advance in this field,it is essential to strike a balance between leveraging AI’s potential and addressing its challenges.Future research should focus on creating transparent, explainable,and ethically sound AI systems. In this way, we can ensure that AI is a force for good, enhancing human capabilities and contributing to a better future for all.

References –

- 1) What is Artificial Intelligence? How Does AI Work(AI Types, History, and Future (Avni Singh 06-Jun -2022) <https://www.koenig-solution.com/blog/what-is-artificial-intelligence-types-history-and-future?keyword=&device=m&utm-source=google&utm-medium=cpc7utm-device=m&utm-campaign=p-Max-course-Auto-adgroup-&gad-source=1&gclid=CjwKCAjwuMC2BhA7Eiwamjkrllqrercb1t4kzmpf10IWfcFEZ94gbPYyUGznonpQtctZHoV5xoCFkoQAvD-BwE>
- 2) Artificial Intelligence(<https://laplageacademy.com.lessons>)
- 3) **DigitalFinancialLiteracy** <https://www.futurelearn.com/info/courses/cryptocurrency-beyond-bitcoin-teach-out/0/steps/226755>
- 4) **Uses of Artificial intelligence in commercial society** <https://www.upwork.com.how-is>
- 5) **Artificial Intelligence Definition what does Artificial intelligence AI**<https://slidetodoc.com/artificial-intelligence-definition-what-does-artificial-intelligence-definition-what-does-artificial-intelligennce-ai/>
- 6) **The History of Financial Literacy(Samantha Rose September 15,2023)** <https://www.opploans.com/oppu/financial-literacy/history-of-financial-literacy/>
- 7) **Advantages and Disadvantage of Artificial Intelligence (13jun 2024)** <https://www.geeksforgeeks.org/advantages-and-disadvantage-of-artificial-intelligence>
- 8) **Advantages Disadvantages Artificial Intelligence** <https://www.javatpoint.com/advantages-and-disadvantages-of-artificial-intelligence>
- 9) **Artificial Intelligence Definition what does Artificial intelligence AI**<https://slidetodoc.com/artificial-intelligence-definition-what-does-artificial-intelligence-definition-what-does-artificial-intelligennce-ai/>

Impact of Experimental Learning in Management Science – A Study with Reference to Human Resource Management

Sadanand Santosh Borse

Dr. Nilesh D. Shinde

Asstt. Professor & Research Guide, SSBES, ITM College, Nanded.

Abstract

Personnel management is inseparable from management. Experimental learning is becoming important in B-Schools now a days. It is not the whole of management learning; but it is a major sub-system in the total management learning. Management learning is constantly concerned with company's human resources with the way in which these resources are developed and utilized, with the assumptions made about them, with the formulation of personnel policy, with the work force. Management learning thus is inevitably a skill-centered activity since managing people is the heart and essence of being a manager. Quite obviously management learning with reference to Impact of Experimental Learning in Management Science.

The objective of this paper is to study the Impact of Experimental Learning in Management Science – A Study with Reference to Human Resource Management. This study is limited to select survey of Impact of Experimental Learning in Management Science. The hypothesis of this paper is that, experimental learning has a positive impact in the placements of B-School students. There is no significant difference between the opinions of Industry Stakeholders and B-School Students regarding the Impact of Experimental Learning in Management Science. This study is based upon primary data.

Keywords: Experimental Learning, Human Resource Management, Management Learning.

Introduction

Personnel management is inseparable from management. Experimental learning is becoming important in B-Schools now a days. It is not the whole of management learning; but it is a major sub-system in the total management learning. Management learning is constantly concerned with company's human resources with the way in which these resources are developed and utilized, with the assumptions made about them, with the formulation of personnel policy, with the work force. Management learning thus is inevitably a skill-centered activity since managing people is the heart and essence of being a manager. Quite obviously management learning with reference to Impact of Experimental Learning in Management Science.

Objective of the Paper:

The objective of this paper is to study the Impact of Experimental Learning in Management Science – A Study with Reference to Human Resource Management.

Limitations of the Paper:

This study is limited to selected survey of Impact of Experimental Learning in Management Science.

Hypothesis of the Paper:

The hypothesis of this paper is that experimental learning has a positive impact in the placements of B-School students. There is no significant difference between the opinions of Industry Stakeholders and B-School Students regarding the Impact of Experimental Learning in Management Science.

Research Methodology:

The method of this paper is Survey Method. This study is based upon primary data. This study is based upon a sample of 320 Industry Stakeholders and 1120 B-School Students. The researcher has prepared a questionnaire for the sample respondent groups and distributed amongst them. The data was then collected and tabulated in this paper.

Significance of the Experimental Learning:

It is necessary to highlight the significance of experimental learning.

1. Organizational Planning and Development

Experimental learning in B-Schools is significant because organizational planning and development can be better facilitated due to this method.

Planning is essentially concerned with the distribution or allocation of various jobs to be performed into manageable and effective or efficient well-integrated department units or divisions or positions, exercising effective supervision and control. Established goals of an enterprise can be best accomplished through well-planned and appropriate differentiation as well as integration of necessary departments in a large enterprise. This, however involves that –

- (i) The needs, of the organization should be determined, programs should be built, reviewed and evaluated in accordance with the short-term and well as long-term organizational goals or objectives and policies, technology to be utilized, the external environment and the public policy,
- (ii) An organizational structure should be planned, developed and designed effectively by fixing the responsibility and authority of employees with a view to accomplishing the various objectives to the fullest extent; and
- (iii) Various positions and jobs should be divided in a way that healthy and useful interpersonal relationships are developed and a cohesive, homogeneous and interacting informal group is formed.

2. Employment

Experimental learning in B-Schools promotes employability. Campus placements are one of the significant aspects in B-Schools. This includes Man power planning, Recruitment, selection, placement, Induction etc. *Manpower planning* is the process of analyzing the existing and potential future vacancies in various departments. *Recruitment* is the process of attracting or acquiring qualified and competent personnel for various jobs and study of the labor market, identifying existing sources and developing new sources of manpower supply. *Selection* involves development of policies and procedures of selecting and evaluating potential employees in terms of job specifications - application blanks, interviewing, testing, physical examination, reference checks etc. *Placement* is the assignment of a job to an employee for which he is best suited, taking into consideration job requirements, employee's qualifications and personality needs. *Induction* is the introduction of the new employee to organizational history, policies and objectives, to the job, to the supervisor and to other employees in the organization. Besides the above development and evaluation of policies and procedures of transfers, performance reviews and development and evaluation of fair and just promotion policies and maintenance of employee records that may be necessary for transfer, promotions etc., are also part of employment.

3. Training and Development of Personnel

Experimental learning in B-Schools is also significant as it promotes training and development of personnel. This includes the building and implementation of various training and development

programs for employees at all levels in the organization, with a view to increase their skills and efficiency necessary for effective contribution towards the accomplishment of organizational objectives. It involves identification of training needs, identification of operatives, employees/executives to be motivated for training and development, preparing and conducting short-term and long-term training and development programs and follow-up action for evaluating the effectiveness of the programs including formal education, on-the-job training, seminars, refresher courses etc.

4. Wage and Salary Administration

Wage and salary administration can be better managed for intake of workers from B-Schools where experimental learning is adopted. This includes job *evaluation* (determination of the relative values of different jobs), development of a suitable *wage structure* (keeping in view factors like the capacity of the organization to pay, cost of living, demand and supply conditions in the labor market and the levels of wages and salaries at other places), development of *incentive plans, motivational techniques* development of an *effective communications system* and preparation, implementation and evaluation of merit rating plans.

5. Employee Benefits and Services

Employee benefits and services can be better managed because of Experimental learning in B-Schools. This includes formulation, implementation and evaluation of various *welfare activities* group insurance plans, provision of *pensions, gratuity* and *other such payments, fringe benefits*, ensuring fulfilment of social security and welfare provisions as provided through legislation and provisions regarding *health and safety* and *employee counselling* with a view to solving personnel problems of employees.

6. Labor Relations

Experimental learning in B-Schools is significant because of better labor relations. This includes collective bargaining, negotiating and administering agreements or contracts, grievance handling, maintenance of discipline, joint consultations and development of healthy and peaceful union management relations.

7. Personnel Research and Audit

Personal research and audit is also possible because of experimental learning in B-Schools. This involves continuing studies on various aspects of personnel relations and personnel procedures and practices with a view to bring about necessary improvements in personnel management. Audit is necessary for ensuring the effectiveness of personnel policies and practices.

Impact of Experimental Learning in Management Science

The concept of Impact of Experimental Learning in Management Science is very crucial. This is one of the basic requirements of B-Schools industry. The researcher has in this section analyzed the opinions of B-School Students and the Industry stakeholders regarding Impact of Experimental Learning in Management Science. The results are shown in the following table.

Table No. 1 : Impact of Experimental Learning in Management Science

Sr. No.	Response Level	Industry Stakeholders	%	B-School Students	%	Total
1	Very Good	139	43.44	476	42.50	615
2	Good	94	29.38	317	28.30	411
3	Moderate	43	13.44	205	18.30	248

4	Average	24	7.50	84	7.50	108
5	No Impact	20	6.25	38	3.39	58
	Total	320	100	1120	100	1440

Source: Primary data.

It can be noted from the above table that, Out of the total 320 sample industry stakeholders 139 (43.44%) have reported that the Impact of Experimental Learning in Management Science is ‘Very Good’, whereas 94 (29.38%) have opined that the Impact of Experimental Learning in Management Science is ‘Good’, whereas that of 43 (13.44%) have expressed that the Impact of Experimental Learning in Management Science is ‘Moderate’, whereas that of 24 (7.50%) have expressed that the Impact of Experimental Learning in Management Science is ‘Average’ and 20 (6.25%) have stated that there is ‘No Impact’ of Impact of Experimental Learning in Management Science.

Out of the total 1120 sample B-School Students 476 (42.50%) have reported that the Impact of Experimental Learning in Management Science is ‘Very Good’, whereas 317 (28.30%) have opined that the Impact of Experimental Learning in Management Science is ‘Good’, whereas that of 205 (18.30%) have expressed that the Impact of Experimental Learning in Management Science is ‘Moderate’, whereas that of 84 (7.50%) have expressed that the Impact of Experimental Learning in Management Science is ‘Average’ and 38 (3.39%) have stated that there is ‘No Impact’ of Impact of Experimental Learning in Management Science.

Thus it can be seen that, the majority i.e. 43.44% amongst the industry stakeholders are of the opinion that the Impact of Experimental Learning in Management Science is ‘Very Good’, whereas majority i.e. 42.50% amongst the B-school Students are of the opinion that the Impact of Experimental Learning in Management Science is also ‘Very Good’.

Application of Chi-Square Test

The researcher has applied Chi-Square Test to check whether there is any significant difference between the opinions of Industry Stakeholders and B-School Students regarding the Impact of Experimental Learning in Management Science. This is shown in the following table.

Table No. 2 : Calculation of Chi-Square Test

Sr. No.	O	E	O - E	(O - E) ²	□ ² Value
1	139	136.67	2.33	5.44	0.04
2	94	91.33	2.67	7.11	0.08
3	43	55.11	-12.11	146.68	2.66
4	24	24.00	0.00	0.00	0.00
5	20	12.89	7.11	50.57	3.92
6	476	478.33	-2.33	5.44	0.01
7	317	319.67	-2.67	7.11	0.02
8	205	192.89	12.11	146.68	0.76
9	84	84.00	0.00	0.00	0.00
10	38	45.11	-7.11	50.57	1.12
					8.62

Table Value : **8.62**, Degree of Freedom – 4, Level of Significance 0.05%

Critical Value – 9.488

On the basis of above calculation of Chi-Square value the hypothesis are stated as follows –

Null Hypothesis (H₀) : There is no significant difference between the opinions of Industry Stakeholders and B-School Students regarding the Impact of Experimental Learning in Management Science.

Alternative Hypothesis (H₁) : There is significant difference between the opinions of Industry Stakeholders and B-School Students regarding the Impact of Experimental Learning in Management Science.

As it is observed from the Chi-Square calculation that the calculated value of Chi-square at 0.05% level of significance and 4 degree of freedom is **8.62** and the Table Value is 9.488.

As the calculated value of Chi-square is less than the table value (**8.62 < 9.488**). Therefore the Null hypothesis is accepted and alternative hypothesis is rejected.

Conclusion:

Whereas the majority of the industry stakeholders and B-School Students have opined ‘Very Good’ impact of Experimental Learning in Management Science; it can be concluded that experimental learning is effective and impactful method in learning management science in B-Schools.

References:

1. George Terry (1996), Management, Oxford, London.
2. Kulkarni P. V. (1976), Business Organization and Management, Himalaya Publishing House, Mumbai.
3. Mamoria C. B. (1982), Personnel Management, Kitab Mahal, Agra.

“इंदौर राज्य में उत्तरदायी शासन की स्थापना में प्रजामंडल आंदोलन की भूमिका”

अंतिमा कनेरिया

सहायक प्राध्यापक(इतिहास) शासकीय आदर्श महाविद्यालय हरदा जिला हरदा, मध्य प्रदेश

सारांश:-

ब्रिटिश शासन काल में संपूर्ण भारत में अंग्रेजों का दबदबा और आतंक भयंकर रूप से फैला हुआ था। इंदौर तो क्या किसी भी रियासत राज्य में राजनीतिक स्तर पर कार्य करने की विपरीत परिस्थितियां थी, जिसके चलते धार्मिक आयोजन के आवरण में राष्ट्रीय मंच को प्रथम पायदान के रूप में स्थापित किया गया। शोध सारांश में मुख्य रूप से बात करें तो इंदौर राज्य का सामंती प्रशासन कु-प्रबंध का शिकार था। 1922 ई के प्रस्ताव 'उत्तरदायी शासन की स्थापना' को लेकर इंदौर राज्य में तूफान उठ गया था। फलतः 1935 में 'प्रजा परिषद' के स्थान पर "इंदौर राज्य प्रजामंडल" की स्थापना की गई थी। राजनीतिक गतिविधियों के लिए नित नए प्रयोग और जतन किए जाने लगे थे। उत्तरदायी शासन एवं नागरिकों को उनके अधिकारों के प्रति जागरूक करने के उद्देश्य से तथा प्रजामंडल आंदोलन के प्रचार- प्रसार एवं उसकी सफलता के लिए प्रजामंडल द्वारा प्रजामंडल पत्रिका के माध्यम से अंग्रेजी हुकूमत के खिलाफ अपने अधिकारों की आवाज को बुलंद किया।

Key words :- इंदौर राज्य, प्रजामंडल आंदोलन, प्रजामंडल पत्रिका, बैजनाथ महोदय, ब्रिटिश शासन, उत्तरदायी शासन।

प्रस्तावना :-

इंदौर राज्य के अंतिम लोकप्रिय महाराजा सवाई यशवंतराव होलकर (1926 से 1948 ई) के काल का जब भी इतिहास लिखा जाएगा, वह प्रजामंडल आंदोलन के उल्लेख के अभाव में अधूरा ही रहेगा। 20वीं सदी के प्रारंभिक दशक में ही इंदौर रियासत से ही प्रजामंडल आंदोलन का श्री गणेश हुआ था, जिसकी चिंगारियों ने समूचे मध्य भारत की देशी रियासत को अपने आगोश में ले लिया था। प्रजामंडल आंदोलन सन् (1935 से 1948 ई) का उद्भव अखिल भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस के गर्भनाल से हुआ था, जो कालांतर में बैजनाथ महोदय के प्रयासों से समुचित मध्य भारत की रियासतों में फैल गया था। यह आंदोलन गांधीवादी आंदोलन था, जो अहिंसा के सिद्धांतों पर आधारित था। साथ ही सामूहिक हित की भावना से प्रेरित था। यह आंदोलन मालवा, मध्य भारत तक ही सीमित न होकर राजपूताना के जयपुर, जोधपुर, बीकानेर, मेवाड़, भरतपुर, झालावाड़, धौलपुर, अजमेर, बांसवाड़ा तथा टोंक रियासतों के दूरगामी अंचलों तक प्रसारित हो चुका था।¹

सन् 1935 ईस्वी में भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस की स्थापना के 50 वर्ष पूर्ण हो जाने पर उसकी स्वर्ण जयंती सारे देश में मनाई गई थी और उसी उपलक्ष में इंदौर में भी विविध कार्यक्रम आयोजित किए गए थे। उक्त अवसर पर काका कालेलकर के सभापति में लिपि परिषद और आचार्य रामचंद्र शुक्ल की अध्यक्षता में साहित्य परिषद और विज्ञान परिषद के आयोजन हुए थे। सन् 1935 ई को ही कांग्रेस के शानदार चुनाव चिन्ह "बैलजोड़ी" का भी आगाज किया गया था।²

सन् 1935 ई से देसी राज्यों में कांग्रेस के मन में राजनैतिक कार्य करने की इच्छा बलवती हो चली थी, साथ ही कांग्रेस के मन में यह विचार भी उत्पन्न हो चला था कि इंदौर राज्य में 'प्रजा परिषद' के स्थान पर प्रजामंडल की स्थापना की जाए। फलस्वरूप 1935 ईस्वी में इंदौर में प्रजामंडल सशक्तिकरण के लिए एक संगठन समिति का भी निर्माण किया गया था, जिसमें सर्वश्री कन्हैयालाल खादीवाला, श्री कृष्णकांत व्यास, श्री हजारीलाल जड़िया, श्री शांतिलाल जव्हेरी, श्री रामेश्वर दयाल, तथा भाई महावीर सिंह जी जैसे विद्वानों को सम्मिलित किया गया था।³

सन् 1938 ईस्वी में हरिपुर कांग्रेस, गुजरात में यह निर्णय हो चुका था, कि कांग्रेस कमेटी रचनात्मक कार्य करें और प्रजामंडल राजनीतिक मोर्चा संभाले, किंतु समन्वय के अभाव में द्वंद की स्थिति बनी रही। अंततः राष्ट्रपिता महात्मा गांधी के निर्णय को ही स्वीकारा गया कि - प्रजामंडल देसी राज्यों में राजनैतिक मोर्चा संभाले। कांग्रेस के महामंत्री डॉ केसकर ने भी राष्ट्रपिता के निर्णय का ही समर्थन किया था।⁴

सन् 1935 ईस्वी में जब इंदौर राज्य प्रजामंडल की स्थापना की गई तब उसके प्रथम अध्यक्ष श्री नारायण गोविंद भालेराव थे, और मंडल के जमीनी कार्यकर्ताओं में भाई कोतवाल जी, कृष्णकांत व्यास, मिश्रीलाल गंगवाल, विष्णु परांजपे तथा नई दुनिया के पितृ पुरुष बाबू लाभचंद छजलानी तथा नई दुनिया के ही दत्तात्रय सरमंडल आदि के नाम उल्लेखनीय हैं।⁵

इंदौर राज्य प्रजामंडल के जनक और बुनियादी नेता स्वर्गीय श्री बैजनाथ महोदय के कृत्य लेखन के अभाव में प्रजामंडल का संगठन और उसके सोपान बे बुनियाद ही सिद्ध होंगे। श्री बैजनाथ महोदय ने मंडल के बुनियादी स्तर से ही उसका पालन पोषण किया था और आंदोलन को उसके महत्वपूर्ण शिखर तक पहुंचाया था। श्री बैजनाथ महोदय का जन्म 11 मई 1897 ई को नार्मदीय ब्राह्मण परिवार में हुआ था, और वे मंडलेश्वर निमाड़ के निवासी थे। श्री बैजनाथ महोदय गांधी जी से अत्यधिक प्रभावित थे। गांधी जी के सानिध्य में रहकर ही गांधी जी ने उन्हें एक नई तराश दी और उन्हें लेखन कला और संपादन कला की उंचाइयों पर पहुंचाया। कर्मवीर गांधी जी की छवि बैजनाथ महोदय के हृदय पटल पर अंकित थी।⁶

मालवा-निमाड़ की धरा पर तथा सेंट्रल इंडिया की रियासतों में प्रजामंडल आंदोलन की शाखाओं को रोपित करने का श्रेय बैजनाथ महोदय को जाता है। बैजनाथ महोदय ने अपने दौरे, अभियान के समय प्रजामंडल शाखा तथा संगठन के समय लगभग 5000 सदस्य तथा 35 शाखाओं की स्थापना की थी। उनके अथक प्रयासों से प्रजामंडल पत्रिका भी पत्रिका का भी प्रकाशन कार्य आरंभ किया था जो आंदोलन के प्रचार-प्रसार के लिए एक मिसाल सिद्ध हुई थी। प्रजामंडल ने अपने नारों और विज्ञप्तियों को भी जारी किया था, जो सर्वजन हिताय से संबंधित थे। 'उत्तरदायी शासन' की प्राप्ति प्रजामंडल आंदोलन का मुख्य लक्ष्य था। नागरिक अधिकारों की प्राप्ति प्रजामंडल के लिए प्रजामंडल रियासतों में निरंतर संघर्षरत रहा था। प्रजामंडल के विविध अधिवेशनों के आयोजनों में बैजनाथ महोदय का अथक परिश्रम था। निमाड़ की धरती पर प्रजामंडल आंदोलन की शाखाओं को रोपित करने में प्रजामंडल के जुझारू और कर्मठनेता स्वर्गीय विश्वनाथ सखाराम खोडे (1897 से 1975 ई) का भी अमूल्य योगदान रहा है। श्री बैजनाथ महोदय, श्री विश्वनाथ खोडे, श्री काशीनाथ त्रिवेदी निमाड़ के तीन नार्थों के नाम से सुविख्यात थे।⁷

गुजरे जमाने में इंदौर नगर ब्रिटिश कालीन सेंट्रल इंडिया की नब्ज था, किंतु ब्रिटिश कालीन एक रियासती राज्यों में समाचार पत्रों के स्वतंत्र प्रकाशन पर बड़ी बंदिशें थी तथापि इंदौर नगर शनैः शनैः प्रकाशन

कार्यों में कछुए की भांति रेंग रहा था। ब्रिटिश नियंत्रण में रहते हुए पत्र पत्रिकाओं और समाचार पत्रों की एक सीमा और मर्यादा बांधी गई थी। प्रजामंडल आंदोलन की सफलता और जनजागृति के लिए उसके एक मुखपत्र की अति आवश्यकता थी, जो निर्भीक होकर कार्य कर सके। अतः ऐसी स्थिति में 1939-1940 ई में इंदौर से ही 'प्रजामंडल पत्रिका' का प्रकाशन कार्य चार इमली बाजार से आरंभ किया गया था। पत्रिका के प्रधान संपादक और प्रकाशक बैजनाथ महोदय थे। पत्रिका के प्रबंध संपादक कृष्णकांत व्यास और मुद्रक खांडेकर जी थे। पत्रिका के अधिवेशन अंक भी निकाले जाते थे। प्रजामंडल पत्रिका के अधिवेशन अंक की कीमत आठ आना और साधारण अंक की कीमत आधा आना होती थी।⁸

आंदोलन के दौरान प्रजामंडल की यह पत्रिका एक मिसाल बन गई थी, जिसने रियासती जनता के मध्य जनजागृति और नागरिक अधिकारों के लिए एक नया संचार किया। ब्रिटिश अधिकारियों और महाराजा होल्कर की आंखों की यह पत्रिका किरकिरी बन गई थी। अतः महाराजा होल्कर ने सन् 1942 ईस्वी में प्रजामंडल आंदोलन और पत्रिका दोनों को ही अवैध घोषित कर उस पर प्रतिबंध लगा दिया गया था।⁹

प्रतिबंधित अवधि में भी मंडल की पत्रिका और उसके प्रशासन के लिए प्रतिबद्ध जुझारू कार्यकर्ताओं ने अपने जलवे दिखाए थे। कार्यकर्ताओं की सूझबूझ से बिना प्रेस लाइन, छापेखाने और डुप्लीकेट डुप्लीकेटर की सहायता से पत्रिका के प्रकाशन की चलती फिरती और गोपनीय व्यवस्था की गई थी। ब्रिटिश सरकार और महाराज होल्कर की आंखों में धूल झोककर उनकी नाक के नीचे से पत्रिका इंदौर के विनोद भवन, कल्याण भवन, तथा उच्च अधिकारियों के निवासरत भवनों से पत्रिका छपाई का कार्य चलता रहा। पत्रिका के गोपनीय प्रकाशन के इस कार्य में श्री मनोहर सिंह मेहता, श्री मदनसिंह मास्टर, श्री दाउलाल नीमा का अतिशय सहयोग रहा।¹⁰

अखिल भारतीय अगस्त सन् 1942 ई की क्रांति को सफल बनाने में प्रजामंडल आंदोलन तथा पत्रिका की भागीदारी को महत्वपूर्ण रूप से रेखांकित किया जाना आवश्यक है। 1942 की क्रांति के दौरान भी मंडल की पत्रिका दवे छुपे कभी छोटे-बड़े बंडलो तो कभी कपड़े की छोटी-मोटी थैलियों में तो कभी आटा पीसाने के कनस्तरों तथा जूते के डब्बे में भरकर उसे निर्धारित स्थानों पर पहुंचाया जाता था।¹¹ इंदौर राज्य प्रजामंडल ने सन् 1942 ईस्वी में नगर स्वायत्त संस्था धारासभा के चुनाव में प्रतिष्ठित जीत अर्जित की। धारासभा चुनाव की इस जीत ने इस बात को स्पष्ट कर दिया था, कि इंदौर का जनमानस प्रजामंडल आंदोलन के साथ है।

ऐसी स्थिति में राज्य द्वारा प्रजामंडल को गैर कानूनी बनाए रखना बड़ा हास्यप्रद प्रतीत हो रहा था। अतः 1944 ईस्वी में दशहरा उत्सव के अवसर पर इंदौर महाराजा यशवंत राव होल्कर द्वितीय ने प्रजामंडल आंदोलन और पत्रिका पर से बंदीश हटाकर उसे कानूनी करने की घोषणा की। 15 अगस्त 1947 के बाद ही भारतीय राष्ट्र के नवनिर्माण की स्थापना की दिशा में हलचले अत्यधिक तीव्र हो चली थी, जिससे उत्तरदायी शासन की स्थापना को बल मिला। अंततः महाराजा होल्कर ने भी इंदौर राज्य में उत्तरदायी शासन की घोषणा की और उनके राज्य मंत्रिमंडल में श्री बैजनाथ महोदय, श्री मिश्रीलाल गंगवाल, वी.सी. सरवटे तथा व्ही.व्ही. द्रविड़ को लिया गया। इंदौर राज्य प्रजामंडल की यह एक यशस्वी जीत थी। इंदौर राज्य में होल्कर सरकार में प्रजामंडल के नेताओं को 'उत्तरदायी सरकार' में प्रतिनिधित्व की प्राप्ति हुई और एक लंबे संघर्ष का अंत हुआ।

संदर्भ ग्रंथ सूची:-

1. डॉ.विनीता परिहार : राजस्थान में प्रजामंडल आंदोलन, प्रकाशन-राजस्थान हिंदी ग्रंथ अकादमी जयपुर, पृष्ठ-29,59,79,93,109,227
2. श्री गंगाराम तिवारी: कैबिनेट मंत्री, मध्य प्रदेश शासन ,इंदौर राज्य स्वतंत्रता संग्राम का इतिहास, प्रकाशन वर्ष 2अक्टूबर 1974 ई पृष्ठ-18
3. – वही- पृष्ठ-19
4. – वही- पृष्ठ-19
5. सत्यदेव विद्यालंकार: मध्यभारत जनपदीय अभिनंदन ग्रंथ पृष्ठ क्रमांक 174
6. डॉ शिवनारायण यादव: अपना इंदौर, नई दुनिया प्रकाशन वर्ष 1996-97 पृष्ठ 58
7. डॉ उषा देवड़ा: महाराजा यशवंत राव होलकर द्वितीय व्यक्तित्व और कृतित्व (1826 से 1948) ई पृष्ठ 150, 151, 152 अप्रकाशित शोध प्रबंध ।
8. बैजनाथ महोदय (प्रमुख संपादक): प्रजामंडल पत्रिका अधिवेशन अंक 7, अप्रैल 1945
9. बैजनाथ महोदय (प्रमुख संपादक): इंदौर राज्य प्रजामंडल पत्रिका 4 अक्टूबर 1945 का अंक
10. गंगाराम तिवारी: इंदौर राज्य स्वतंत्रता संग्राम का इतिहास पृष्ठ क्रमांक 55
11. – वही- पृष्ठ-57

नये दौर में भारत -मालदीव संबंधों पर विमर्श: चुनौतियां और अवसर

डॉ. अरविंद कुमार

असिस्टेंट प्रोफेसर

रक्षा एवं सामरिक अध्ययन विभाग एएनडीकेपीजी कॉलेज गोंडा।

सार:

हाल के वर्षों में मालदीव के राजनीतिक परिदृश्य में महत्वपूर्ण परिवर्तन हुए हैं, जिसका हिंद-प्रशांत क्षेत्र में क्षेत्रीय गतिशीलता पर गहरा प्रभाव पड़ा है, खासकर भारत के संबंध प्रमुख घटनाओं, नीतिगत बदलावों और कूटनीतिक संबंधों पर ध्यान केंद्रित करता है साथ ही साथ राष्ट्रपति डॉ. मोहम्मद मुइज़ू के हाल ही में हुए चुनाव के साथ भारत-मालदीव संबंध विकसित हो रहे हैं, जो दोनों देशों के द्विपक्षीय संबंधों में एक महत्वपूर्ण क्षण है। डॉ. मुइज़ू की जीत के साथ, यह संबंध एक नए चरण में प्रवेश करने के लिए तैयार है, जो दोनों देशों के साझा रणनीतिक, सुरक्षा, आर्थिक और विकास संबंधी हितों को प्रभावित करेगा। लेख में मालदीव में राजनीतिक परिवर्तन, आर्थिक चिंताएँ और विकास भागीदार के रूप में भारत की सहायता पर भी चर्चा की गई है। यह लेख भारत और चीन दोनों के साथ संबंधों को संतुलित करने में नए राष्ट्रपति की भूमिका का आलोचनात्मक विश्लेषण करता है, जिसका हिंद-प्रशांत क्षेत्र पर दूरगामी प्रभाव पड़ेगा।

परिचय :

हिंद महासागर के विशाल क्षेत्र में, भारत-मालदीव संबंध स्थायी मित्रता और रणनीतिक प्रासंगिकता की कहानी रहे हैं, जो आपसी सम्मान, सहयोग और एक-दूसरे के हितों के प्रति निरंतर प्रतिबद्धता से पोषित हैं। आम भूमि सीमाओं की अनुपस्थिति के बावजूद। मालदीव, एक रणनीतिक रूप से स्थित द्वीपसमूह गणराज्य है और अपने ऐतिहासिक और सांस्कृतिक संबंधों के कारण भारत के सुरक्षा हितों में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है। लगभग 1,300 प्रवाल द्वीपों और रेत के टीलों के साथ, मालदीव गणराज्य हिंद महासागर के पश्चिमी भाग में है, जो हिंद महासागर के पूर्व-पश्चिम समुद्री वाणिज्य मार्ग में एक महत्वपूर्ण कड़ी प्रदान करता है। मालदीव भूमिक रूप से छोटा है, जिसमें 180 वर्ग मील में फैले केवल 202 स्थायी रूप से बसे हुए द्वीप हैं, फिर भी इसमें 3,25,000 वर्ग मील से अधिक का एक विशेष आर्थिक क्षेत्र (EEZ) है, जिसमें हिंद महासागर की मूल्यवान अचल संपत्ति शामिल है। राष्ट्रपति मुइज़ू की हालिया जीत के साथ, भारत-मालदीव संबंधों में एक नया अध्याय लिखा जाना तय है। इक्कीसवीं सदी दोनों देशों के बीच संबंधों के राजनीतिक प्रक्षेपवक्र में संभावित बदलाव ला सकती है, क्योंकि प्रगतिशील राष्ट्रीय कांग्रेस (पीएनसी) के उम्मीदवार मोहम्मद मुइज़ू ने मौजूदा राष्ट्रपति इब्राहिम सोलिह को 46 प्रतिशत वोटों से हराकर जीत हासिल की। उनके कार्यकाल का इस दीर्घकालिक सहयोग की दिशा पर पर्याप्त प्रभाव पड़ने की संभावना है, जिसमें

दोनों देश अपने साझा रणनीतिक, सुरक्षा, आर्थिक और विकास हितों की रक्षा करना जारी रखेंगे। जैसे-जैसे हम इस संबंध की बढ़ती गतिशीलता में गहराई से जाते हैं, भारत-मालदीव संबंध की जटिलताओं, चुनौतियों और संभावनाओं को समझना महत्वपूर्ण है।

मालदीव का सामरिक महत्व :

अपनी सामरिक स्थिति को देखते हुए, मालदीव का भू-राजनीतिक महत्व इसके भौगोलिक आकार से कहीं आगे तक फैला हुआ है, जो इसे एक महत्वपूर्ण रणनीतिक खिलाड़ी बनाता है। भारत-मालदीव संबंधों में ऐतिहासिक रूप से बहुत आत्मीयता रही है, जिसमें भारत 1965 में अपनी स्वतंत्रता के बाद मालदीव को मान्यता देने वाले पहले देशों में से एक था। दोनों देशों ने अपने संबंधों में लगातार सुधार किया है, और मालदीव ने 2004 में नई दिल्ली में एक पूर्ण विकसित उच्चायोग खोला, जो उनके द्विपक्षीय संबंधों के महत्व को दर्शाता है। मालदीव को हिंद महासागर क्षेत्र में भारत का स्वाभाविक सहयोगी माना जाता है, और दोनों देश नियमित रूप से उच्च-स्तरीय राजनयिक संपर्क बनाए रखते हैं। इस माहौल में, मालदीव का रवैया इसकी 'भारत पहले' रणनीति से प्रभावित हुआ है, जो अपने बड़े और अधिक शक्तिशाली पड़ोसी के साथ अपने संबंधों के महत्व पर जोर देता है। भारत भी मालदीव के सामरिक महत्व को पहचानता है, क्योंकि यह देश इसके पश्चिमी तट के पास है और महत्वपूर्ण समुद्री संचार मार्गों की रक्षा करता है जिसमें अदन की खाड़ी, होर्मुज की खाड़ी और मलक्का जलडमरूमध्य शामिल हैं, जो वैश्विक समुद्री व्यापार और भारत के अपने आर्थिक हितों के लिए महत्वपूर्ण हैं, जो भारत के बाहरी वाणिज्य और ऊर्जा आयात के बड़े हिस्से का परिवहन करते हैं। हिंद महासागर में बढ़ती समुद्री गतिविधियों के साथ; भारत ने क्षेत्रीय शांति और सुरक्षा को प्राथमिकता दी है और इसलिए भारत-मालदीव संबंध और भी महत्वपूर्ण हो जाते हैं। मालदीव भारत के क्षेत्र में सभी के लिए सुरक्षा और विकास के लक्ष्य में महत्वपूर्ण भूमिका निभाता है, जो उनकी सामरिक साझेदारी के आयाम को प्रदर्शित करता है। इसके अलावा, चीन, भारत और अमेरिका जैसे महत्वपूर्ण देशों की उपस्थिति ने मालदीव को अपनी संप्रभुता की रक्षा करते हुए अपने आर्थिक और राष्ट्रीय सुरक्षा लक्ष्यों को बढ़ावा देने के बीच कठिन विकल्पों का सावधानीपूर्वक प्रबंधन करने के लिए प्रेरित किया है। दोनों देशों के बीच संबंध इस्लामी चरमपंथ के विकास और मालदीव में चीन के बढ़ते प्रभाव जैसे कारकों से काफी प्रभावित हैं। पिछले दशक में, इस्लामिक स्टेट ऑफ इराक एंड सीरिया और पाकिस्तान स्थित मदरसों और चरमपंथी समूहों से प्रभावित मालदीवियों की संख्या में उल्लेखनीय वृद्धि हुई है। राजनीतिक अस्थिरता और सामाजिक-आर्थिक अनिश्चितता मालदीव में इस्लामी चरमपंथ के प्रमुख कारण रहे हैं, जिसमें कुछ मालदीववासी भारत विरोधी कार्रवाइयों में भाग लेते हैं। पाकिस्तान में मुख्यालय वाले लश्कर-ए-तैयबा जैसे जिहादी समूहों ने परोपकारी मोर्चों के माध्यम से इन कमजोरियों का फायदा उठाया है, विशेष रूप से दक्षिणी मालदीव में, अक्सर 2004 की सुनामी के बाद मदद पहुंचाने के विचार के तहत। पश्चिम एशिया और अफ-पाक क्षेत्र में हुए घटनाक्रमों ने भी मालदीवियों को कट्टरपंथी बनने के लिए प्रभावित किया है। इसके अलावा,

पड़ोसी देशों में चीन के विस्तारित रणनीतिक पदचिह्न को देखते हुए, मालदीव चीन की 'स्ट्रिंग ऑफ पल्स' रणनीति में एक आवश्यक भूमिका निभाने लगा है। चीन और मालदीव के बीच मजबूत होते आर्थिक संबंधों के साथ, बीजिंग बेल्ट एंड रोड इनिशिएटिव के हिस्से के रूप में देश में अपने निवेश को बढ़ा रहा है। इसलिए, बढ़ती इस्लामी भावनाओं, हिंद महासागर में चीन की बढ़ती उपस्थिति और मुइज्जू द्वारा अपनाए जाने वाले 'चीन समर्थक' रुख के साथ, भारत के लिए बुनियादी कूटनीतिक मुद्दा सौहार्दपूर्ण संबंधों को बनाए रखने के लिए इन मतभेदों को ठीक से प्रबंधित करने और उन पर काबू पाने में निहित है।

मोहम्मद नशीद के नेतृत्व में मालदीव की पहली लोकतांत्रिक सरकार 2008 में आयोजित पहले बहुदलीय चुनावों के परिणामस्वरूप उभरी, जिसका अंतर्राष्ट्रीय समुदाय ने स्वागत किया। हालांकि, बहुदलीय लोकतंत्र के उदय ने चीन-मालदीव द्विपक्षीय संबंधों में अनिश्चितता पैदा कर दी है। अक्टूबर 2008 में बहुदलीय राष्ट्रपति चुनावों से पहले, नशीद ने खुले तौर पर गयूम पर चीन के आगे झुकने का आरोप लगाया। नशीद की सरकार ने 'भारत पहले' दृष्टिकोण को स्पष्ट किया, उन कार्यों से परहेज किया जो भारत में चिंता का कारण बनते और चीन जैसे देशों को रणनीतिक बुनियादी ढांचे के निर्माण के लिए आधार प्रदान नहीं करते। मालदीव ने 26 एटोल पर भारतीय रडार लगाने, भारतीय नौसेना के साथ संयुक्त नौसैनिक अभ्यास करने और भारत द्वारा मालदीवियन नेशनल डिफेंस फोर्स (एमएनडीएफ) को प्रशिक्षण देने की अनुमति दी। हालांकि, पूर्व मालदीव के राष्ट्रपति मोहम्मद गयूम के नेतृत्व में 2009 के मालदीव विधानसभा चुनावों में विपक्षी ताकतों के मजबूत होने से प्रशासन और पीपुल्स मजलिस (संसद भवन) के बीच तनाव पैदा हो गया। विपक्ष ने गेंडी मल्लिकार्जुन राव (जीएमआर) जैसे प्रमुख भारतीय ठेकेदारों को मजलिस की सहमति के बिना प्रमुख ढांचागत परियोजनाएं देने जैसे कार्यों से असहमति में जनमत को संगठित किया। 2012 में नशीद के इस्तीफे और उपराष्ट्रपति मोहम्मद वहीद के नेतृत्व में 'एकता सरकार' के गठन से राजनीतिक तनाव कम करने में कोई मदद नहीं मिली।

देशों ने मालदीव के अंतरराष्ट्रीय हवाई अड्डे के विस्तार, एक बिजली संयंत्र परियोजना, सड़क निर्माण और माले और हुलहुले के बीच एक पुल के निर्माण से संबंधित नौ समझौतों पर हस्ताक्षर किए। इसके अलावा, मालदीव ने चीन की समुद्री रेशम मार्ग पहल और चीनी नेतृत्व वाले एशियाई बुनियादी ढांचा निवेश बैंक का समर्थन करने पर सहमति व्यक्त की। भारत सरकार ने द्विपक्षीय संबंधों को मजबूत करने के लिए पूर्व में चीन की भागीदारी के जवाब में मालदीव के संचार उपग्रह के संयुक्त निर्माण, प्रक्षेपण और संचालन में भारतीय अंतरिक्ष अनुसंधान संगठन को एकीकृत करके प्रतिक्रिया व्यक्त की। अक्टूबर 2015 में भारतीय विदेश मंत्री सुषमा स्वराज की मालदीव यात्रा ने द्विपक्षीय संबंधों को बढ़ाने के भारत के जानबूझकर किए गए प्रयासों को दर्शाया, जो इसे एक महत्वपूर्ण क्षण के रूप में चिह्नित करता है। 2018 में मोहम्मद इब्राहिम सोलिह के चुनाव के साथ, स्थिति ने एक नाटकीय मोड़ लिया, जिसके परिणामस्वरूप लोकतंत्र की बहाली हुई और मालदीव और नई दिल्ली के बीच मजबूत संबंधों में फिर से जान आ गई। सोलिह ने भारत और मालदीव

के बीच विविध और पारस्परिक रूप से लाभकारी सहयोग को मजबूत करने के लिए अपनी 'इंडिया फर्स्ट' नीति को लागू किया। मालदीव ने बीजिंग के साथ अपने व्यापार समझौते से हटकर इस दृष्टिकोण को लागू किया। भारत ने मालदीव को ऋण चुकौती सहायता के रूप में 1.4 बिलियन अमरीकी डालर की पेशकश की, साथ ही सामुदायिक विकास कार्यक्रमों के लिए अतिरिक्त वित्तीय मदद भी की। मालदीव के साथ अपने घनिष्ठ संबंधों को मजबूत करने की भारत की क्षमता राष्ट्रपति सोलिह की राजनीतिक पसंद से प्रभावित हुई है, विशेष रूप से अपने क्षेत्रीय विदेश नीति एजेंडे के हिस्से के रूप में भारत के साथ रक्षा और सुरक्षा सहयोग बढ़ाने में। 2019 में प्रधान मंत्री मोदी की मालदीव की राजकीय यात्रा के दौरान, दोनों देशों ने एक संयुक्त बयान जारी किया, जिसमें अपने ऐतिहासिक रूप से मजबूत और सौहार्दपूर्ण संबंधों को और मजबूत करने के लिए अपनी मजबूत प्रतिबद्धता की पुष्टि की। द्विपक्षीय समझौतों के बाद, भारत की 800 मिलियन अमरीकी डालर की ऋण सहायता ने विभिन्न विकास परियोजनाओं के कार्यान्वयन की सुविधा प्रदान की, जिसमें 100 मिलियन अमरीकी डालर की ग्रेटर माले कनेक्टिविटी परियोजना, 67 स्थानीय द्वीपों पर सार्वजनिक पार्कों के लिए निर्माण सामग्री की आपूर्ति और राजधानी शहर माले को क्षेत्रीय और औद्योगिक द्वीपों से जोड़ने वाले पुलों का निर्माण शामिल है। सोलिह के कार्यकाल के दौरान भारत-मालदीव संबंध प्रगाढ़ हुए।

मोहम्मद मुइज़ू की जीत और भारत-मालदीव के रिश्तों में बदलाव

उनका कार्यकाल पूरा होने के बाद, सितंबर 2023 में चुनाव हुए और 01 अक्टूबर 2023 को डॉ. मोहम्मद मुइज़ू द्वीप राष्ट्र के नए राष्ट्रपति बने। डॉ. मुइज़ू पीएनसी के सदस्य हैं और पहले पीपीएम के साथ साझेदारी में विपक्षी नेता के रूप में काम कर चुके हैं। वे 17 नवंबर 2023 को मालदीव डेमोक्रेटिक पार्टी के मौजूदा राष्ट्रपति इब्राहिम मोहम्मद सोलिह की जगह लेंगे। भारत के पड़ोसी क्षेत्र में नेतृत्व परिवर्तन नई दिल्ली के लिए महत्वपूर्ण है क्योंकि ऐतिहासिक संबंध, भौगोलिक निकटता और क्षेत्र में चीन का बढ़ता प्रभाव, विकास और रणनीतिक चिंताओं दोनों के संदर्भ में है। मालदीव की सरकार के बदलते रुख ने भारत-मालदीव संबंधों में अनिश्चितता पैदा की है। मालदीव प्रशासन में राजनीतिक बदलावों से परे, इस मुद्दे को संबंधों की गहरी समझ की आवश्यकता है। डॉ. मुइज़ू की नियुक्ति ने कुछ लोगों को चिंतित कर दिया है, जो इसे मालदीव में भारतीय कूटनीति के लिए एक झटका मानते हैं। अपनी संप्रभुता और क्षेत्रीय अखंडता की रक्षा के लिए विदेशी सशस्त्र बलों की वापसी पर राष्ट्रपति मुइज़ू के बयान ने अंतर्राष्ट्रीय रुचि जगा दी है। रणनीतिक दुनिया ने तुरंत इस कार्रवाई को चीन की तरफ झुकाव और भारत से दूर के रूप में देखा। भारत एकमात्र देश है जिसके 75 सैन्यकर्मियों उत्तर में हनीमाधू, देश के केंद्र में कधधू और दक्षिण में अड्डू एटोल में एमएनडीएफ ठिकानों पर तैनात हैं, जो मुख्य रूप से दो हल्के लड़ाकू हेलीकॉप्टरों, ध्रुव और डोर्नियर विमान को संचालित करने के लिए हैं। इन विमानों का इस्तेमाल EEZ की निगरानी करने और द्वीपों को चिकित्सा सहायता देने के लिए किया गया है, जिससे वर्षों से कई लोगों की जान बच गई है भारत पारंपरिक रूप से

मालदीव का प्रमुख सुरक्षा सहयोगी रहा है, जिसने मालदीव की समुद्री सुरक्षा क्षमताओं को मजबूत करने के लिए काफी सहायता प्रदान की है। जबकि माले अपने आर्थिक और विकासात्मक गठबंधनों को संतुलित करने का प्रयास कर रहा है, उसे भारत के साथ महत्वपूर्ण सुरक्षा संबंध बनाए रखते हुए ऐसा करना चाहिए, जो हिंद महासागर क्षेत्र में शांति और स्थिरता बनाए रखने के लिए महत्वपूर्ण हैं। मालदीव अपनी सुरक्षा के लिए एक सुरक्षित, संरक्षित और स्थिर हिंद महासागर के महत्व को समझता है। इसलिए, भारत के साथ सुरक्षा संबंधों को और अधिक पारदर्शी और मालदीव के उद्देश्यों के अनुरूप बनाने के लिए, भविष्य के प्रशासन को इसकी जांच करने और इसे बदलने की आवश्यकता होगी। इसके अलावा, विश्व बैंक ने मालदीव सरकार को अगले दो वर्षों में आर्थिक मंदी की चेतावनी दी है, खासकर यदि सरकार वैश्विक आर्थिक मंदी को देखते हुए उच्च ब्याज दरों पर उधार लेना जारी रखती है। विश्व बैंक के अध्ययन के अनुसार मालदीव 2023 में 6.5 प्रतिशत की वास्तविक सकल घरेलू उत्पाद वृद्धि की उम्मीद कर सकता है, जिसमें 2024 से 2025 तक औसत विकास दर 5.4 प्रतिशत होगी।⁴⁹ जबकि मुड़जू प्रशासन से भारत और चीन से ऋण पुनर्गठन की मांग करने की उम्मीद है, फिर भी इसे नए विकास परियोजनाओं के लिए विदेशी निवेश की आवश्यकता हो सकती है जो संपत्ति और नौकरियां पैदा करते हैं, जिससे अर्थव्यवस्था को बनाए रखा जा सके। चीन की तुलना में, जो न केवल वित्त की आपूर्ति करता है बल्कि श्रम का आयात भी करता है, संभवतः स्थानीय लोगों और उनकी कमाई को विस्थापित करता है, भारत का तीसरी दुनिया के देशों के लिए विकास भागीदार के रूप में एक शानदार रिकॉर्ड है। भारत की 'पड़ोसी पहले' नीति ने ऐतिहासिक रूप से संकट के समय श्रीलंका जैसे देशों की सहायता की है और रोजगार पैदा करने के लिए मालदीव में सामुदायिक विकास परियोजनाओं के लिए 100 मिलियन मालदीवियन रूफिया की घोषणा की है।

आगे की राह

दोनों देशों के बीच संबंधों के बाद, प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी राष्ट्रपति मुड़जू को उनकी जीत पर बधाई देने वाले पहले विदेशी नेता थे। उन्होंने चुनाव के बाद की बैठक के दौरान भारतीय उच्चायुक्त मुनु मुहवार द्वारा दिए गए एक पत्र में अपना समर्थन भी व्यक्त किया। राष्ट्रपति मुड़जू के पीपीएम-पीएनसी गठबंधन ने सम्मेलन की प्रशंसा करते हुए इसे 'फलदायी' बताया और इस बात पर जोर दिया कि चर्चा द्विपक्षीय संबंधों को बेहतर बनाने पर केंद्रित थी। मुड़जू के शुरुआती भारत-बाहर अभियान के बावजूद, उन्होंने भारत और चीन के बीच एक संतुलित संबंध बनाए रखने की इच्छा भी व्यक्त की है। इससे माले पर दो क्षेत्रीय दिग्गजों, भारत और चीन के बीच एक नाजुक रास्ते पर चलने की जिम्मेदारी आ जाती है, जो सत्ता संभालने वाले किसी भी नेता के लिए एक आवश्यक चुनौती होगी। आने वाले प्रशासन को भारत के साथ सहयोग के लाभों को बनाए रखने के लिए सावधानी से बातचीत करनी चाहिए, साथ ही इंडो-पैसिफिक क्षेत्र में अन्य प्रमुख खिलाड़ियों के साथ जुड़ाव की संभावनाओं को भी तलाशना चाहिए। हाल ही में मालदीव के चुनाव ने आंतरिक राजनीति और विदेश नीति के पेचीदा जाल को उजागर किया है। भारत और चीन के बारे में मुड़जू के विचार

बिल्कुल विपरीत प्रतीत होते हैं, लेकिन क्षेत्र की भू-राजनीतिक वास्तविकताओं को एक जटिल संतुलन की आवश्यकता है। इस अंतर को पाटने की उनकी क्षमता न केवल उनके नेतृत्व के लिए श्रेयस्कर होगी, बल्कि भू-राजनीतिक दुनिया में मालदीव के अंतरराष्ट्रीय भाग्य को आकार देने में भी महत्वपूर्ण भूमिका निभाएगी। मुइज़ू के नेतृत्व में भारत और मालदीव के बीच उभरते संबंधों पर व्यापक रूप से नज़र रखी जाएगी क्योंकि यह हिंद-प्रशांत क्षेत्र में क्षेत्रीय गतिशीलता और गठबंधनों को प्रभावित कर सकता है।

सन्दर्भ :

1. “सूर्योदय से सूर्यास्त तक: मालदीव लोकतंत्र पर पीछे हट रहा है”, FIDH, अक्टूबर 2012, एक्सेस किया गया: <https://www.fidh.org/IMG/pdf/maldivesen.pdf>
2. “ऑपरेशन कैक्टस: कैसे भारतीय सैनिक मालदीव गए और तख्तापलट को रोकने में मदद की”, टाइम्स ऑफ इंडिया, फरवरी 2018, एक्सेस किया गया: <https://timesofindia.indiatimes.com/world/south-asia/operation-cactus-how-indian-troops-went-to-maldives-and-helped-quell-a-coup/articleshow/62816787.cms>
3. मालदीव सरकार का राष्ट्रपति कार्यालय, “मालदीव गणराज्य के राष्ट्रपति महामहिम अब्दुल्ला यामीन अब्दुल गयूम द्वारा प्रेस वक्तव्य, महामहिम शी जिंगपिंग, पीपुल्स रिपब्लिक ऑफ चाइना के राष्ट्रपति की राजकीय यात्रा पर”, सितंबर 2014, एक्सेस किया गया: <https://presidency.gov.mv/Press/Article/14815>
4. रंगोली मित्रा, “मालदीव में भारत-चीन शीत युद्ध”, चीनी अध्ययन संस्थान, फरवरी 2022, एक्सेस किया गया: <https://icsin.org/blogs/2022/02/17/the-china-india-cold-war-in-maldives/>
5. मल्लेम्पति, समथा। “मालदीव में आंतरिक घटनाक्रम और भारत-मालदीव संबंध।” भारतीय विदेश मामले जर्नल 12, संख्या 3 (2017): 243-57। <http://www.jstor.org/stable/45341996>
6. कुमार, आनंद, “मालदीव में बहुदलीय लोकतंत्र और हिंद महासागर क्षेत्र में उभरता सुरक्षा वातावरण”, रक्षा अध्ययन और विश्लेषण संस्थान, एक्सेस किया गया: https://idsa.in/system/files/book/book_democracy-maldives-ior.pdf
7. रंगोली मित्रा, “मालदीव में भारत-चीन शीत युद्ध”, चीनी अध्ययन संस्थान, फरवरी 2022, एक्सेस किया गया: <https://icsin.org/blogs/2022/02/17/the-china-india-cold-war-in-maldives/>
8. कुमार, आनंद, “मालदीव में बहुदलीय लोकतंत्र और हिंद महासागर क्षेत्र में उभरता सुरक्षा माहौल”, रक्षा अध्ययन और विश्लेषण संस्थान, एक्सेस किया गया: https://idsa.in/system/files/book/book_democracy-maldives-ior.pdf
9. एन सत्या मूर्ति, “मालदीव में, एक इस्तीफा जो लोकतंत्र को बचाए रखता है”, द हिंदू, फरवरी 2012, एक्सेस किया गया: <https://www.thehindu.com/opinion/op-ed/in-the-maldives-a-resignation-that-keeps-democracy-afloat/article2869608.ece>
10. कुमार, आनंद, “मालदीव में बहुदलीय लोकतंत्र और हिंद महासागर क्षेत्र में उभरता सुरक्षा माहौल”, रक्षा अध्ययन और विश्लेषण संस्थान, एक्सेस किया गया पर: https://idsa.in/system/files/book/book_democracy-maldives-ior.pdf
11. कुमार, आनंद, “मालदीव में बहुदलीय लोकतंत्र और हिंद महासागर क्षेत्र में उभरता सुरक्षा वातावरण”, रक्षा अध्ययन और विश्लेषण संस्थान, एक्सेस किया गया: https://idsa.in/system/files/book/book_democracy-maldives-ior.pdf

12. “घड़ी को पीछे मोड़ना”, फ्रंटलाइन द हिंदू, नवंबर 2013, एक्सेस किया गया: <https://frontline.thehindu.com/world-affairs/turning-the-clock-back/article5389208.ece>
13. मालदीव गणराज्य का उच्चायोग, नई दिल्ली, “राष्ट्रपति यामीन ने हमारे इस्लामी विश्वास की रक्षा में दृढ़ रहने की अपील की”, सितंबर 2018, एक्सेस किया गया। <https://www.thehindu.com/opinion/op-ed/the-maldives-the-evolution-of-a-democracy/article67404708.ece>
14. कोडी एम पाॅपलिन, “भारत-मालदीव संक्षिप्त”, सेंटर फॉर पॉलिसी रिसर्च, मई 2014, एक्सेस किया गया: <https://cprindia.org/wp-content/uploads/2021/12/india-maldives.pdf>
15. समीर अख्तर, सब्यसाची पैलन, “भारत-मालदीव संबंध: दशकों से इसका उतार-चढ़ाव”, जर्नल ऑफ इमर्जिंग टेक्नोलॉजीज एंड इनोवेटिव रिसर्च, मार्च 2022, एक्सेस किया गया: <https://www.jetir.org/papers/JETIR2203060.pdf>
16. चावी वशिष्ठ, “भारत-मालदीव नीति संक्षिप्त”, विवेकानंद इंटरनेशनल फाउंडेशन, अक्टूबर 2021, एक्सेस किया गया: <https://www.vifindia.org/sites/default/files/India-Maldives-Policy-Brief.pdf>
17. निकुंज सिंह, “मिशन सागर: हिंद महासागर की कुंजी”, ऑब्जर्वर रिसर्च फाउंडेशन, अक्टूबर 2023, एक्सेस किया गया: <https://www.orfonline.org/expert-speak/mission-sagar-key-to-the-indian-ocean/>
18. रशीदा एम दीदी, “भारत और राष्ट्रीय सुरक्षा को लेकर मालदीव की रस्साकशी”, कार्नेगी एंडोमेंट फॉर इंटरनेशनल पीस, नवंबर 2022, एक्सेस किया गया: <https://carnegieendowment.org/2022/11/21/maldives-tug-of-war-over-india-and-national-security-pub-88418>
19. एन मनोहरन, “मालदीव में भारत की चुनौतियाँ”, द डेक्कन हेराल्ड, अगस्त 2022, एक्सेस किया गया: <https://www.deccanherald.com/opinion/india-s-challenges-in-maldives-1133187.html>.

आंचलिक उपन्यासों में आर्थिक जीवन

डॉ० विनीता उपवंशी लोधी

एम. ए., एम. पी. सेट, पीएच. डी. हिन्दी 4/2 माडल स्कूल कैम्पस सिविल लाईन्स, रीवा (म० प्र०)

शोध सारांश

आंचलिक उपन्यासों में अनेक उपन्यासकारों ने आंचलिक जनमानस की आर्थिक स्थिति, वन व्यवस्था, जमींदारी प्रथा, कृषि व्यवसाय, बेरोजगारी समस्याएं, आर्थिक शोषण, ऋणग्रस्तता, भ्रष्टाचार को चित्रित कर उजागर करने का प्रयास किया है। चूंकि आंचलिक उपन्यास सीमित एवं विशेष क्षेत्र में बसे जनमानस के समग्र जीवन का दस्तावेज है। अतः इनके समग्र पहलू के साथ – साथ आर्थिक पहलुओं का भी विश्लेषण करना आवश्यक है। आर्थिक स्थिति सुदृढ़ होने पर ही जनमानस का सामाजिक जीवन, रहन-सहन, आचार-विचार सुदृढ़ होंगे। आर्थिक विकास से ही समाज का विकास संभव है।

आर्थिक दृष्टि से समाज में दिखाई देने वाली श्रेणियाँ ही वर्ग कहलाती हैं। वर्ग का आधार आर्थिक माना गया है। आर्थिकता के आधार पर आंचलिक समाज को विभिन्न वर्गों में बांटा गया है। व्यक्ति की आय, व्यवसाय, शिक्षा, निवास, संस्कृति, पहनावा, जाति, कुल आदि के आधार पर एक वर्गों में रखा गया है। वर्ग – स्वार्थ वह धुरी है जिसके चारो ओर अन्य सामाजिक स्वार्थ चक्कर काटते हैं। वर्ग एक सामाजिक समूह है, जिसमें एकता तथा आत्मीयता की भावना का होना आवश्यक है। मार्क्स एवं एंजिल्स ने उत्पादन के साधनों से सम्बन्धित प्रत्येक आर्थिक स्तर को वर्ग कहा।

मुख्य शब्द : आंचलिक, उपन्यास, आर्थिक, जमींदार, कृषि, बेरोजगारी, वर्ग, जनमानस

आर्थिक स्थिति के अनुसार वर्ग विभाजन :

मनुष्य एक सामाजिक प्राणी है। समाज में रहने वाले सभी व्यक्तियों के गुण, कर्म एवं व्यवहार में असमानता पायी जाती है। बीसवीं शताब्दी में औद्योगीकरण बड़े पैमाने पर हुआ है। इसका परिणाम यह हुआ है कि कुछ लोग पूंजीपति या कारखानेदार हो गये साथ ही लाखों की संख्या में लोग श्रमिक हो गये। पूंजीवादी अर्थव्यवस्था का बोलबाला शुरू हो गया तो दूसरी ओर शिक्षा तथा विज्ञान के विकास के साथ ही सारा समाज तीन वर्गों में विभाजित हो गया। गोविन्द धुर्वे के अनुसार, “सामाजिक जगत में केवल तीन वर्गों को मानते हैं।”¹ इनके अनुसार उच्च, मध्य तथा निम्न तीन वर्ग हैं। इन्हें विस्तृत रूप से प्रदर्शित किया जा रहा है।

अंचलों में उच्च वर्ग :

उच्च वर्ग का अर्थ उन लगभग 5 प्रतिशत लोगों से है जिनके पास औसत से अधिक धन दौलत, ऐशो-आराम, सामाजिक प्रतिष्ठा होती है। इसके अन्तर्गत पूंजीपति तथा जमींदार आते हैं। यह वर्ग, ग्रामीण अशिक्षित जनता, अंधविश्वास का लाभ उठाकर उनका शोषण करता रहा है। इन्होंने गरीबों को फांसकर उनसे मुफ्त में श्रम लिया। इनके द्वारा गरीबों पर अत्याचार, वासना, बलात्कार का भी चित्रण उपन्यासों में मिलता है। उच्च वर्ग निवास स्थान, शिक्षा, सामाजिक सम्बन्धों के चुनाव में हमेशा सतर्कता दिखाता रहा है। यह वर्ग प्रत्यक्ष शारीरिक कष्ट नहीं उठाता है बल्कि गरीबों से श्रम कराकर अपना कार्य पूर्ण कराते आ रहा है। यह वर्ग हमेशा अपने लाभ की ही सोचता है। गरीबों के प्रति कोई सहानुभूति नहीं होती है तभी तो पुरातन काल से गरीबों का शोषण करते आ रहा है। उच्च वर्ग हमेशा उच्च ही बनता गया क्योंकि इन्हें अपने माता-पिता से धन- दौलत विरासत में प्राप्त हुआ है।

अंचलों में मध्य वर्ग :

इसके अन्तर्गत शिक्षित एवं नौकरी पेशा वर्ग आते हैं। आधुनिक समाज में वेतन पाने वाले सरकारी कर्मचारी, छोटे पैमाने के उद्योग धंधों के मालिक और व्यवस्थापक, व्यापारी, दुकानदार, डाक्टर, वकील साहित्यकार जैसे स्वतंत्र पेशों के लोग, अध्यापक, छोटे या मध्यम दर्जे के भूस्वामी आदि आर्थिक दृष्टि से मध्य वर्ग के सदस्य माने जाते हैं। डा. इन्द्रनाथ मदान ने मध्य वर्ग की व्याख्या करते हुए लिखा है, “मध्य वर्ग सामंती युग में क्लर्कों और व्यापारियों का वर्ग है, जो पूंजीवाद के उत्थान के साथ धनी और सत्ताधारी हो गया है। यह वर्ग है वकील, डाक्टर और प्रोफेसरों तथा अच्छे पदों पर नियुक्त सरकारी

अफसरों का।”² मध्यवर्गों में विभिन्नता अधिक पायी जाती है एक ओर उच्च में तो दूसरी ओर निम्न वर्ग में भी हो सकते हैं। मध्य वर्ग हेतु अंग्रेजी का मिडिल क्लास शब्द उपयुक्त है। जाति व्यवस्था का प्रभाव भी दृढ़ है। रुढ़िवादिता, भाग्यवाद, विधि विश्वास, पुनर्जन्म, धार्मिकता, अंधविश्वास अत्यधिक पनपा है, जिसके कारण मध्य वर्ग की प्रगति अवरूद्ध हो रही है।

अंचलों में निम्न वर्ग :

इसके अंतर्गत अल्प भूधारक किसान, खेतिहर मजदूर एवं अन्य पेशेवर मजदूर आदि आते हैं। इनके सम्पूर्ण जीवनकाल उच्च वर्गों की सेवा में ही व्यतीत हो जाता है। यह हमेशा उच्च वर्ग पर निर्भर रहते हैं तथा भरण पोषण करते हैं। इनकी आय का कोई निश्चित साधन नहीं होता है। इनका अधिकांश उच्च वर्गों द्वारा तो कभी मध्य वर्गों द्वारा शोषण होता रहा है। डॉ. ज्ञानचंद गुप्त लिखते हैं, “अमीर वर्ग शोषक वर्ग का प्रतिनिधित्व करता है तो गरीब शोषितों का शोषित वर्ग होता है। शोषित वर्ग की विजय ही उसका अंतिम लक्ष्य है। इस वर्ग में वर्ग संघर्ष अनिवार्य है तथा यह वर्ग संघर्ष, क्रांति, हिंसा आदि कर्मों को अनैतिक नहीं नैतिक मानता है, जो परिवर्तित संदर्भों की एक वास्तविकता है।”³ निम्न वर्ग में कृषक, मजदूरों के अलावा कहार, चपरासी, नौकर, निम्न श्रेणी के दुकानदार, खोमचे लगाने वाले तथा वे सभी लोग आते हैं जो अपनी आजीविका के लिये शारीरिक श्रम पर निर्भर रहते हैं। निम्न वर्ग की पहचान अनुमान द्वारा की जा सकती है जैसे—निचली बौद्धिक क्षमता, ढीला, सदाचार, लापरवाही, अंसवेदनशील, आत्मसम्मान तथा आत्मनिर्भरता का अभाव, सामाजिक, सांस्कृतिक कार्यक्रमों में शिथिलता आदि। “आंचलिक जीवन का अपना वर्ग विभाजन होता है, भले ही उसका सभ्य समाज के वर्ग से कोई सम्बन्ध न हो।”⁴ आंचलिक समाज सदैव सामूहिक एवं सहयोगी समाज होता है किंतु वर्ग भेदन भी विद्यमान रहता है।

अंचलों में कृषि एवं जमींदार :

अंचलों के आर्थिक स्तर का निर्धारण कृषि द्वारा होता है क्योंकि अंचल में कृषि ही मुख्य आय एवं जीवनयापन का स्रोत होती है। मालगुजारों के पास हजारों एकड़ भूमि होती है तो कई लोग एक बीघा जमीन से भी वंचित रहते हैं। डॉ. आष्टिणी के अनुसार “कृषि भूमि के आधार पर अंचलों में जमींदार किसान और खेतिहर मजदूर जैसे तीन वर्ग पाये जाते हैं।”⁵ अंचलों में जमींदार वर्ग की सत्ता आज भी कायम है। सर्वाधिक उपजाऊ भूमि जमींदार वर्ग के पास है।

रामदरश मिश्र द्वारा रचित ‘पानी के प्राचीर’ उपन्यास में पांडेपुर गांव का चित्रण है जिसमें तीनों वर्ग उच्च, मध्य, निम्न जनमानस का चित्रण है। मुखिया कुबेर पांडे उच्च वर्ग का प्रतिनिधित्व करता है, साथ ही राय साहब रामपुर के विशुनपुर का जमींदार बाबू गजेन्द्र सिंह हैं। निरंजन पांडे (नीरू) मध्य वर्ग का है जो राय साहब के घर नौकर है। राय साहब सड़क बना रहे थे, उस समय का दृष्टांत है “सख्ती से काम लो, ये सब नमक हराम हैं इन्हें घंटे भर में दस बार प्यास लगती है, बीस बार बच्चा रोता है, चालीस बार कांटा गड़ता है पैरों में। इनकी नस—नस पहचानों और इन हरामजादियों और हरामजादों को एक मिनट की भी छुट्टी न दो। पैसे लेते हैं, कोई मजाक थोड़े न है।”⁶ इस प्रकार की बातें शोषण करने की ओर इंगित करती हैं।

विवेकी राय द्वारा रचित ‘सोनामाटी’ उपन्यास में कुछ जमींदारों के पास अत्यधिक भूमि है, जैसे हनुमान प्रसाद, नवीन बाबू, दीनदयाल आदि। ये लोग काले कारनामों एवं लूटकर भूमि इकट्ठा कर रहे हैं। रामदेव शुक्ल द्वारा लिखित ‘विकल्प’ उपन्यास में राजापुर, डोमपुर अंचल में भी जमींदार चौबे का बोलबाला है। साथ ही तिलकराज गोस्वामी रचित ‘चंदनमाटी’ उपन्यास में पंजाब के राणीपुर अंचल में भी कृषि भूमि पर उच्च वर्ग का अधिकार विद्यमान है। अकेले जोधा सिंह के पास उपजाऊ साठ एकड़ भूमि है। बटरोही द्वारा रचित ‘महर ठाकुरों का गांव’ उपन्यास में सीरगाढ़ अंचल में कृषि योग्य भूमि नदी तट की उपजाऊ भूमि पर प्रधान मुखिया का ही अधिकार है। हिमांशु जोशी द्वारा रचित ‘सु—राज’ उपन्यास में भी पहाड़ी इलाकों एवं जमीन पर जमींदार वर्ग का अधिकार है, उसी प्रकार ‘धार’ उपन्यास में कोयला अंचल का चित्रण है, जिसमें महेन्द्र बाबू एवं बड़े वर्ग के लोग ही लाखों की लूट कर लाभ उठाते हैं, जबकि गरीब लोग इसमें अधिक मेहनत करते हैं। वहीं सुरेश चन्द्र श्रीवास्तव का ‘वनतरी’ उपन्यास में ठाकुर परमजीत सिंह जैसे बड़े वर्ग का चित्रण है। ठाकुर प्रसाद सिंह द्वारा रचित ‘सात घरों

का गांव' उपन्यास में अकेले बादशाह श्रीदेव सिंह का ही कब्जा अधिक रहा है। "गांव की लगभग सभी खेती लायक जमीनों पर श्री देव सिंह का कब्जा था।"⁷ राकेश वत्स का 'जंगल के आसपास' उपन्यास में तो दर्शाया गया है कि अपने कारखाने, खेत एवं अन्य कामों हेतु बंधुआ मजदूर बनाकर कार्य कराया जाता है।

इसी प्रकार अब्दुल बिस्मिल्लाह के 'झीनी-झीनी बीनी चदरिया' उपन्यास में नगर अंचल के हाजीरुल्ला एवं अन्य पूंजीपतियों का वर्चस्व पाया जाता है। इनके पास बड़ी बड़ी कोठी होने के कारण बुनकरों की कमाई का लाभ यही बड़े लोग उठाते हैं। इस परिवार का प्रत्येक सदस्य कई कई कोठियों के मालिक बने हुये हैं।

अंचलों में किसान एवं ऋण :

उच्च वर्ग का कृषि के अलावा उद्योग एवं अन्य व्यवसाय होते हैं, जबकि जो मुख्यतः किसान कहलाते हैं, उनके पास आय का मुख्य एवं अन्तिम स्रोत कृषि ही होती है। कृषि केवल जीविकोपार्जन का साधन मात्र होती है। कृषि मुख्यतः प्रकृति पर आधारित होती है। एक बार कृषि प्राकृतिक विपदाओं से गुजर जाये तो अंचलों में खाने के लाले भी पड़ जाते हैं। किसानों की आर्थिक दशा का वर्णन अनेक उपन्यासों में मिलता है जिसे अनेक उपन्यासकारों ने मध्यम, निम्न एवं मजदूर रूप में प्रतिबिम्बित किया है।

विवेकी राय द्वारा रचित 'सोनामाटी' उपन्यास में चित्रण किया गया है कि "ऐसे छोटे किसान की जिन्दगी तो फटी लुगड़ी जैसे होती है। वे इतना ही चाहते हैं, लड़कों के मुंह में आहार जाए और इज्जत बची रहे।"⁸ खेती में ठीक फसल न होने के कारण अपने गुजर बसर एवं खेती पुनः करने हेतु ऋण लेना पड़ता है, अतः अंचल के जनमानस के लिये यह कहावत सिद्ध होती है कि किसान ऋण में जन्म लेता है, ऋण में पलता है, ऋण में मरता है, तथा मरने के बाद अपने परिवार के लिये ऋण छोड़ जाता है। भारतेन्दु वर्मा लिखते हैं "शहर में एक साधारण पान का दुकानदार बहुत प्रसन्न रहता है और आराम से परिवार की नाव खे ले चलता है तथा यहां महुवारी जैसे गांव में बीस-बीस, पच्चीस-पच्चीस बीघे के काश्तकार फटेहाल, तंगदस्त और अति उखड़े हुये हैं।"⁹ इन किसानों की हालत जर्जर है। एक समय के भोजन के लिये मोहताज हो जाते हैं। मार्कंडेय द्वारा रचित 'अग्निबीज' उपन्यास में केवल जमींदार एवं भूमिहीन किसान ही पाये जाते हैं। इस अंचल में किसान वर्ग का अभाव है। इस क्षेत्र में भूमिहीन होने के कारण बटाई पर खेती करते हैं अर्थात् जितना उत्पादन होता है उसका आधा खेत के मालिक को देना पड़ता है। 'विकल्प' उपन्यास में अपने खाने का खर्चा काटकर खेती करता है तथा खेती में खाद डालता है। "इतना सब करने के बाद भी एक एकड़ में चार सौ रुपये से ज्यादा की फसल नहीं बेच पाता है।"¹⁰

बटरोही द्वारा रचित 'महर ठाकुरों के गांव' उपन्यास में जनमानस की अत्यधिक दयनीय स्थिति का चित्रण है। यहां कुमाऊ के सीरगाढ़ पहाड़ी अंचल में सामान्य किसान एवं बंजर कृषि परम्परागत प्रणाली से करते हैं। इसी प्रकार पंकज विष्ट का 'उस चिड़िया का नाम' तथा हिमांशु जोशी के 'सुराज' उपन्यास में भी कुमाऊ के पहाड़ी अंचलों के किसानों की दयनीय, हीन एवं निम्न स्तर को चित्रित किया गया है।

कुछ अंचलों में कृषि अधिक उपजाऊ होने के कारण वहां के किसानों की स्थिति कुछ अच्छी प्रदर्शित की गई है जैसे तिलकराज गोस्वामी का 'चन्दनमाटी' उपन्यास में पंजाब की कृषि अत्यधिक उन्नत कृषि है। यहां के किसान सम्पन्न किसान हैं।

आंचलिक उपन्यासों में प्रदर्शित आंचलिक जीवन में कुछ संपन्नता केवल पंजाब के किसानों की ही है। अन्यत्र अंचलों में किसान बहुत गरीब, नीरसता एवं दयनीय स्थिति से जीवन भरा पड़ा है।

किसानों के ऋणग्रस्तता का मुख्य कारण गरीबी, अभाव, विवशता एवं अनेक आवश्यकता है जो कि कृषि में अनेक आपदाओं के कारण पूरी नहीं हो पाती है। अतः किसानों को ऋण लेना पड़ता है ताकि उस कमी की पूर्ति समय पर की जा सके। ऋण ने किसानों को खोखला कर दिया है, किसान अनेक कार्य के लिये ऋण का सहारा लेते हैं – जैसे विवाह, पर्व, त्योहार, बीमारी तथा आकस्मिक व्यय आदि। किसान अधिकांश कम पढ़े लिखे एवं ज्ञान न होने के कारण महाजनों के चंगुल में फंस जाते हैं। सारी

जिन्दगी ऋण के दलदल से इन्हें छुटकारा नहीं मिलता है, इसका चित्रण विवेच्य उपन्यासों में किया गया है। जैसे विवेकी राय के 'सोनामाटी' उपन्यास में चित्रण है, "विवाह के नाम पर संचित राशि के रूप में तो कानी कौड़ी नहीं। आसरा ऋण का है। दुबरी देवता का वही चार हजार का कर्ज जो आदर्श विद्यालय में नौकरी के लिये डोनेशन देना पडा, फंसा हुआ है और धूसिया पर के खेत के एक भाग, एवज सूद।"¹¹

इस अंचल के जमींदार ही साहूकार हैं जो ऋण देकर मजदूर किसानों की जमीन पर जबरदस्ती कब्जा कर लेते हैं। रामदेव शुक्ल के 'विकल्प' उपन्यास में भूमिहीन चमार वर्ग साहूकारों से ऋण लेता है उसे वह न चुकाने पर पीढ़ी दर पीढ़ी बच्चों का नाम दर्ज होते जाता है तथा सारी जिन्दगी बंधुआ मजदूर के रूप में उन्हें जमींदार के घर कार्य करना पड़ता है। जगदीश चन्द्र पाण्डेय का 'महाकालेश्वर की एक रात' उपन्यास में कुमाऊं अंचल में अनेक कार्य जैसे बीमारी, विवाह एवं आकस्मिक आवश्यकता हेतु ऋण लेते हैं। राकेश वत्स के 'जंगल के आसपास' उपन्यास में राय साहब गरीबों को ऋण के रूप में पैसे बांटते हैं। ऋण न चुकाने पर बंधुआ मजदूर बना लेते हैं।

अंचलों में बेकारी तथा पिछड़ापन :

अंचलों में यह समस्या भयावह प्रतीत होती है। इसे उजागर करते हुए हरिकृष्ण रावत लिखते हैं "बेरोजगारी एक व्यक्ति की अनैच्छिक निष्क्रियता की एक दशा है।"¹² निर्धनता, गरीबी एवं पिछड़ेपन के कारण ही बेकारी की समस्या उत्पन्न हो रही है। आंचलिक समाज के रोजगार का मुख्य स्रोत है कृषि। कृषि ही जीवनयापन के लिए रोजगार का अवसर प्रदान करती है। अंचल में कृषि के अलावा अन्य कोई रोजगार का क्षेत्र ही उपलब्ध नहीं है। आंचलिक जनमानस के पास इतनी कम जमीन है कि वह रोजगार एवं आय प्राप्त करना तो छोड़िए, दो जून की रोटी को मोहताज हो जाता है। कम भूमि के साथ-साथ बंजर एवं अनुपजाऊ भूमि है। साथ ही प्राकृतिक आपदाएं झकझोर देती हैं। सम्पूर्ण फसल नष्ट कर देती हैं। अतः खाने तक के लाले पड़ जाते हैं। नगरीकरण, औद्योगीकरण एवं मशीनीकरण ने तो गरीब एवं ग्रामीण जनों का रोजगार ही छीन लिया है।

निष्कर्ष :

अंचलों में आर्थिक समस्या दयनीय हैं, यहां कृषि पर अर्थव्यवस्था पूर्णतः आधारित है। अतः गरीबी, बेरोजगारी, भुखमरी, लाचारी विद्यमान है। अंचलों में अपर्याप्त भूमि है, यदि भूमि अधिक है तो वह है जमींदारों के पास। साथ ही अंचलों में प्राकृतिक विपदाओं का सामना करना पड़ता है। केवल अपना भरण पोषण मात्र कर पाने में सक्षम होते हैं। अनेक लोग दो जून की रोटी भी नहीं जुटा पाते हैं। सरकारी योजनाएं इनके विकास हेतु बनाई तो जाती है किंतु लाभ से वंचित रह जाते हैं या तो योजनाओं का लाभ केवल बड़े, जमींदार, उच्च वर्ग ही ले पाते हैं या योजनाएं पहुंची ही नहीं। आंचलिक उपन्यासों के अध्ययन से पाया गया कि अंचल मुख्यतः पिछड़े, निम्न, कमजोर तथा समस्याग्रस्त क्षेत्रों को उजागर करना है। साथ ही सुधार एवं चेतना सहित विकास के कुछ आंचलिक क्षेत्रों में दर्शन होते हैं।

संदर्भ ग्रंथ सूची

- 1) गोविन्द धुर्वे – जाति वर्ग और व्यवसाय, पृष्ठ 264
- 2) डॉ. इंद्रनाथ मदान – प्रेमचंद : एक विवेचना, परिशिष्ट, पृष्ठ 170
- 3) डॉ. ज्ञानचंद गुप्त – स्वातंत्र्योत्तर हिन्दी उपन्यास और ग्राम चेतना, पृष्ठ 136
- 4) डॉ. आदर्श सक्सेना – हिन्दी के आंचलिक उपन्यासों की शिल्पविधि, पृष्ठ 174
- 5) डॉ. पी.एम. आष्टिणी – अंचलिक उपन्यास: एकता की खोज, पृष्ठ 40
- 6) डॉ. रामदरश मिश्र – पानी के प्राचीर, पृष्ठ 137
- 7) ठाकुर प्रसाद सिंह – सात घरों का गांव, पृष्ठ 46
- 8) विवेकी राय – सोनामाटी, पृष्ठ 78
- 9) विवेकी राय – सोनामाटी, पृष्ठ 166
- 10) रामदेव शुक्ल – विकल्प, पृष्ठ 176
- 11) विवेकी राय – सोनामाटी, पृष्ठ 78-79
- 12) हरिकृष्ण रावत – समाजशास्त्र विश्वकोष, पृष्ठ 414

राष्ट्रीय शिक्षा नीति में शोध और नवाचार की परम्परा

डॉ ममता धाकड़

सहायक प्राध्यापक राजनीति विज्ञान शासकीय आदर्श महाविद्यालय हरदा (म.प्र.)

सारांश:

प्रस्तुत शोध अध्ययन में शोधार्थी ने राष्ट्र में भारतीय मूल्यों पर आधारित सभी के लिए एक समान शिक्षा संबंधी नीतियों के निर्माण के लिए नित्य नए शोध और नवाचार की आवश्यकता पर प्रकाश डालने का प्रयास किया है। ताकि भारतीय समाज अपनी प्राचीन भारतीय जड़ों से जुड़ा रहे। संसार में मानव सभ्यता की उत्पत्ति के साथ आवश्यकताओं ने जन्म लिया। मानव की आवश्यकताएँ अनंत हैं। एक आवश्यकता के बाद दूसरी आवश्यकता उत्पन्न हो जाती है। और मानव उत्पन्न होने वाली नई नई आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए शोध कार्यों में लग जाता है। इसलिए प्रायः यह कहा जाता है “आवश्यकता अविष्कार की जननी है।” आदि काल में मानव जाति ने अपनी आधारभूत आवश्यकताओं जैसे— रोटी, कपड़ा और मकान की आवश्यकताओं को पूरा करने के लिये नित्य नए अविष्कार किया। आदि काल में मानव जंगल में रहता था, कंदमूल, फल खाकर अपना पेट भरता था, तन को ढकने के लिये पेड़ों की छाल, पत्तों का उपयोग करता था। सभ्यता के विकास के साथ-साथ मानव ने आवागमन के साधन के रूप में पहिए का अविष्कार किया। दो पत्थरों के आपस में रगड़कर चिंगारी निकली तो, आग में कच्चा मांस पका कर खाने लगा। अतः आवश्यकताओं और अविष्कार या खोज में घनिष्ठ संबंध है। कहने का तात्पर्य यह है कि परवर्तनशीलता प्रकृति का नियम है। आवश्यकताएँ सदैव एक जैसी नहीं रहती। काल और परिस्थितिनुसार आवश्यकताएँ बदलती रहती हैं। इस प्रकार आदि काल से ही मानव ने सभ्यता के विकास के साथ-साथ बदलती परिस्थितियों में शोध और नवाचार करके अपनी आवश्यकताओं को पूरा किया।

प्रमुख शब्द- अविष्कार, आवागमन, भारतीय सभ्यता, संस्कृति, उच्च मानवीय, नैतिक, सनातन मूल्यों, ज्ञान, परम्परा

उद्देश्य-

विविधता में एकता भारत देश की अपनी अलग पहचान है। भारत एक प्रजातांत्रिक देश है जिसमें भिन्न-भिन्न भाषा-भाषी, जाति, धर्म के लोग निवास करते हैं। उनकी अपनी बोली, सभ्यता, संस्कृति, परम्पराएँ, मूल्य, जीवन शैली है। जो एक समुदाय, समाज को दूसरे समुदाय, समाज से अलग पहचान देती है। इसके बावजूद, भारतीयता के गुण से परिपूर्ण हर एक भारतीय नागरिक में प्राचीन भारतीय सभ्यता, संस्कृति, उच्च मानवीय, नैतिक, सनातन मूल्यों, ज्ञान, परम्पराओं को सहेज कर रखने और भावी पीढ़ी को हस्तांतरित करने का गुण होता है। प्रत्येक सभ्यता की अपनी संस्कृति होती है। संस्कृति से ही किसी राष्ट्र और समाज की पहचान की जा सकती है। इस प्रकार सभ्यता और संस्कृति एक दूसरे पूरक हैं। कोई भी समाज अपनी संस्कृति से अलग-थलग नहीं रह सकता है। संस्कृति समाज के जीवन दर्शन के साथ-साथ शिक्षा दर्शन के विकास में भी सहायक होती।

आज दुनिया के पाश्चात्य सभ्यता वाले कई देशों के निवासियों ने भारतीय सभ्यता— संस्कृति, ज्ञान, उच्च मानवीय, नैतिक, सनातनी मूल्यों और प्राचीन भारतीय परम्पराओं ने एक अमिट छाप छोड़ी है। जिससे वशीभूत होकर यहाँ के वेदों, उपनिषदों, पुराणों, स्मृतियों, प्राचीन धर्मों, ग्रंथों और यहाँ की जीवन शैली को जानने और पहचानने की लालसा से अपने यहाँ विभिन्न संबंधित विभागों और शोध संस्थाओं की स्थापना की है या अपने ही देश में या भारत में प्रवासी के रूप में बसकर भारतीयता के रंग में ढल गये हैं। और सम्बन्धित स्थानीय सभ्यता, संस्कृति, ज्ञान, मूल्यों और प्राचीन परंपराओं को आत्मसात् कर लिया है। उक्त संदर्भ में कृष्ण नगरी मथुरा, वृंदावन का नाम उल्लेखनीय है। जहाँ पर असंख्य विदेशी कृष्ण प्रेमी, कृष्ण भक्ति में रमकर, आध्यात्मिक रूप में “जय राधे जय राधे” का दिन रात गुणगान करते हैं। इस प्रकार एक समाज के आध्यात्मिक विकास में उस समाज की संस्कृति की

महत्वपूर्ण भूमिका होती है। साथ ही उस समाज में प्रचलित वर्तमान शिक्षा प्रणाली के पुनर्गठन में संस्कृति, मूल्यों का बहुमूल्य योगदान होता है।

विशेषताएं-

प्राचीन काल के संदर्भ में बात करें तो भारत की सभ्यता संस्कृति पर पूर्ण रूप से आधारित वैदिक कालीन शिक्षा प्रणाली में गुरु को देवताओं के समतुल्य पूजा जाता था। वैदिक काल में शिक्षा का उद्देश्य चरित्र निर्माण, व्यक्तित्व विकास, मानवीय, नैतिक सनातन मूल्यों का निर्माण, सत्य की खोज, करते हुए व्यक्ति और समाज का विकास करना था। इस प्रकार वैदिक काल में शिक्षा को मूल्यों की प्राप्ति का एक साधन माना गया है। गुरु शिष्य के बीच मधुर संबंध थे। वैदिक कालीन शिक्षा की प्रकृति आध्यात्मिक होते हुए भी भौतिक समृद्धि की बात करती है। और इस प्रकार वैदिक कालीन शिक्षा प्रणाली की इन्हीं विशेषताओं को आधार स्तम्भ मानकर भारत की वर्तमान आधुनिक शिक्षा प्रणाली (नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020) की रूपरेखा तैयार की गयी है। अतः आधुनिक शिक्षा प्रणाली वैदिक कालीन शिक्षा प्रणाली का ही प्रेरणा स्रोत है। इस प्रकार, शिक्षा प्रणाली के माध्यम से ही एक विद्यार्थी प्राचीन भारतीय सभ्यता संस्कृति के विशिष्ट महत्व से चिरपरिचित होकर उच्च मानवीय, नैतिक, सनातनी मूल्यों, ज्ञान और विशिष्ट परम्पराओं का सकुशल ढंग से दोहन कर उसे भावी पीढ़ियों के सकुशल हाथों में सौंप सकता है। और साथ ही व्यवहारिक जीवन में उतार सकता है, अपने परिवार और समाज के लिये उपयोगी साबित होकर देश के आर्थिक-सामाजिक विकास, प्रगति और समृद्धि में सहभागी बन सकता है। अतः उपरोक्त संकल्पना को साकार रूप प्रदान करने के उद्देश्य से ही देश की केंद्रीय कैबिनेट ने भारत की नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 को मंजूरी दी थी। 29 जुलाई 2020 को कस्तूरी रंगन की अध्यक्षता में नई शिक्षा नीति बनाई गई। जो भारत की तीसरी और 21वीं सदी की पहली राष्ट्रीय शिक्षा नीति है। यह 34 वर्षों के बाद का सबसे बड़ा शैक्षिक सुधार है। भारतीय प्राचीन सनातनी मूल्यों, प्राचीन ज्ञान, परंपराओं पर आधारित, यह नई शिक्षा नीति 2020 सरकार द्वारा की गई उत्कृष्ट पहल है। यह शिक्षा नीति व्यापक है। इस नीति के तहत स्कूली शिक्षा से लेकर उच्च शिक्षा तक कई अहम बदलाव किये हैं। जिसका लक्ष्य देश को विश्व स्तरीय और कौशल और कौशल आधारित शिक्षा प्रदान करना है। समग्र शिक्षा द्वारा समग्र विकास करना, समाज को गुणवत्तापरक शिक्षा उपलब्ध करना, सम्पूर्ण स्कूली शिक्षा के शैक्षणिक ढांचे में आमूलचूल परिवर्तन करतु हुए, सम्पूर्ण स्कूली शिक्षा का सार्वभौमिकरण करना, छात्रों की तार्किक चिंतन और रचनात्मक क्षमता को बढ़ाकर सीखने की गति को और अधिक कुशल बनाना, किताबी ज्ञान के स्थान पर व्यावहारिक जीवन की शिक्षा देना, तकनीकी ज्ञान को शैक्षणिक पाठ्यक्रम में शामिल करना, सभी विद्यार्थियों के लिए पाठ्यसहगामी क्रियाओं की अनिवार्यता सुनिश्चित करना। आर्थिक सामाजिक रूप से वंचित वर्ग को स्कूलों की शिक्षा की मुख्य धाराओं से जोड़ना।

इस प्रकार शिक्षा की इस व्यापक नीति के कुछ मूलभूत सिद्धांत इस प्रकार है –

- हर बच्चे की विशिष्ट क्षमताओं की स्वीकृति पहचान और उनके विकास हेतु प्रयास करना।
- बुनियादी साक्षरता और संख्या ज्ञान को सर्वाधिक प्राथमिकता देना।
- लचीलापन।
- सभी ज्ञान की एकता और अखंडता को सुनिश्चित करने के लिए एक बहुविषयक दुनिया के लिए विज्ञान।
- समग्र शिक्षा का विकास अधारणात्मक समझ पर जोर।
- रचनात्मक और तार्किक सोच।
- नैतिकता मानवीय और संवैधानिक मूल्य।
- बहु भाषिकता-भाषा की शक्ति को प्रोत्साहन।
- जीवन कौशल
- सीखने के लिए सतत् मूल्यांकन पर जोर
- तकनीकी के यथासंभव उपयोग पर जोर।
- विविधता और स्थानीय परिवेश के लिये एक सम्मान।
- सभी शैक्षिक निर्णय की आधारशिला के रूप में पूर्णसमता और समावेशन।

- शिक्षकों और संकाय को सीखने की प्रक्रिया का केंद्र मानना।
- शैक्षिक प्रणाली की अखंडता पारदर्शिता और संसाधन कुशलता।
- गुणवत्तापूर्ण शिक्षा और विकास के लिये उत्कृष्ट स्तर का शोध।
- शैक्षिक विशेषज्ञों द्वारा निरंतर अनुसंधान और नियमित मूल्यांकन के आधार पर प्रगति की सतत समीक्षा।
- भारतीय जड़ों और गौरव से बंधे रहना।
- शिक्षा एक सार्वजनिक सेवा के रूप में एक मजबूत जीवंत सार्वजनिक शिक्षा प्रणाली में पर्याप्त निवे।

निष्कर्ष :-

इस राष्ट्रीय शिक्षा नीति का विजन भारतीय मूल्यों से विकसित शिक्षा प्रणाली के आर्थात् बच्चों को भारतीय मूल्यों से परिचित कराना है जो सभी को उच्चतर गुणवत्तापरक शिक्षा उपलब्ध कराके और भारत को वैश्विक ज्ञान महाशक्ति बनाकर भारत को एक जीवंत और न्याय संगत ज्ञान समाज में बदलने के लिये प्रत्यक्ष रूप से योगदान करेगी। नीति में यह परिकल्पना की गई है कि हमारे संस्थाओं की पाठ्यचर्या और शिक्षण विधि छात्रों में अपने मौलिक दायित्वों और संवैधानिक मूल्यों, देश के साथ जुड़ाव और बदलते विश्व में नागरिक की भूमिका और उत्तरदायित्वों की जागरूकता उत्पन्न करें। नीति का विजन छात्रों में भारतीय होने का गर्व, न केवल विचार में बल्कि व्यवहार, बुद्धि और कार्यों में भी और साथ ही ज्ञान, कौशल मूल्यों और सोच में भी होना चाहिए जो, मानवाधिकारों स्थायी विकास और जीवन यापन तथा वैश्विक कल्याण के लिये प्रतिबद्ध हो ताकि वे सही मानये में वैश्विक नागरिक बन सकें।

अतः स्पष्ट है कि, शिक्षा ही मात्र एक ऐसा घटक है जो, किसी भी राष्ट्र और समाज के आर्थिक-सामाजिक विकास, प्रगति और समृद्धि के लिए प्रमुख निर्धारक तत्व है। अतः आवश्यक हो जाता है कि, शिक्षा के क्षेत्र में शोध और नवाचार को अनिवार्य रूप से बढ़ावा दिया जाए। यदि एक राष्ट्र अपनी प्राचीनतम पारंपरिक सभ्यता, संस्कृति, मूल्यों को संरक्षित और अपनी भावी पीढ़ी को उसके महत्व से अवगत कराना चाहती है तो ऐसी स्थिति में राष्ट्र को, भारतीय मूल्यों पर विकसित शिक्षा की व्यवस्था करनी होगी। तथा राष्ट्र को वैश्विक ऊँचाईयों पर पहुंचने के लिये शिक्षा के क्षेत्र में अनुसंधान और नवाचार को अनिवार्य रूप से शामिल करना होगा। तभी एक राष्ट्र, समाज की भावी पीढ़ी अपनी प्राचीनतम भारतीय सभ्यता, संस्कृति, मूल्यों को शिक्षा के माध्यम से पहचान सके और अपने व्यवहारिक जीवन में उतार सके। एक देश में शिक्षा का स्वरूप क्या हो, यह उस देश की प्राचीनतम भारतीय संस्कृति, मूल्यों पर आश्रित होगा।

इस प्रकार नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 ने मौजूदा शिक्षा प्रणाली को एक मजबूत आधार देने के उद्देश्य से सम्पूर्ण शिक्षा व्यवस्था को सनातन ज्ञान, मूल्यों, संस्कृति से जोड़ने का अटूट प्रयास किया है। इस प्रकार बच्चों के समग्र विकास पर केंद्रित भारत की नई राष्ट्रीय शिक्षा नीति 2020 पहले की राष्ट्रीय शिक्षा नीति का पुनर्मूल्यांकन है।

संदर्भ ग्रंथ सूची

1. भारतीय ज्ञान परम्परा।
2. भारतीय ज्ञान प्रणाली। स्पीच 22.9.2020 (2)
3. भारतीय ज्ञान परम्परा और राष्ट्रीय शिक्षा नीति, 2020
4. https://rashtriyashiksha.com/ndian_knowledge-tradition-and-national-education-policy/ नई शिक्षा नीति पर निबंध।
5. <https://hindikiduniya.com> भारत में शिक्षा का विकास, वैदिक युग में शिक्षा।
6. [nalanda open university https://www.nou.ac.in](https://www.nou.ac.in)

“भारतीय स्वतंत्रता का अमृत महोत्सव एवं स्वतंत्रता आंदोलन में झारखंड का योगदान”

डॉ. विनय कुमार गुप्ता

विभागाध्यक्ष, राजनीति विज्ञान, एल बी एस एम् कॉलेज, जमशेदपुर

स्वतंत्र भारत में पहली बार राजनीतिक क्षेत्र में अमृत महोत्सव की अवधारणा एवं उसका क्रियान्वयन का प्रारंभ भारतीय आजादी के 75 वर्ष पूर्ण (15 अगस्त, 2022) होने के 75 सप्ताह पूर्व 12 मार्च 2021 को नमक सत्याग्रह के 91 वर्ष पूर्ण होने के अवसर पर गांधी जी की कर्मस्थली साबरमती आश्रम से प्रधानमंत्री श्री नरेंद्र मोदी के द्वारा किया गया। प्रधानमंत्री ने दांडी मार्च को हरी झंडी दिखाई और इस अवसर पर कहा कि - आज भारत की उपलब्धियां सिर्फ हमारी नहीं हैं बल्कि पूरी दुनिया को रोशनी दिखाने वाली हैं। कोरोना काल में जब पूरा विश्व स्वास्थ्य संकट काल से गुजर रहा था उस समय भारत मानवता को महामारी के संकट से बाहर निकालने में उल्लेखनीय भूमिका निभाई जिसके चलते आज दुनिया के देश भारत को धन्यवाद कर रहे हैं तथा उस पर भरोसा कर रहे हैं। प्रधानमंत्री ने कहा की यही नए भारत की पहली छटा है। यही हमारे भव्य भविष्य की पहली आत्मा है। उन्होंने कहा कि स्वतंत्रता संग्राम 75 पर विचार, 75 पर उपलब्धियां, 75 पर कार्य एवं 75 पर संकल्प ये पांच स्तंभ देश को आगे बढ़ाने के लिए प्रेरित करते रहेंगे। उन्होंने कहा कि आज दांडी यात्रा की वर्षगांठ पर हम बापू की इस कर्मस्थली पर इतिहास बनते भी देख रहे हैं और इतिहास का हिस्सा भी बन रहे हैं। आज आजादी के अमृत महोत्सव का प्रारंभ हो रहा है , आज पहला दिन है। अमृत महोत्सव, 15 अगस्त 2022 से 75 सप्ताह पूर्व आज प्रारंभ हुआ है और 15 अगस्त 2023 तक चलेगा। हमारे यहाँ मान्यता है कि जब कभी ऐसा अवसर आता है तब सारे तीर्थों का एक साथ संगम हो जाता है। आज एक राष्ट्र के रूप में भारत के लिए भी ऐसा ही पवित्र अवसर है | आज हमारे स्वाधीनता संग्राम के कितने ही पुण्यतीर्थ, कितने ही पवित्र केंद्र साबरमती आश्रम से जुड़ रहे हैं। 1 प्रधानमंत्री का कहना है कि अमृत महोत्सव से देशवासियों के सुझावों से अनगिनत विचार निकलेंगे। इस महोत्सव में जन भागीदारी और जन सामान्य को जोड़ने की जरूरत है, कोई भी नागरिक इसका हिस्सा बनने से ना छूटे।

आजादी का अमृत महोत्सव का अर्थ -

प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी के अनुसार आजादी का अमृत महोत्सव का अर्थ है आजादी की ऊर्जा का अमृत, स्वाधीनता सेनानियों से प्रेरणा का अमृत, नए विचारों का अमृत, नए संकल्पों का अमृत, निर्भरता का 75 साल पर विचार, 75 साल पर उपलब्धियां, 75 साल पर संकल्प। भारत में अमृत महोत्सव शब्द का इस्तेमाल काफी पहले से होता आ रहा है जैसे 1995 में स्वामीनारायण संप्रदाय के प्रमुख जब 75 साल के हुए तो दुनिया में इस समुदाय ने 37 दिन का अमृत महोत्सव मनाया था। वैसे किसी चीज के 75 वर्ष पूरे होने पर 75वीं जयन्ती पर अमृत महोत्सव मनाने के और भी उदाहरण हैं। ज्यादातर मामलों में यह शब्दावली धार्मिक संगठनों और आयोजनों से जुड़ी रहती है।

अन्य आयोजनों में इसका इस्तेमाल सुनाई नहीं देता। भारत में जयंती शब्द तब लोकप्रिय हुआ जब सिनेमाघरों में हित फिल्मों का दौर शुरू हुआ। कुछ खास फिल्में रजत, स्वर्ण और हीरक जयंती मनाई लेकिन अमृत महोत्सव कभी नहीं सुनाई दिया। भारत की आजादी के 75 वर्ष पर यह अमृत महोत्सव शब्द को प्रतिष्ठा से साथ लाया गया।

आजादी का अमृत महोत्सव का अर्थ स्वतंत्रता की ऊर्जा को अमृत समान अनुभव करना, स्वतंत्रता सेनानियों, क्रांतिकारियों, देशभक्तों को स्मरण करना एवं उनसे प्रेरणा लेकर 75 साल पर देश की उपलब्धियों पर गर्व करते हुए नए भारत के लिए, विकसित भारत के लिए, समान भारत के लिए, आत्मनिर्भर भारत के लिए, विश्व गुरु भारत के लिए, नए विचारों एवं नए संकल्पों को उजागर करना है।

भारतीय आजादी के अमृत महोत्सव का उद्देश्य -

अमृत महोत्सव का उद्देश्य है संपूर्ण भारत में 12 मार्च 2021 से 15 अगस्त 2023 तक जनमानस में भारतीय स्वतंत्रता के 75 वर्ष की जयंती को पूरे उत्साह के साथ मनाने एवं युवा पीढ़ी को देश प्रेम से ओतप्रोत करके आत्मनिर्भर, वैभवशाली भारत के लिए, नए संकल्प के लिए तैयार कर देश भर में एक अभियान चलाकर देशभक्ति की भावना का प्रसार करना, गुमनाम शहीदों की गाथाएं जन-जन तक पहुंचाना, भारत को देश भक्ति के रंगों से भरना, स्कूलों, कॉलेजों, कार्यालयों में खेल, गीत, सांस्कृतिक कार्यक्रम, प्रतियोगिता आदि के माध्यम से देशभक्ति की भावना को प्रचारित करना।

भारत की आजादी का अमृत सफर : भारत एवं झारखण्ड के महत्वपूर्ण आन्दोलन

तिलका मांझी आन्दोलन (1783-85) - झारखण्ड की धरती से अंग्रेजों के दमन व फूट डालो की निति के खिलाफ तिलका मांझी का आन्दोलन इतिहास में महत्वपूर्ण है जिसे स्मरण करने की जरूरत है क्योंकि यह आदिवासी अधिकारों की रक्षा, सामन्तवादी शक्ति से मुक्ति एवं अंग्रेजों के खिलाफ झारखण्ड - बिहार के राजमहल के पहाड़ियों में, संथाल क्षेत्र में किया गया आन्दोलन था जिसमें महिलाओं ने भी भाग लिया था। तिलका मांझी उर्फ जाबरा पहाड़िया झारखण्ड के स्वतंत्रता सेनानियों में प्रथम शहीद सेनानी थे।

1855 का संथाल विद्रोह - इतिहास की किताबों में यही पढ़ाया जाता रहा है कि भारत की आजादी का पहला संघर्ष 1857 के विद्रोह से हुआ लेकिन इससे दो वर्ष पूर्व 1855 में झारखंड की धरती पर पहली बार अंग्रेजों के खिलाफ संगठित लड़ाई लड़ी गई। अंग्रेजों को भागने पर मजबूर होना पड़ा था। इस विद्रोह को प्रत्येक वर्ष 30 जून को हूल दिवस के रूप में मनाया जाता है। कार्ल मार्क्स ने अपनी किताब 'नोट्स ऑफ इंडियन हिस्ट्री' में इसे जनक्रांति माना है। 30 जून, 1855 को दो भाईयों सिदो और कान्हू के नेतृत्व में करीब 2000 संथालों ने अंग्रेजों के खिलाफ विद्रोह किया। संथाल क्षेत्र से अंग्रेजी शासन लगभग समाप्त हो गया था। इस संघर्ष में उनके दो और भाई चांद और भैरव तथा दो बहनें फूलों और झानो भी शहीद हुए। 2 प्रसिद्ध इतिहासकार बीपी केसरी के अनुसार संथाल हूल ऐसी घटना थी जिसने 1857 के संग्राम की पृष्ठभूमि तैयार की थी। इस आंदोलन के बाद अंग्रेजों ने संथाल क्षेत्र को बीरभूम और भागलपुर से हटा दिया और 1855 में संथाल परगना

को रेगुलेशन जिला बनाया गया। 3 संचाल विद्रोह में संचाली के अलावा कई जातियां शामिल थे और यह बिहार, झारखंड, बंगाल एवं ओड़िसा तक फैला हुआ था। वास्तव में भारत का यह पहला जन विद्रोह था। हूल में पहली बार आज करो या मरो, अंग्रेजों हमारी माटी छोड़ो, हमने खेत बनाए हैं इसलिए यह हमारे हैं नारे लगे थे। संचाल हूल में जितने लोग मारे गए उतने 1857 की क्रांति में भी नहीं मारे गए।

1857 का स्वतंत्रता संग्राम - 10 मई 1857 में मेरठ से विद्रोह की शुरुआत हुई और धीरे-धीरे कानपुर, बरेली, झांसी, दिल्ली, अवध आदि स्थानों पर फैल गई। क्रांति की शुरुआत सैन्य विद्रोह के रूप में हुई लेकिन समय के साथ उसका स्वरूप बदल गया एवं ब्रिटिश के विरुद्ध एक जनव्यापी विद्रोह हो गया इसलिए इसे प्रथम स्वतंत्रता संग्राम कहा गया। मंगल पांडे ने इसकी शुरुआत की। कानपुर में नानासाहेब, झाँसी एवं ग्वालियर में तात्या टोपे एवं रानी लक्ष्मीबाई, दिल्ली में बहादुर शाह जफर, लखनऊ में बेगम हजरत महल, बरेली में खान बहादुर खान, बिहार में बीर कुंवर सिंह, इलाहाबाद और बनारस में मौलवी लियाकत अली ने इस आन्दोलन का नेतृत्व किया और देश के लिए शहीद हो गए।

झारखंड में 1857 का विद्रोह - झारखण्ड के वीर सपूतों ने भी इस आन्दोलन में भाग लिया। रांची, हजारीबाग, मानभूम, सिंहभूम, संचाल परगना में यह विद्रोह फैल गया। ओरमांझी के जमींदार उमराव सिंह उसका छोटा भाई घासी सिंह, दीवान शेख विहारी ने चुटूपालू घाटी को नाकेबन्द कर दिया ताकि भगोड़े अंग्रेजों को पकड़ा जा सके। भौरों गाँव के पाण्डेय गणपत राय, बडकागांव के विश्वनाथ शाहदेव, चतरा के जय मंगल सिंह एवं नासिर अली शाह ने अंग्रेजों के छक्के छुड़ा दिए। चतरा में नादिर अली ने अंग्रेजी तोप पर कब्जा कर लिया, पलामू में नीलाम्बर एवं पीताम्बर भोगता भाइयों ने गुरिल्ला युद्ध से अंग्रेजों के दांत खट्टे कर दिए। अंग्रेजी ठिकानों पर आक्रमण से अंग्रेजी कानून व्यवस्था की धजियाँ उड़ा दी। भगवान सिंह, राम सिंह सिंहभूम में मोर्चा संभाले। 25 जुलाई 1857 में हजारीबाग में विद्रोह हुआ। रामगढ़ चतरा, गिरिडीह और कोडरमा इसके अंग थे। यहां नेतृत्व बाबू कुंवर सिंह के भाई अमर सिंह ने किया।

बिरसा मुंडा आन्दोलन

1857 के विद्रोह के बाद मुंडाओं ने सरदार आन्दोलन चलाया जो शांत प्रकृति का था। इससे आदिवासियों की स्थिति में कोई सुधार नहीं हुआ। इसलिए मुंडा के पढ़े लिखे नेता बिरसा मुंडा (1875 -1900) ने उग्र एवं हिंसक आन्दोलन अंग्रेजों के खिलाफ चलाया। इस विद्रोह को उलगुलान विद्रोह भी कहा जाता है। इस विद्रोह का मुख्य कारण दिकुओं एवं जमींदारों द्वारा शोषण एवं उत्पीड़न था। बिरसा ने नैतिक आचरण की शुद्धता, आत्म-सुधार और एकेश्वरवाद का उपदेश दिया। उसने ब्रिटिश सत्ता का विरोध करते हुए सरकार को लगान न देने का आदेश दिया। बिरसा के चमत्कारी गुणों के कारण उन्हें भगवान बिरसा कहा गया। 1898 में बिरसा ने विशाल सभा की 1899 में बिरसापंथी ने अंग्रेजों के खिलाफ विद्रोह किया। 9 जून 1900 में सैकड़ों मुंडाओं ने शहादत दी। 9 जून 1900 को हैजा से रांची जेल में बिरसा की मृत्यु हो गयी। बिरसा मुंडा के शरीर समाप्त

हो गए लेकिन उनके विचार अमर हो गए। झारखण्ड की स्थापना उनके जन्म दिन 15 नवम्बर पर ही हुआ। बिरसा न सिर्फ झारखण्ड के बल्कि देश के महान स्वतंत्रता सेनानियों में शामिल हो गए।

कांग्रेस की स्थापना(1885) - भारत को आजाद करने के उद्देश्य या अंग्रेजी हुकूमत की रक्षा के लिए 28 दिसंबर, 1885 में भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस की स्थापना राजनीतिक जागृति की पराकाष्ठा थी इसके पूर्व अनेक राजनीतिक एवं गैर राजनीतिक संगठनों की स्थापना हो चुकी थी। भारतीय राष्ट्रीय कांग्रेस के कलकत्ता अधिवेशन, 1906 में स्वराज प्राप्ति की बात कही कही गयी। 1907 में कांग्रेस का विभाजन हुआ। 1885 से 1947 तक विभिन्न स्थानों में कांग्रेस के कुल 56 अधिवेशन हुए जिसमें भारत की जनता के हित में कई निर्णय लिए गए।

अंग्रेजों की फूट डालो और राज करो की कूटनीति के तहत 1905 में बंगाल का विभाजन किया गया इससे देश में असंतोष उभरने लगा तो अंग्रेजों ने आंदोलन को कुचलने के लिए कार्य किया। 1911 में भारत की राजधानी कोलकाता से दिल्ली बनाई गई।

स्वतंत्रता संग्राम में महात्मा गांधी का आगमन - 1915 में मोहनदास करमचंद गांधी दक्षिण अफ्रीका से अंग्रेजों के विरुद्ध सफल आन्दोलन का अनुभव लेकर भारत आए। चंपारण सत्याग्रह (1916), खेड़ा सत्याग्रह(1918), असहयोग आंदोलन (1920-22), सविनय अवज्ञा आन्दोलन (1930-32) तथा भारत छोड़ो आन्दोलन(1942) के द्वारा गांधीजी ने भारत की स्वतंत्रता के लिए ऐतिहासिक कार्य किये।

जालियांवाला बाग हत्याकांड - भारत के पंजाब प्रांत के अमृतसर में स्वर्ण मंदिर के निकट जालियांवाला बाग में 13अप्रैल 1919 को बैसाखी दिन पर रॉलेक्ट एक्ट का विरोध करने के लिए शांति पूर्वक एक सभा हो रही थी जिसमें जनरल डायर ने अकारण उपस्थित भीड़ पर गोलियां चलवा दी जिसमें 400 से ज्यादा व्यक्ति मारे गए तथा 2000 से अधिक घायल हुए। निहत्थे भारतीयों पर दर्दनाक गोलीबारी ने अंग्रेजों के प्रति नफरत पैदा कर दी।

जालियांवाला बाग हत्याकांड भारतीय स्वतंत्रता संग्राम पर सबसे अधिक प्रभाव पड़ा। यह घटना ही भारत में ब्रिटिश शासन के अंत की शुरुआत बनी।

असहयोग आंदोलन (1920-22)

असहयोग आंदोलन महात्मा गांधी के नेतृत्व में चलाया गया पहला जन आंदोलन था। प्रथम विश्व युद्ध के दौरान अंग्रेजों ने प्रेस पर प्रतिबंध लगा दिया था और बिना जांच के कारावास की अनुमति दे दी थी। सर सिडनी रौलेट ने इस कानून की सिफारिश की थी जिससे रॉलेक्ट एक्ट कहा जाता है। गांधी जी ने इसके विरोध में असहयोग आंदोलन चलाया। 1 अगस्त 1920 में इसकी औपचारिक शुरुआत हुई। कोलकाता अधिवेशन 4 सितंबर 1920 को प्रस्ताव पारित हुआ। जो लोग उपनिवेशवाद को समाप्त करना चाहते थे उनसे आह्वान किया गया कि वे स्कूलों, कालेजों और न्यायालय ना जाएं, अंग्रेजों को कर ना चुकाएं। गांधीजी ने कहा कि यदि असहयोग का पालन ठीक ढंग से किया जाए तो भारत एक वर्ष के भीतर स्वराज प्राप्त कर लेगा। अपने संघर्ष को और मजबूत करने के लिए तथा हिंदू मुस्लिम एकता के लिए उन्होंने खिलाफत आंदोलन के साथ हाथ मिला। विद्यार्थियों ने अंग्रेजी सरकार के स्कूल, कॉलेज छोड़ दिए, श्रमिक वर्ग हड़ताल पर चले गए,

जनजातियों ने वन्य कानूनों की अवहेलना कर दी, किसानों ने कर नहीं चुकाए, वकीलों ने न्यायालय जाना छोड़ दिया, 1857 के बाद असहयोग आंदोलन अंग्रेजी राज की नींव हिला दी। 5 फरवरी 1922 में गोरखपुर जिले के चौरी चौरा में एक पुलिस थाने पर आक्रमण कर उसमें आग लगा दी गई जिसमें एक थानेदार और 21 सिपाहियों की जान चली गई जिसके कारण अहिंसा के पुजारी गांधीजी ने 12 फरवरी, 1922 को आंदोलन वापस ले लिया जिसकी आलोचना मोतीलाल नेहरू, सुभाष चंद्र बोस एवं चितरंजन दास जैसे नेता ने किया। गांधी जी ने यंग इंडिया में लिखा कि - “आंदोलन को हिंसक होने से बचाने के लिए मैं हर एक यातनापूर्ण बहिष्कार यहां तक की मौत भी सहने को तैयार हूँ।”⁴

असहयोग आन्दोलन और झारखण्ड

असहयोग आन्दोलन के दौरान झारखण्ड पूरी तरह आंदोलित रहा। 1920-21 में गाँधीजी राँची आए और भीमराज बंशीधर मोदी धर्मशाला में रुके। इस धर्मशाला के सामने ही विदेशी कपड़ों की होली जलाई गई और लोगों ने चरखा चलाने और खादी पहनने का संकल्प लिया। गांधी जी का यहीं पर ताना भगतों से संपर्क हुआ। वैष्णव ताना भगत दल के अनुयायी गांधी जी के शिष्य बनते गए। खादी बुनना और पहनना, पैसा-दो-पैसा, जो भी इनके पास था, गाँधीजी को समर्पित कर देना इनका धर्म बन गया। असहयोग आंदोलन के क्रम में इन लोगों ने ब्रिटिश सरकार को टैक्स देना बंद कर दिया। फलस्वरूप उनकी जमीन जब्त की ली गई। स्वयं गाँधी जी ने स्वीकार किया था कि उनके सारे शिष्यों में ताना भगत सर्वोत्कृष्ट थे।⁵

राँची असहयोग आंदोलन का प्रमुख केन्द्र था। लोहरदगा, डोरंडा, सेन्हा, इटकी, घाघरा, ओरमांड़ी, कोकर, तमाड़, गुमला आदि में आंदोलन को सफल बनाने के लिए कई सभाएं हुईं। इनमें गुलाब तिवारी, मौलवी उस्मान और स्वामी विश्वानंद इत्यादि नेताओं ने भाषण दिए। नवम्बर, 1921 में राँची में वार्षिक पिंजरापोल समारोह हुआ, जिसमें पद्मराज जैन, भोलानाथ वर्मन, मौलवी जकारिया, अब्दुल रज्जाक और सुंदर दत्त ने असहयोग एवं मद्य निषेध विषय पर अपने विचार रखे। टहल ब्रह्मचारी, गुलाब तिवारी तथा मौलवी उस्मान आदि के प्रयासों से काफी संख्या में आदिवासी भी इस आंदोलन में शामिल हुए। आदिवासी तो यहाँ तक समझने लगे कि अंग्रेजों का राज अब समाप्त हो गया और गाँधीजी का राज्य कायम हो गया है। झण्डा-सत्याग्रह में ताना भगत भारी संख्या में शामिल हुए। हजारीबाग में कई विद्यार्थियों ने पढ़ाई छोड़ दी और राष्ट्रीय आंदोलन में शामिल हो गए। कुछ वकीलों ने अपनी वकालत छोड़ दी। कई स्थानों पर शराब को भट्टियों को तोड़ दिया गया या उन्हें जबरन बंद करा दिया गया। हजारीबाग, चतरा, धनबाद तथा डाल्टेनगंज में ‘राष्ट्रीय स्कूलों’ की स्थापना हुई। हजारीबाग के प्रमुख नेताओं में बजरंग सहाय, कृष्ण बल्लभ सहाय, सरस्वती देवी, त्रिवेणी और शालिग्राम सिंह का नाम उल्लेखनीय है, जिन्हें असहयोग आंदोलन के क्रम में जेल की यात्रा करनी पड़ी। आंदोलन के दौरान झारखण्ड क्षेत्र में गाँधीजी, डॉ. राजेन्द्र प्रसाद, मजहरूल हक, मोतीलाल नेहरू तथा स्वामी विश्वानंद का आगमन हुआ। 1922 ई. में चौरी-चौरा काण्ड के बाद गाँधीजी द्वारा असहयोग आंदोलन स्थगित कर दिए जाने पर

चितरंजन दास ने स्वराज्य पार्टी की स्थापना की। 1923 ई. में प्रांतीय लेजिस्लेटिव काउंसिल में कृष्ण बल्लभ सहाय स्वराज्य पार्टी के प्रतिनिधि के रूप में चुने गए।

असहयोग आंदोलन के क्रम में सिंहभूम क्षेत्र के चक्रधरपुर में एक 'राष्ट्रीय विद्यालय' खोला गया। जमशेदपुर के गोलमुरी में लगभग चार दिनों तक सभाएं होती रहीं जिसे काठियावाड़ निवासी हरिशंकर व्यास ने भी संबोधित किया। जमशेदपुर श्रमिक संघ के वी.जे. साठे ने सभाओं की अध्यक्षता की। बाल गंगाधर तिलक की प्रतिमा एवं यउन हॉल की स्थापना के लिए धन एकत्रित किया गया। 1924 ई. में सिंहभूम के आदिवासियों ने हार-कर न देने का आंदोलन चलाया जिसके चलते इनके नेता विष्णु माहुरी, रसिका मानकी, सुखलाल हो, रैन्तु मुंडा, भगवान ग्वाला तथा दुबराज हो, चरण हो, सनातन तांती, होरा हो, जेना हो तथा जय भूमिज को बंदी बनाया गया।

1925 ई. में गाँधीजी झारखण्ड के हजारीबाग स्थित संत कोलम्बस कॉलेज के छात्रों को संबोधित किया। यहां उन्हें एक मंजूषा के साथ 1300 रुपये की थैली भेंट की गई। अगस्त 1925 ई. में सी. एफ. एंड्रज के आग्रह पर गाँधीजी जमशेदपुर पहुंचे तथा यहाँ दो दिन ठहरे। जे. आर. डी. टाटा ने गाँधीजी का भव्य स्वागत किया। अगले दिन जवाहरलाल नेहरू और राजेन्द्र प्रसाद भी टाटा नगर पहुंचे। 8 अगस्त, 1925 को जमशेदपुर के 'इण्डियन एसोसिएशन' ने गाँधीजी के सम्मान में प्रीतिभोज दिया। जमशेदपुर की सभा में गाँधीजी को 5,000 रुपये देश बंधुस्मृति कोष के लिए दिए गए। यहाँ की महिलाओं ने भी एक सभा के पश्चात् गाँधीजी को नकदी और आभूषण दिए। जमशेदपुर के बाद गाँधीजी चाईबासा भी गए और लोगों को संबोधित किया। इसी काल में चाईबासा से एक पत्रिका 'तरुण शक्ति' का प्रकाशन प्रारम्भ हुआ। इस पत्रिका के लेख ब्रिटिश विरोधी थे। अतः सरकार ने इसके सम्पादक आनन्द कमल चक्रवर्ती को बंदी बना लिया। 6

सविनय अवज्ञा आंदोलन

सविनय अवज्ञा आंदोलन का प्रारंभ 12 मार्च 1930 से गांधीजी के नेतृत्व में दांडी यात्रा से हुआ। गांधीजी साबरमती आश्रम(गुजरात) के 78 अनुयायियों के साथ 241 मील दूर (6 अप्रैल 1930) दांडी पहुंचे एवं उन्होंने स्वयं नमक बनाकर नमक कानून को तोड़ा। उस समय नमक पर सरकार का एकाधिकार था। आंदोलन का उद्देश्य था कि सरकार विनिमय दर को घटाए, पूर्ण नशाबंदी लागू करे, नमक कर समाप्त हो, भू राजस्व कम हो, गुप्तचर विभाग पर नियंत्रण हो आदि लेकिन तत्कालीन वायसराय ने गांधीजी के मांगों को नहीं माना तत्पश्चात आंदोलन की शुरुआत हुई। गांधी जी द्वारा नमक कानून तोड़ने के बाद संपूर्ण भारत में आंदोलन का प्रसार हो गया। नमक बनाने की घटनाएं पूरे देश में होने लगीं। तमिलनाडु में राजगोपालाचारी दांडी जैसी यात्रा तिरुचिरापल्ली से वेदारान्यम तक की। सरोजिनी नायडू गुजरात के धरसना में स्थित नमक कारखाने पर अहिंसक सत्याग्रहियों के साथ मार्च किया। आंदोलन को कुचलने के लिए सरकार ने हिंसात्मक तरीके से लाठी चार्ज करना शुरू कर दिया जिसमें कई की जानें गईं। आंदोलन में विदेशी वस्तुओं का बहिष्कार, हड़ताल, कर देने से मना करना शामिल था। आंदोलन में लाखों लोगों के साथ महिलाओं ने भी काफी बड़ी संख्या में बढ़ चढ़कर हिस्सा लिया। ब्रिटिश सरकार ने नवंबर 1930 में लंदन में प्रथम गोलमेज सम्मेलन का आयोजन किया जिसका मुख्य उद्देश्य था साइमन कमीशन

द्वारा प्रस्तावित सुधारों पर विचार करना। कांग्रेस सम्मेलन में शामिल नहीं हुई जिसके कारण यह सम्मेलन असफल हो गया। सरकार को अहसास हुआ कि बिना कांग्रेस का कोई निष्कर्ष पर पहुंचना संभव नहीं है इसलिए 5 मार्च, 1931 को गांधी - इरविन समझौता हुआ। समझौते के तहत के खिलाफ जिन कैदियों पर हिंसा से संबंधित कोई मुकदमा दर्ज नहीं था उन्हें छोड़ दिया गया। तटीय इलाकों में नमक उत्पादन की अनुमति मिली। गांधी जी ने आंदोलन वापस ले लिया एवं द्वितीय गोलमेज सम्मेलन में भाग लेने लन्दन गए। यह सम्मेलन सांप्रदायिक समस्या पर विवाद के कारण असफल हो गया। लन्दन से वापस आकर गाँधी इरविन समझौता की शर्तों को न मानने एवं औपनिवेशिक स्वराज देने की बात स्वीकार न करने पर गांधीजी ने पुनः सविनय अवज्ञा आंदोलन की घोषणा (1 जनवरी 1932) की एवं 4 जनवरी 1932 से आन्दोलन प्रारम्भ कर दिया।

सविनय अवज्ञा आन्दोलन एवं झारखण्ड -

कांग्रेस कार्यसमिति की 2 जनवरी, 1930 की बैठक में तय प्रतिवर्ष 26 जनवरी को स्वाधीनता दिवस मनाए जाने की घोषणा के अनुसार झारखंड के रांची में तरुण संघ ने 26 जनवरी, 1930 को स्वाधीनता दिवस उत्साहपूर्वक मनाया। हजारीबाग में कृष्ण बल्लभ सहाय ने भारी लाठीचार्ज के बावजूद कचहरी पर झंडा फहरा दिया। 13 अप्रैल, 1930 को करीब 200 लोगों ने छोटानागपुर के 50 स्थानों पर नमक बनाया। हजारीबाग में मथुरा प्रसाद, सीताराम दुबे, चक्र सिंह, राधा गोविंद प्रसाद, सरस्वती देवी एवं मीरा देवी पलामू में चंद्रिका प्रसाद वर्मा, सोनार सिंह खरवार, जमशेदपुर में ननी गोपाल मुखर्जी, रांची में नागरमल मोदी, पी.सी. मित्रा, देवकीनंदन लाल, अतुल चंद्र घोस, क्षितिज चन्द्र बोस, आनंद मोहन लाहरी, नंद किशोर साहू आदि ने आंदोलन का नेतृत्व किया। स्कूलों, महाविद्यालयों का बहिष्कार किया गया, नमक कानून तोड़ा गया, शराब की दुकान पर धरना दिया गया, विदेशी वस्तुओं का बहिष्कार किया गया, और स्वदेशी सप्ताह मनाया गया। 7 डाल्टेनगंज, गढ़वा, लातेहार, सिंहभूम आदि जगहों पर भी आन्दोलन सक्रिय रहा।

भारत छोड़ो आंदोलन -1942

द्वितीय विश्वयुद्ध के अंतरराष्ट्रीय दबाव में ब्रिटिश प्रधानमंत्री चर्चित ने भारत के संवैधानिक संकट को सुलझाने के लिए क्रिप्स मिशन भारत भेजा। 22, मार्च 1942 क्रिप्स मिशन भारत पहुंचा। इस मिशन में भारत के अनेक प्रांतों को बांटने का प्रस्ताव था जिसे कांग्रेस ने नामंजूर कर दिया। क्रिप्स मिशन की असफलता के बाद कांग्रेस कार्यकारिणी समिति की बैठक 7-8 अगस्त 1942 में मुंबई में हुई जहां गांधी ने अपने ऐतिहासिक भाषण में कहा कि मैं आपको एक मन्त्र देता हूँ करो या मरो जिसका अर्थ था भारत की जनता देश की आजादी के लिए हर ढंग का प्रयत्न करे। 8

आंदोलन के शुरू होने के साथ ही ब्रिटिश सरकार का दमन चक्र शुरू हो गया। गांधीजी और कई अन्य नेता गिरफ्तार कर लिए गए। नेताओं के अनुपस्थिति में यह आंदोलन जन-विद्रोह का रूप ले लिया। शासन का विरोध करने के लिए कई जगह जुलूस निकाले गए, सभाएं की गईं, हड़ताल किए गए दूसरी ओर प्रदर्शनकारियों पर बल प्रयोग किया गया। भारतीयों द्वारा स्वतंत्रता प्राप्ति का यह अंतिम बड़ा प्रयास था। यद्यपि यह आंदोलन सरकार की प्रबल शक्ति के सामने टिक न सकी किंतु भारतीय जनता में वीरता के गुण भर दिए जो ब्रिटिश शासन पर अंतिम आघात साबित हुआ।

भारत छोड़ो आंदोलन और झारखण्ड

भारत छोड़ो आंदोलन से पूरा झारखंड आंदोलित हो उठा। जगह - जगह पर जुलूस प्रदर्शन, सभा हुई और आवागमन व संचार के साधनों को नष्ट कर दिया गया। 9 अगस्त 1942 को रांची के हड़ताल में नारायण चंद्र लाहिरी को गिरफ्तार किया गया। जुलूस में शामिल जानकी बाबू, देवेंद्र कुमार, गणपत खंडेलवाल, लड्डू महाराज, मथुरा प्रसाद, गंगा महाराज तथा गोविंद भगत को रांची में गिरफ्तार किया गया। लोहरदगा, गुमला में राष्ट्रीय झंडा फहराया गया। 18 अगस्त 1942 को ताना भगतों के एक दल ने बिशुनपुर थाना को जला दिया। ओरमांझी के निकट तार को काट दिया। इटकी और टांगरबसली के बीच रेल पटरी को उखाड़ दिया गया। नवम्बर 1942 तक रांची जिला के करीब 200 लोगों को गिरफ्तार किया गया जिसमें बिमल दास गुप्त, सुनील कुमार राय, डॉ. यदुगोपाल मुखर्जी, केशवदास गुप्त, नारायण जी, रामरक्षा उपाध्याय, सत्यदेव साहू, नंद किशोर भगत, शिवनारायण मोदी, पीसी मित्रा आदि प्रमुख थे।

झारखंड के हजारीबाग में 11 अगस्त, 1942 को श्रीमती सरस्वती देवी के नेतृत्व में एक जुलूस निकाला गया जिन्हें संध्या में गिरफ्तार कर लिया गया। इसके विरोध स्वरूप उत्तेजित जनता ने डाकघर, यूरोपियन क्लब, डिप्टी कमिश्नर अदालत में तोड़फोड़ की गयी। झुमरी तिलैया, डोमचांच में जुलूस निकाला गया। गिरिडीह में टेलीफोन एवं आवागमन के साधनों को नष्ट कर दिया गया। वहां से चन्द्र प्रसाद, बासुदेव प्रसाद, राजन सिंह, अजीत कुमार नाग व जगन्नाथ सहाय को गिरफ्तार किया गया। चतरा में भागू गंझू, रामानुग्रह प्रसाद, शालिग्राम सिंह, मोहम्मद गिरफ्तार हुए। तिलैया में 113 लोग गिरफ्तार किए गए। झुमरी में अनंत लाल, कारु राम, मोतीराम, दुखन मोची, काली मोची व बासन सुनार को गिरफ्तार किया गया। डोमचांच में विशन मोदी, टंडवा में उपेंद्र प्रसाद तथा सतगांवा में बृजनंदन प्रसाद पकड़े गए। टाटानगर में मिल मजदूरों, दुकानदारों एवं आम नागरिकों ने 10 अगस्त 1942 को पूर्ण हड़ताल का आयोजन किया। 15 अगस्त 1942 को एम् के घोष, एम.जान, एन.एन. बनर्जी, त्रेता सिंह व टी.पी.सिन्हा को गिरफ्तार किया गया। चक्रधरपुर एवं चाईबासा में भी हड़ताल किया गया। 17 अगस्त 1942 में टाटानगर में एम.डी. मदन को गिरफ्तार किया गया। कई लोगों पर गोलियां चलाई गईं, कई नेताओं को हजारीबाग जेल भेज दिया गया। सफाई कर्मी, पुलिसकर्मी, मजदूरों ने भी विद्रोह एवं हड़ताल किए। घाटशिला मुसाबनी में भी जुलूस निकाले गए। 9 पलामू में महावीर वर्मा, यदुवंश सहाय, गौरीशंकर ओझा, राजेश्वरी सरोज दास, यदुनंदन तिवारी, देवराज तिवारी, जगनारायण पाठक को गिरफ्तार किया गया। आन्दोलनकारियों द्वारा शराब की भट्ठियों में आग लगा दी गयी, डाकघर में आगजनी एवं तोड़फोड़ किये गये, रेल पटरी उखाड़ी गई एवं संचार व्यवस्था को ठप कर दिया गया। डाल्टनगंज, गढ़वा, लेस्लीगंज, टारी, मनातू, पथरा, चैनपुर तथा लातेहार में कई नेता गिरफ्तार हुए। मानभूम, धनबाद, कतरास, झरिया, धनबाद में भी आंदोलनकारी गिरफ्तार हुए। संथाल परगना भारत छोड़ो आंदोलन का प्रमुख केंद्र था। देवघर में विनोदानंद झा ने नेतृत्व किया। मधुपुर, जसीडीह में सरकारी भवनों को नुकसान पहुंचाया गया। गोड्डा जेल से 60 कैदी भाग गए। गोड्डा, पाकुड़ एवं दुमका के मिलन बिंदु डांगपारा को पटनायक ने मुख्यालय बनाया। पटनायक के प्रभाव में आकर अपने परिवार का एकमात्र पुरुष बादलमल

पहाड़िया बड़े ही उत्साह के साथ आंदोलन में कूद पड़ा। गोंडा जेल में पुलिस यातना से वह शहीद हो गया। पटनायक को 16 वर्ष की जेल हुई। वाचस्पति त्रिपाठी की गिरफ्तारी झारखंड में भारत छोड़ो आंदोलन की अंतिम घटना थी। आजादी के पूर्व झारखंड क्षेत्र के वीर सेनानियों का अभूतपूर्व योगदान रहा है।

कांग्रेस का रामगढ़ अधिवेशन - 1940

झारखंड की धरती पर भारत की आजादी के पूर्व एकमात्र कांग्रेसका 53 वां अधिवेशन 18 से 20 मार्च, 1940 को हजारीबाग जिला के रामगढ़ में दामोदर नदी के किनारे जंगलों में मौलाना अबुल कलाम आजाद की अध्यक्षता में संपन्न हुआ। गांधीजी ने रामगढ़ में खादी ग्राम उद्योग का उद्घाटन किया। अधिवेशन में कांग्रेस का एकमात्र प्रस्ताव सत्याग्रह पर था जिसका अनुमोदन आचार्य जी बी कृपलानी ने किया। इस तीन दिवसीय ऐतिहासिक अधिवेशन में ही अंग्रेजों भारत छोड़ो की नींव पड़ी। रामगढ़ अधिवेशन में महात्मा गांधी, पंडित जवाहरलाल नेहरू, सरदार वल्लभभाई पटेल, खान अब्दुल गफार खान, सरोजनी नायडू जैसे महान स्वतंत्रता सेनानी शामिल हुए। 10 इस मौके पर गांधीजी ने महिलाओं से पर्दा प्रथा, छुआछूत, अशिक्षा, अंधविश्वास जैसी कुरीतियों को दूर करने की अपील की। रामगढ़ अधिवेशन रामनारायण की इच्छा और डॉक्टर राजेंद्र प्रसाद के प्रयास से सफल हुआ जिसमें रामगढ़ राजा ने तन मन धन से सहयोग किया। जिस स्थान पर यह अधिवेशन हुआ आज वह सिख रेजीमेंट छावनी परिषद के नाम से जाना जाता है। अधिवेशन की याद में यहाँ एक स्मारक बना हुआ है। अधिवेशन स्थल पर आजादी की लड़ाई का नेतृत्व कर रहे नेताओं को देखने के लिए गांवों से आए लोगों की अपार भीड़ जुटी हुई थी और मूसलाधार बारिश के बावजूद भी हजारों संख्या में लोग डटे रहे थे। गांधी जी ने आजादी के लिए जैसे ही आह्वान किया पूरा स्थल आजादी के नारों से गूंज उठा। 11

यही है झारखंड में आजादी का अमृत महोत्सव।

ताना भक्तों ने अधिवेशन के दौरान चरखा चलाकर सूत काटा था। अधिवेशन स्थल पर विमान से पुष्प वर्षा की योजना थी लेकिन मौसम खराब हो जाने के कारण यह यह योजना सफल नहीं हो सका। रामगढ़ अधिवेशन में केबी सहाय, सरस्वती देवी, सुखलाल सिंह, केशव प्रसाद स्थानीय नेता प्रमुख रूप से शामिल हुए। 12 यह बातें भारत के स्वतंत्रता आन्दोलन में झारखण्ड के योगदान को अमृत महोत्सव का अनुभूति प्रदान करता है। रामगढ़ की धरती से ही नेताजी सुभाष चंद्र बोस अलग राह पकड़ी और उन्होंने समानांतर अधिवेशन किया।

झारखण्ड में आजादी का अमृत महोत्सव के कार्यक्रम

झारखण्ड 'आजादी का अमृत महोत्सव' कार्यक्रम की शुभारंभ मुख्यमंत्री हेमंत सोरेन ने साइकिल चलाकर की। आजादी की 75वीं वर्षगांठ पर आयोजित साइकिल मार्च के संबंध में मुख्यमंत्री ने बताया कि स्वास्थ्य से लेकर रोजगार तक उपलब्ध कराने में साइकिल की महत्वपूर्ण भूमिका है, इसलिए लोगों को जब भी समय मिले, साइकिल जरूर चलाना चाहिए। मुख्यमंत्री ने कहा कि भारत का लोकतांत्रिक ढांचा वीर सपूतों की देन है। ये महोत्सव पूर्वजों के बलिदान को याद दिलाता है। देशवासियों के लिए प्रेरणा और उत्साह भरने में सहयोग करेगा। उन्होंने कहा कि

झारखंड के भी अमर शहीद सिद्धू-कान्हू , फूलो-झानो, बिरसा मुंडा और वीर बुद्धू भगत जैसे अनेक सपूतों ने कुर्बानी देकर लोकतंत्र को स्थापित किया। राष्ट्र उन्हें नमन करता है।¹³

इस मौके पर युवा एवं खेल विभाग की सचिव पूजा सिंघल ने कहा कि अगले वर्ष 15 अगस्त तक आयोजित होने वाले 'आजादी का अमृत महोत्सव' की शुरुआत हो गई। करीब डेढ़ वर्ष के दौरान कई कार्यक्रम आयोजित किए जाएंगे। इसके तहत पर्यटन स्थलों को विकसित करने की भी योजना है।

आजादी के अमृत महोत्सव कार्यक्रम के तहत मनरेगा की योजनाओं को गति दी जाएगी। आजादी का अमृत महोत्सव कार्यक्रम निर्धारित कैलेंडर के अनुसार आयोजित होगा। मनरेगा आयुक्त राजेश्वरी इस संबंध में कई निर्देश दिए हैं। उन्होंने पलामू प्रमंडल के लातेहार जिले के 1386 लंबित रिजेक्टेड ट्रांजेक्शन में सुधार करते हुए शत प्रतिशत सफल ट्रांजेक्शन सुनिश्चित करने का निर्देश दिया। साथ ही उन्होंने एरिया ऑफिसर ऐप के माध्यम से सभी प्रखंड विकास पदाधिकारी, प्रखंड कार्यक्रम पदाधिकारी, सहायक अभियंता एवं कनीय अभियंता को 50-50 चालू योजनाओं का प्रतिमाह निरीक्षण करने एवं उसका प्रतिवेदन अपलोड करने का निर्देश दिया। उन्होंने कहा कि मनरेगा के माध्यम से आम नागरिकों को रोजगार उपलब्ध कराने की दिशा में बेहतर कार्य किया जा रहा है। इसके तहत ग्रामीण परिवारों को निश्चित रोजगार उपलब्ध कराकर, उन्हें मुख्यधारा में शामिल किया जा रहा है, जिससे उनकी आमदनी बढ़े और उनके क्षेत्र का सतत विकास हो सके। 14 झारखण्ड राज्य के तीन ऐतिहासिक स्थलों पर आजादी का अमृत महोत्सव - 75वां स्वतंत्रता दिवस के पर भारत सरकार एवं झारखण्ड सरकार के संयुक्त तत्वाधान में अमृत महोत्सव का आयोजन बड़े उत्साह से किया जा रहा है। भारत सरकार ने महोत्सव हेतु 75 ऐतिहासिक स्थलों का चयन किया है जहाँ विशेष कार्यक्रम आयोजित किये जा रहे हैं, वहीं झारखण्ड सरकार ने तीन ऐतिहासिक स्थानों को चयनित किया है जिसमें 1. बिरसा मुंडा की जन्मस्थली खूंटी, 2. मल्टी तथा 3. राजमहल (दुमका) है। यहाँ वर्ष भर कार्यक्रम आयोजित होने हैं। तीनों स्थलों पर नुक्कड़, भाषण प्रतियोगिता, निबंध प्रतियोगिता, विद्यालय एवं महाविद्यालय स्तर पर साईकल रैली, स्वक्षता अभियान, राज्यस्तरीय निबंध, भाषण प्रतियोगिता आयोजित हैं। 15 इसके तहत झारखण्ड के कई विभागों में आजादी के अमृत महोत्सव का आयोजन खेलकूद, सांस्कृतिक कार्यक्रम, भाषण, पोस्टर, गीत, नृत्य प्रतियोगिता, सेमिनार आदि के माध्यम से किया जा रहा है एवं देश के महान सपूतों के साथ-साथ झारखण्ड के महान स्वतंत्रता सेनानियों को याद किया जा रहा है।

सन्दर्भ

1. https://www.pmindia.gov.in/hi/news_updates
2. <https://www.mediavigil.com/op-ed/165th-anniversary-of-santhal-rebellion-santhal-hull-first-war-against-british-zamindars-mahajans>
3. <https://www.bhaskar.com/news/latest-ranchi-news-035003-2084794.htm>
4. <https://www.bhaskar.com/news/latest-ranchi-news-035003-2084794.html>
5. <https://ramakantverma.wordpress.com/jharkhand/national-independence-movement-and-jharkhand/non-cooperation-movement-and-jharkhand>
6. <https://ramakantverma.wordpress.com/jharkhand/national-independence-movement-and-jharkhand/non-cooperation-movement-and-jharkhand/>

7. <https://ramakantverma.wordpress.com/jharkhand/national-independence-movement-and-jharkhand/non-cooperation-movement-and-jharkhand>
8. <https://bharatdiscovery.org/india>
9. <https://ramakantverma.wordpress.com/jharkhand/national-independence-movement-and-jharkhand/non-cooperation-movement-and-jharkhand>
10. [https://www.aisectuniversityjharkhand.ac.in/PDFDoc/ Study Notes](https://www.aisectuniversityjharkhand.ac.in/PDFDoc/StudyNotes)
11. <https://ramakantverma.wordpress.com/jharkhand/national-independence-movement-and-jharkhand/non-cooperation-movement-and-jharkhand>
12. jagran.com/Jharkhand/hazaribag.12174221.html
13. <https://navbharattimes.indiatimes.com/state/jharkhand/ranchi/hemant-soren-launches-azadi-ka-amrit-mahotsav-by-cycling-jharkhand>
14. <https://www.jagran.com/jharkhand/ranchi-under-the-amrit-mahotsav-program-of-independence-schemes-of-mnrega-will-be-given-speed-22234349.html>
15. <https://www.jagran.com/jharkhand/ranchi-aazadi-ka-amrit-mahotsav->

भक्ति साहित्य और भारतीय संस्कृति

प्रा. राणी पटारे

हिंदी विभाग प्रमुख, कला, वाणिज्य व विज्ञान महाविद्यालय, अशोकनगर ता. श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर

भक्ति साहित्य भारतीय संस्कृति का एक महत्वपूर्ण हिस्सा माना गया है, जो मध्यकाल के दौरान उभरा है। यह कवियों और संतों द्वारा विभिन्न भारतीय भाषाओं में लिखे गए भक्तिग्रंथों के संग्रह को संदर्भित करता है जिन्होंने ईश्वर को प्राप्त करने के लिए भक्ति के मार्ग को अपनाया है।

भक्ति आंदोलन इतना व्यापक गहरा लोकोन्मुखी और प्रभावशाली था कि इसे देखकर किसी का आश्चर्यचकित हो जाना अस्वाभाविक नहीं है। यह पहला भारतीय नवजागरण था जो कश्मीर से कन्याकुमारी और गुजरात से असम तक फैला हुआ था। स्मरण रखना चाहिए कि सारे देश में इसका प्रसार एक साथ नहीं हुआ - कहीं पहले हुआ तो कहीं काफी बाद में। अपनी अपनी ऐतिहासिक परिस्थितियों के कारण यह कहीं ६-७ शताब्दी में फैला, कहीं १२-१३वीं शताब्दी में तो कहीं १५वीं शताब्दी में। देश के अन्य भागों की अपेक्षा हिंदी भाषिक प्रदेश का भक्ति आंदोलन अपने वैविध्य और अंतर विरोध में काफी जटिल और नाना रूपात्मक है।

भक्ति आंदोलन देश के विभिन्न अंचलों में शुरू हुआ था। संस्कृत और अपभ्रंश को छोड़कर भक्तों ने देसी भाषा में लिखना आरंभ कर दिया। सबसे पहले अलवर भक्तों के माध्यम से तमिल जाती बनी। १२-१३वीं में कन्नड़ जाति का उदय हुआ। बंगला, गुजराती और हिंदी जाति का उदय लगभग एक साथ हुआ। १५वीं शताब्दी में इससे कुछ पहले मराठी जाती अस्तित्व में आ गई थी। हिंदी प्रदेश में कबीर पहले व्यक्ति हैं जिन्होंने संस्कृत को कुपजाल और भाषा को बहता नीर कहा। तुलसीदास ने जोखिम उठाकर भी संस्कृत को छोड़कर अवधी भाषा में लिखना आरंभ किया।

भक्ति काल की इस अप्रतिम और ऐश्वर्यमंडित काव्य को कई विद्वान पराजित मानसिकता का परिणाम बताते हैं जबकि दुसरे कुछ विद्वान इसे एक अविच्छिन्न सांस्कृतिक धार्मिक एवं सामाजिक भावना का परिणाम मानते हैं। इनके लिए यह एक आंदोलन है और महाआंदोलन है जो कि भारतीय साधना के इतिहास में अप्रतिम है। आचार्य रामचंद्र शुक्ल तथा बाबू गुलाब राय ने भक्ति आंदोलन को पराजित मनोवृत्ति का परिणाम तथा मुस्लिम राज्य की प्रतिष्ठा की प्रतिक्रिया माना है

ग्रीयर्सन को औपनिवेशिक दृष्टि ने सारे भक्ति आंदोलन पर आश्चर्य प्रकट करते हुए उसे ईसाइयत की देन मान लिया है। इतने बड़े झूठ पर अब कोई विचार करने को तैयार नहीं है। भक्ति आंदोलन पर अपने ढंग से सोचते हुए आचार्य शुक्ल लिखते हैं "जब मुस्लिम साम्राज्य दूर-दूर तक स्थापित हो गया तब परस्पर लड़ने वाले स्वतंत्र राज्य नहीं रह गए। इतनी भारी उलट फेर के पीछे हिंदू जन समुदाय पर बहुत दिनों तक उदासी छाई थी। अपने पौरुष से हताश जाति के लिए भगवान की शक्ति और करुणा की और ध्यान ले जाने के अतिरिक्त दूसरा मार्ग ही क्या था?"

हजारी प्रसाद द्विवेदी शुक्ला जी के मत का विरोध करते हुए लिखते हैं, “यह भी बताया गया है कि जब मुसलमान हिंदुओं पर अत्याचार करने लगे तो निराश होकर हिंदू लोग भगवान का भजन करने लगे। यह बात अत्यंत उपहासास्पद है। जब मुसलमान लोग उत्तर भारत में मंदिर तोड़ रहे थे, उसी समय अपेक्षाकृत निरापद दक्षिण में भक्त लोगों ने भगवान की शरणागति की प्रार्थना की। मुसलमानों की अत्याचार के कारण यदि भक्ति की भाव धारा को उमड़ना था तो पहले उसे सिंध में और फिर उत्तर भारत में प्रकट होना चाहिए था पर हुई वह दक्षिण में।”

द्विवेदी जी भक्ति साहित्य को ‘हतदर्प पराजित जाती’ का साहित्य नहीं मानते। वह कहते हैं “अगर इस्लाम नहीं आया होता तो भी इस साहित्य का बारह आना वैसा ही होता जैसा आज है।”

आचार्य द्विवेदी जी भक्ति पर ईसाई प्रभाव की चर्चा करते हुए लिखते हैं कि “इस प्रकार के अवतरवाद का जो रूप है उसे पर महायान संप्रदाय का विशेष प्रभाव है। यह बात नहीं की प्राचीन हिंदू चिंतन के साथ उसका संबंध एकदम है ही नहीं, सूरदास, तुलसीदास आदि भक्तों में उसका जो स्वरूप पाया जाता है” वह प्राचीन चिंतन की धारा से युक्त है। एक जमाने में ग्रीयर्सन कैनेडी आदि ने पाश्चात्य विचार दर्शन की श्रेष्ठता का प्रतिपादित करते हुए उसमें ईसाईपन का आभास पाया था। उनकी समझ में नहीं आ सका कि ईसाई धर्म से इतर ऐसे भाव कहीं और मिल सकते हैं। लेकिन धर्म में जो भक्तिवाद है वही महायानियों की देन सिद्ध हो चला है क्योंकि ऐसे बौद्धों का अस्तित्व एशिया की पश्चिमी सीमा में सिद्ध हो चुका है और कुछ पंडित तो इस प्रकार के प्रमाण पाने का दावा करने लगे हैं कि स्वयं ईसा मसीहा भारत के उत्तर प्रदेश में आए और बौद्ध धर्म में दीक्षित भी हुए थे।

अंत में कह सकते हैं की भक्ति का उदय न विदेश से हुआ ना तो यह निराशा प्रवृत्तिजन्य है और ना ही किसी प्रतिक्रिया का फल। वस्तुतः यह एक प्राचीन दर्शन प्रवाह और प्राचीन सांस्कृतिक परंपरा की एक अविच्छिन्न धारा है। इस धारा का प्रस्फुटन आकस्मिक नहीं हुआ। आचार्य रामचंद्र शुक्ल भक्ति काल के संदर्भ में लिखते हैं कि “अस्सी प्रतिशत भारतीय संस्कृति का रूप भक्ति आंदोलन में है।”

संदर्भ ग्रंथ

1. डॉ. बच्चन सिंह : हिंदी साहित्य का दूसरा इतिहास - राधाकृष्ण प्रकाशन प्राइवेट लिमिटेड, नई दिल्ली - ११०००२, पृष्ठ संख्या ३४
2. आचार्य रामचंद्र शुक्ल : हिंदी साहित्य का इतिहास, (३४ वां संस्करण संवत् २०५६) पृष्ठ संख्या ३८
3. डॉ. रामस्वरूप चतुर्वेदी : हिंदी साहित्य और संवेदना का विकास (बाईसवें संस्करण का पुनर्मुद्रण, १०१५) पृष्ठ संख्या ३७

“भारत सरकार द्वारा कृषि क्षेत्र में संस्थागत ऋणों को बढ़ाने में किए गए प्रयासों का अध्ययन”

(किसान क्रेडिट कार्ड योजना के विशेष संदर्भ में)

Doly Pokharna

Researcher – School of studies in commerce, Vikram University Ujjain(MP)

Dr. Seema Dubey

Assistant Professor, Mahakal institute of Management, Ujjain (MP)

सारांश :

कृषि ऋण और वित्तीय समावेशन को बढ़ावा देने के लिए भारत सरकार ने अनेक वित्तीय योजनाओं के माध्यम से महत्वपूर्ण प्रयास किए हैं। प्रस्तुत शोध पत्र में भारत सरकार द्वारा कृषि क्षेत्र में संस्थागत ऋणों को बढ़ाने में किए गए प्रयासों के अंतर्गत किसान क्रेडिट कार्ड योजना का समीक्षात्मक अध्ययन किया गया है, इसमें भारत सरकार, कृषि एवं किसान कल्याण विभाग द्वारा लोकसभा में दिसंबर, 2023 को संस्थागत ऋण और कृषि ऋण पर प्रश्न के संबंध में प्रस्तुत किए गए अपने उत्तर में बतलाया गया कि किन उपायों द्वारा सरकार ने कृषि में संस्थागत ऋणों तक किसानों की पहुंच बढ़ाई है, पिछले वर्ष किसानों को वितरित संस्थागत ऋण का ब्यौरा क्या है, साथ ही कितने किसान क्रेडिट कार्ड (केसीसी) आवेदन स्वीकृत किए गए हैं और संबंधित स्वीकृत आवेदनों पर कितनी ऋण राशि स्वीकृत की गई है। सरकार ने देश में किसानों की आय बढ़ाने के लिए कौन कौन से प्रयास किए हैं। साथ ही कृषि ऋणों तक किसानों की पहुंच बढ़ाने के लिए भविष्य की योजनाओं और रणनीतियों का ब्यौरा भी प्रस्तुत किया गया है।

की वर्ड :- किसान क्रेडिट कार्ड, कृषि ऋण, केसीसी, शीघ्र पुनर्भुगतान प्रोत्साहन (पीआरआई), ऑटोमेटेड टेलर मशीन (एटीएम), ब्याज अनुदान योजना (एमआईएसएस)।

प्रस्तावना :

कृषि राज्य का विषय होने के कारण, राज्य सरकार कृषि में संस्थागत ऋणों के विकास के लिए उचित उपाय करती है। केंद्र सरकार भी कृषि में संस्थागत ऋणों को बढ़ाने के लिए उचित नीतिगत उपायों, बजटीय सहायता और विभिन्न योजनाओं और कार्यक्रमों के कार्यान्वयन के माध्यम से राज्यों के प्रयासों की पूर्ति करती है। केंद्र सरकार प्रत्येक वर्ष बजट में कृषि ऋण के लिए वार्षिक लक्ष्य की घोषणा करके कृषि में संस्थागत ऋण तक पहुंच बढ़ाने के लिए अनेक कदम उठाती हैं। कृषि ऋण प्रवाह में प्रत्येक वर्ष सतत् प्रगति हुई है और कृषि ऋण प्रवाह वर्ष 2013-14 में 7.30 लाख करोड़ से बढ़कर 2023-24 में 20.00 लाख करोड़ हो गया है। किसान क्रेडिट कार्ड (केसीसी) किसानों को अल्पकालिक एवं दीर्घकालिक खेती की आवश्यकता, उर्वरक, बीज, खाद और कीटनाशक, कटाई के बाद के खर्च, उपभोग की आवश्यकता आदि को पूरा करने के लिए समय पर ऋण प्रदान करता है और उनकी उपभोग आवश्यकताओं को पूरा करने के लिए नकद राशि प्रदाय करता है। किसान क्रेडिट कार्ड को और सरल बनाया गया है, जिसमें इसे ऑटोमेटेड टेलर मशीन (एटीएम) सक्षम डेबिट कार्ड में परिवर्तित कर दिया गया है। इसमें अन्य बातों के साथ-साथ एकमुश्त दस्तावेजीकरण, सीमा में अंतर्निहित लागत वृद्धि, सीमा के भीतर किसी भी संख्या में निकासी आदि की सुविधा उपलब्ध है।

वर्ष 2018-19 से भारत सरकार ने पशुपालन और मत्स्यपालन के लिए केसीसी योजना शुरू की गई है, जिससे पशुपालन और मत्स्यपालकों को अल्पकालिक कार्यशील पूंजी ऋण प्रदान किया जा सके। मार्च 2023 तक लगभग 7.34 करोड़ सक्रिय केसीसी धारक हैं जिन पर 8.85

लाख करोड़ रुपये की बकाया राशि है। किसानों को उनकी कार्यशील पूंजी आवश्यकताओं के लिए केसीसी के माध्यम से प्राप्त अल्पकालिक कृषि ऋण रियायती ब्याज दर पर उपलब्ध कराने के उद्देश्य से संशोधित ब्याज अनुदान योजना (एमआईएसएस), एक केंद्रीय क्षेत्र की योजना भी शुरू की गई थी। इस योजना के तहत किसानों को 7 प्रतिशत की रियायती ब्याज दर पर केसीसी ऋण दिया जाता है। इस योजना के अंतर्गत वर्तमान में वित्तीय संस्थानों को 1.5 प्रतिशत का ब्याज अनुदान दिया जा रहा है। इस प्रकार कृषि और अन्य संबद्ध गतिविधियों के लिए 3.00 लाख रुपये तक के अल्पकालिक ऋण किसानों को 7 प्रतिशत प्रति वर्ष की ब्याज दर पर उपलब्ध हैं। ऋणों के शीघ्र और समय पर पुनर्भुगतान के लिए किसानों को अतिरिक्त 3 प्रतिशत शीघ्र पुनर्भुगतान प्रोत्साहन (पीआरआई) भी दिया जाता है और प्रभावी ब्याज दर को घटाकर 4 प्रतिशत प्रति वर्ष कर दिया जाता है। केवल संबद्ध गतिविधियों (फसल पालन के अलावा) के लिए लिए गए अल्पकालिक ऋण के मामले में, 2.00 लाख रुपये तक की ऋण राशि 7 प्रतिशत की दर पर उपलब्ध है। इस पर 3 प्रतिशत का अतिरिक्त पीआरआई भी उपलब्ध है। किसानों द्वारा संकट में अपनी उपज बेचने को हतोत्साहित करने और उन्हें गोदामों में अपनी उपज रखने के लिए प्रोत्साहित करने के लिए, किसान क्रेडिट कार्ड रखने वाले छोटे और सीमांत किसानों को फसल की कटाई के बाद छः महीने तक की अवधि के लिए 3 प्रतिशत की ब्याज सहायता का लाभ उपलब्ध है। वित्त वर्ष 2023-24 में किसान क्रेडिट कार्ड योजना के लिए बजट आवंटन 23,000 करोड़ रुपये है।

शोध पत्र के उद्देश्य :

1. भारत सरकार द्वारा कृषि में संस्थागत ऋण को बढ़ाने के लिए किए गए प्रयासों का अध्ययन करना।
2. वर्ष 2022-23 में कुल किसान क्रेडिट कार्ड (केसीसी) धारक एवं बकाया ऋण राशि का अध्ययन करना।

समंक संकलन :

भारत सरकार, कृषि एवं किसान कल्याण मंत्रालय द्वारा दिसम्बर 2023 में संस्थागत ऋण और कृषि ऋण पर लोकसभा में प्रस्तुत की गई रिपोर्ट से समंक एकत्रीत करके किसान क्रेडिट कार्ड योजना का विश्लेषणात्मक अध्ययन किया गया है।

किसानों की आय बढ़ाने हेतु किए गए प्रयास :

भारत सरकार ने किसानों की आय को दोगुनी करने हेतु रणनीतियों की सिफारिश करने के लिए अप्रैल, 2016 में एक अंतर-मंत्रालयी समिति का गठन किया था। समिति ने सितंबर, 2018 में सरकार को अपनी अंतिम रिपोर्ट प्रस्तुत की, जिसमें विभिन्न नीतियों, सुधारों और कार्यक्रमों के माध्यम से किसानों की आय दोगुनी करने की सिफारिशें प्रस्तुत की गई थीं। समिति द्वारा किसानों की आय में वृद्धि के लिए निम्न सुझाव दिए गए –

1. फसल उत्पादकता में वृद्धि करना
2. पशुधन उत्पादकता में वृद्धि करना
3. संसाधन उपयोग दक्षता – उत्पादन की लागत में कमी करना
4. फसल की गहनता में वृद्धि करना
5. उच्च मूल्य वाली कृषि उपज में विविधीकरण करना
6. किसानों की उपज पर लाभकारी मूल्य प्रदाय करना
7. कृषि से गैर-कृषि व्यवसायों में अधिशेष जनशक्ति का स्थानांतरण करना

भारत सरकार ने प्रत्यक्ष या अप्रत्यक्ष रूप से किसानों के लिए उच्च आय प्राप्त करने के लिए कई नीतियों, सुधारों, विकासात्मक कार्यक्रमों और योजनाओं को अपनाया और लागू किया है और निम्नलिखित बजटीय प्रावधान किए गए हैं –

1. पीएम किसान के माध्यम से किसानों को आय सहायता
2. प्रधानमंत्री फसल बीमा योजना (पीएमएफबीवाई)
3. कृषि क्षेत्र के लिए संस्थागत ऋण (केसीसी)
4. उत्पादन लागत का डेढ़ गुना न्यूनतम समर्थन मूल्य (एमएसपी) तय करना
5. देश में जैविक खेती को बढ़ावा देना
6. प्रति बूंद अधिक फसल
7. सूक्ष्म सिंचाई कोष
8. किसान उत्पादक संगठनों (एफपीओ) को बढ़ावा देना
9. राष्ट्रीय मधुमक्खी पालन और शहद मिशन (एनबीएचएम)
10. कृषि यंत्रीकरण
11. किसानों को मृदा स्वास्थ्य कार्ड उपलब्ध कराना
12. राष्ट्रीय कृषि बाजार (ई-नाम) विस्तार मंच की स्थापना करना
13. खाद्य तेलों के लिए राष्ट्रीय मिशन – ऑयल पाम का शुभारंभ
14. कृषि अवसंरचना कोष (एआईएफ)
15. कृषि उपज रसद में सुधार, किसान रेल की शुरुआत
16. बागवानी के एकीकृत विकास के लिए मिशन (एमआईडीएच)
17. कृषि और संबद्ध क्षेत्र में स्टार्ट-अप इको सिस्टम का निर्माण
18. कृषि और संबद्ध कृषि वस्तुओं के निर्यात में उपलब्धि

इन योजनाओं के कार्यान्वयन से किसानों की आय बढ़ाने की दिशा में उल्लेखनीय परिणाम सामने आए हैं। 'आजादी का अमृत महोत्सव' के अवसर पर भारतीय कृषि अनुसंधान परिषद (आईसीएआर) ने एक पुस्तक जारी की है, जिसमें असंख्य सफल किसानों में से 75,000 किसानों की सफलता की कहानियों का संकलन है, जिन्होंने अपनी आय दोगुनी से अधिक बढ़ाई है।

तालिका क्र. 01

राज्यवार किसान क्रेडिट कार्ड धारक एवं बकाया राशि की स्थिति (31 मार्च 2023)

क्र.	राज्य एवं केन्द्र शासित प्रदेशों के नाम	किसान क्रेडिट कार्ड धारकों की संख्या	कुल बकाया राशि (करोड़ में)
01	Andaman & Nicobar	9056	38
02	Andhra Pradesh	45,51,558	60883
03	Arunachal Pradesh	10100	81
04	Assam	6,46,919	3895
06	Bihar	25,76,527	17388
07	Chandigarh	1475	99
08	Chhattisgarh	19,17,435	10757
09	Dadra&Nagar Haveli, Daman&Diu	1581	40
10	Delhi	2861	45
11	Goa	9458	111
12	Gujarat	30,18,544	62391
13	Haryana	22,86,953	50045

14	Himachal Pradesh	4,60,441	7636
15	Jammu & Kashmir	9,10,514	6363
16	Jharkhand	9,67,591	5200
17	Karnataka	47,21,067	54181
18	Kerala	25,94,466	43401
19	Ladakh	28072	258
20	Lakshadweep	1770	15
21	Madhya Pradesh	62,68,740	78136
22	Maharashtra	71,77,298	70354
23	Manipur	19693	165
24	Meghalaya	71677	360
25	Mizoram	35093	315
26	Nagaland	30070	179
27	Orissa	39,71,032	21744
28	Puducherry	13286	286
29	Punjab	21,98,101	55428
30	Rajasthan	65,40,646	99551
31	Sikkim	8702	56
32	Tamil Nadu	35,80,708	42143
33	Telangana	43,37,476	44405
34	Tripura	1,55,042	507
35	Uttarakhand	5,08,644	6365
36	Uttar Pradesh	1,07,05,196	1,28,123
37	West Bengal	31,32,363	14531
Total		7,34,70,155	8,85,475

Source: RBI for PSBs and NABARD for RRB and Cooperatives

समीक्षा : तालिका क्र. 01 में भारत की राज्यवार किसान क्रेडिट कार्ड धारक एवं बकाया राशि की स्थिति दर्शायी गई है। संपूर्ण देश में कुल किसान क्रेडिट कार्ड धारकों की संख्या 7,34,70,155 हैं एवं बकाया राशि 8,85,475 करोड़ रुपये है। सर्वाधिक किसान क्रेडिट कार्ड धारक 1,07,05,196 उत्तर प्रदेश राज्य में है एवं सबसे कम किसान क्रेडिट कार्ड धारक 1475 चंडीगढ़ केन्द्र शासित प्रदेश में है। 1 अप्रैल 22 से 31 मार्च 23 तक फसल ऋण और सावधि ऋण के लिए किसानों को वितरित संस्थागत ऋण का बैंक श्रेणीवार विवरण में वाणिज्यिक बैंकों को 16.76 लाख करोड़, सहकारी बैंकों को 2.36 लाख करोड़ और क्षेत्रीय ग्रामीण बैंकों (आरआरबी) को 2.42 लाख करोड़ शामिल हैं। इसलिए, दी गई अवधि के दौरान एजेंसियों को कुल संवितरण 21.55 लाख करोड़ रुपये है। इसके अतिरिक्त मार्च 2023 तक लगभग 7.34 करोड़ सक्रिय केसीसी धारक हैं, जिन पर 8.85 लाख करोड़ रुपये बकाया हैं। सक्रिय किसान क्रेडिट कार्ड (केसीसी) की संख्या का विवरण उपर्युक्त तालिका में दर्शाए अनुसार है।

निष्कर्ष :

इस अध्ययन से भारत सरकार द्वारा कृषि क्षेत्र में संस्थागत ऋणों को बढ़ाने के लिए किए गए प्रयासों का महत्वपूर्ण सकारात्मक परिवर्तन का पता चलता है। किसान क्रेडिट कार्ड जैसी

योजनाओं ने भारत के ग्रामीण ऋण के परिदृश्य को बदल दिया है, इसे और अधिक प्रभावी बनाने के लिए आवश्यक कदम के रूप में केसीसी संतृप्ति अभियान यानी, "घर-घर केसीसी अभियान" पीएम किसान लाभार्थियों को संतृप्त करने के लिए विशेष ध्यान के साथ शुरू किया गया है। इस अभियान का मुख्य उद्देश्य ब्लॉक स्तरीय बैंकर्स समिति के तहत एक विशेष अभियान के माध्यम से संभावित किसानों को संगठित करना है ताकि पीएम किसान लाभार्थियों को केसीसी के साथ संतृप्त किया जा सके और सभी प्रकार की केसीसी योजनाओं (फसल की खेती, पशुपालन, डेयरी और मत्स्य पालन आदि के लिए) के तहत अधिकतम संख्या में पीएम किसान लाभार्थियों को नामांकित किया जा सके। इसी के साथ प्रधानमंत्री किसान सम्मान निधि (पीएम-किसान) एक केंद्रीय क्षेत्र की योजना है, इस योजना के तहत, प्रति वर्ष 6000 रुपये की राशि तीन किस्तों में 2000 रुपये प्रत्येक में प्रत्यक्ष लाभ हस्तांतरण (डीबीटी) के माध्यम से किसानों के आधार से जुड़े बैंक खातों में सीधे हस्तांतरित की जाती है। 23.11.23 तक 11 करोड़ से अधिक किसानों को अब तक 2.81 लाख करोड़ रुपये से अधिक जारी किए गए हैं। इस प्रकार भारत में कृषि क्षेत्र के सतत विकास हेतु किसान क्रेडिट कार्ड योजना अत्यंत लाभदायक रही है। किसान क्रेडिट कार्ड योजना के लाभों के संबंध में बहुत अधिक किसानों में जागरूकता आ गई है।

संदर्भ :

- 1- RBI for PSBs and NABARD for RRB and Cooperatives
- 2- Government Of India Ministry Of Agriculture And Farmers Welfare Department Of Agriculture And Farmers Welfare

“कोरोना महामारीचा प्रत्यक्ष करावर झालेल्या परिणामांचा अभ्यास (२०१२-१३ ते २०२२-२३)”

निखिल तानाजी तांबे

सहाय्यक प्राध्यापक, अनंतराव थोपटे महाविद्यालय, भोर.

परशुराम शामराव कदम

सहाय्यक प्राध्यापक, अनंतराव थोपटे महाविद्यालय, भोर.

रचना दत्तात्रय कोळपे

सहाय्यक प्राध्यापक, अनंतराव थोपटे महाविद्यालय, भोर.

गोषवारा:

कोरोना महामारीमुळे जगभरात मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन, उत्पन्न व रोजगार यांचे नुकसान झाले. भारतात देखील या महामारीचे नकारात्मक परिणाम दिसून आले आहेत. भारतात कोरोना काळात उद्योग बंद पडले व रोजगार गेले. त्यामुळे राष्ट्रीय उत्पन्न मोठ्या प्रमाणात घटले. लोकांचे व उद्योगांचे उत्पन्न घटले. परिणामी प्रत्यक्ष कर संकलन घटले. भारताचे प्रत्यक्ष कर संकलन गेल्या १० वर्षांत सर्वात कमी झाले आहे. परंतु महामारी नंतर उपलब्ध झालेले स्वस्त मनुष्यबळ, कच्चा मालाचा स्वस्त पुरवठा, मागणीमध्ये झालेली मोठ्या प्रमाणावरील वाढ यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेत मोठी उसळी आली व याचा परिणाम करसंकलनावर देखील दिसून आला.

संकेतशब्द:

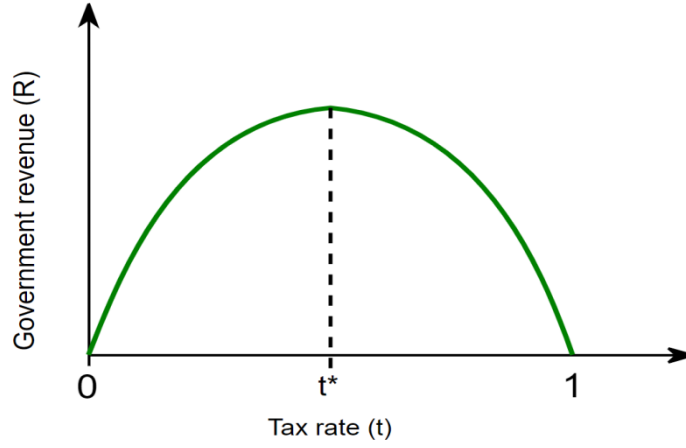
प्रत्यक्ष कर, कर, करवाढ, राष्ट्रीय उत्पन्न, कोरोना महामारी, सकल देशांतर्गत उत्पन्न, अविभक्त हिंदू कुटुंब, व्यक्ती, संस्था.

प्रस्तावना:

मानवाच्या उत्क्रांतीनंतर मानवाचा बौद्धिक विकास झाला. त्यानंतर या उत्क्रांतीच्या टप्प्यात मानवाने भटके आयुष्य थांबून शेती व कुटुंब व्यवस्था निर्माण केली. यातून लोकांना आपली पीके कुटुंब व गोधनाच्या रक्षणाची आवश्यकता भासली. या संरक्षण गरजेतून मानवाने राज्यव्यवस्था निर्माण केली. राज्यांना लोक संरक्षणाच्या मोबदल्यात कर देत असत.

भारताच्या ऐतिहासिक अर्थशास्त्राचा विचार केल्यास जनपद व चंद्रगुप्त - चाणक्य काळात कररचनेचा स्पष्ट उल्लेख व विचार सापडतात. आर्य चाणक्य यांनी कौटिल्य अर्थशास्त्र हा ग्रंथ लिहिला. या ग्रंथात त्यांनी प्राचीन भारतातील करविषयक विचार मांडले. ते सांगतात करांचा पाया विस्तीर्ण असावा. कोणत्याही एकाच क्रिया कलपातून जास्त कर न घेता जास्तीत जास्त विविध बाबींमधून थोडा थोडा कर घ्यावा. त्यामुळे करामध्ये वाढ होते परंतु कर भरणाऱ्यांवर त्याचा अतिरिक्त बोजा पडत नाही.

आधुनिक अर्थतज्ञ आर्थर लाफर यांनी कराबाबत चाणक्यांप्रमाणेच विचार मांडले. त्यांनी कर दर व शासनाचे महसुली उत्पन्न सांगणारा लाफर वक्र मांडला.



या संकल्पनेत लाफर सांगतात की शासन कर दर वाढत असताना एका युक्ततम पातळीपर्यंत कर महसुलात वाढ होते व त्यानंतर कर दरात वाढ केली असता महसूली उत्पन्न शून्यापर्यंत घटत जाते. अशा पद्धतीची प्रगतीशील कर रचना ही अर्थव्यवस्थेचा विकास घडवून आणते.

कार्ल मार्क्स व फेड्रीक एंजल यांसारख्या अर्थतज्ञांनी प्रगतीशील कर रचना संकल्पना विकसित केली. प्रगतीशील कर रचनेत प्रत्यक्ष कर महसुलाचे प्रमाण वाढून अप्रत्यक्ष कराचा महसूल कमी होणे अपेक्षित असते. अमेरिका, जपान, फ्रांस या राष्ट्रांमध्ये कर महसुलातील प्रत्यक्ष कराचा हिस्सा जास्त आहे.

इ. सं. २०१२ पासून भारताचादेखील प्रत्यक्ष कराचा हिस्सा वाढत आहे.

(संदर्भ वर्ष: २०२१-२२)

वर्ष	२०१२	२०१३	२०१४	२०१५	२०१६	२०१७	२०१८	२०१९
प्रत्यक्ष कर हिस्सा	५४	५६	५६	५६	५१	४९	५२	५४

(स्रोत: प्रत्यक्षकर कालानुक्रम)

भारताच्या एकूण कर महसुलामध्ये प्रत्यक्ष कराचा हिस्सा अप्रत्यक्ष कराच्या हिस्सापेक्षा जास्त आहे. व तो सातत्यपूर्णरीत्या वाढत आहे.

भारताच्या कर महसुलात, प्रत्यक्ष कराच्या हिस्सात तसेच कर परतावा भरण्यामध्ये सातत्याने वाढ होत आहे. प्रत्यक्ष करामध्ये वाढ होत आहे. परंतु वाढीच्या दरामध्येदेखील वाढ होत आहे. परंतु कोरोना महामारी दरम्यान, उद्योग व्यवसाय व नोकऱ्यांचे नुकसान झाल्यामुळे प्रत्यक्ष कर महसुलात घट झाली आहे. कोरोना महामारीनंतर मात्र पुन्हा प्रत्यक्ष कर महसुलात वाढ होत आहे व वाढीचा दर सुद्धा वाढताना दिसत आहे.

उद्दिष्टे:

१. प्रत्यक्ष करांचा अभ्यास करणे.
२. प्रत्यक्ष कराचा सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाशी असणाऱ्या संबंधाचा अभ्यास करणे.
३. कोरोना महामारीचा प्रत्यक्ष कर संकलनावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास करणे.

गृहितकृत्ये:

१. करवाढीचा दर सातत्याने वाढता राहिला आहे.

२. कोरोना महामारीच्या काळात कर संकलन घटले आहे.

३. कोरोना महामारी दरम्यानच्या काळात कर संकलनाच्या वाढीचा दर घटला आहे.

संशोधन पद्धती:

सदरील संशोधनासाठी भारतातील कोरोना महामारीचा प्रत्यक्ष करावर होणाऱ्या परिणामांचा अभ्यास केला आहे. या संशोधनासाठी दुय्यम स्रोतांचा वापर करण्यात आला आहे.

दुय्यम स्रोत: प्रबंध, नियतकालिके, संदर्भ पुस्तके, शासकीय अहवाल, महाराष्ट्राचा आर्थिक पाहणी अहवाल इत्यादी वापर करण्यात आला आहे.

स्पष्टीकरण :

जगभरात २०२० साली कोरोना महामारीचा परिणाम मोठ्या प्रमाणावर दिसून आला. या महामारी दरम्यान लोकांच्या जीविताची हानी मोठ्या प्रमाणावर झाली. जगात ७०,००,००० लोक या काळात महामारीने दगावले. याचा विपरीत परिणाम उद्योग, व्यवसाय, व्यापार व नोकऱ्यांवर झाला. या काळात पाळण्यात आलेल्या टाळेबंदीमध्ये सर्व आर्थिक आघाड्यांवर जगाचे नुकसान झाले.

भारतात देखील या महामारीचा परिणाम मोठ्या प्रमाणावर झाला. मार्च २०२० साली लावलेली टाळेबंदी पूर्णपणे खुली करण्यासाठी एक वर्षाचा कालावधी लागला. या महामारीदरम्यान दोन्ही लाटांमध्ये उद्योग, व्यवसाय, बाजार बंद राहिल्यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेचे उत्पादन, उत्पन्न घटले. याचा विपरीत परिणाम देशाच्या कर महसुलावर झाला.

(संदर्भ वर्ष: २०२२-२३)

वर्ष	प्रत्यक्ष कर	कर वाढीचा दर (% मध्ये)	प्रत्यक्ष कराचे जी. डी. पी. शी गुणोत्तर (% मध्ये)
२०१२-१३	५,५८,९८९	१२.२५	५.५३
२०१३-१४	६,३८,५९६	१२.२८	५.६२
२०१४-१५	६,९५,७९२	१०.४५	५.५५
२०१५-१६	७,४१,९४५	०८.२५	५.४७
२०१६-१७	८,४९,७१३	१३.२३	५.५३
२०१७-१८	१०,०२,०३७	११.२८	५.८६
२०१८-१९	११,३७,७१८	१३.५०	६.०२
२०१९-२०	१०,५०,६८१	-०७.७०	५.२३
२०२०-२१	९,४१,१७६	-०९.९०	४.७८
२०२१-२२	१४,१२,४२२	४९.१०	५.९७
२०२२-२३	१६,६३,६८६	१७.८०	६.११

(स्रोत: www.incometaxindia.go.in)

सन २०१२-१३ ते २०२२-२३ या दरम्यानच्या कर महसूल व त्याचे संकलनाचा अभ्यास केल्यास आपल्याला कोरोना महामारीचा प्रत्यक्ष करावरील परिणाम लक्षात येतो.

२०१२-१२ ते २०१८-१९ दरम्यान, कर संकलन हे सातत्याने वाढते राहिले आहे. त्याचप्रमाणे कर संकलनाच्या वाढीचा वार्षिक दर १०% ते १३% च्या दरम्यान आहे.

प्रत्यक्ष कराचे सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाशी असणारे गुणोत्तर देखील २०१८-१९ पर्यंत सातत्याने वाढते राहिले आहे.

कोरोना महामारी दरम्यान २०१९-२० व २०२०-२१ या काळात प्रत्यक्ष कर संकलन ८७,००० कोटी व १,०९,००० कोटीने घटले आहे. या दोन वर्षात कर संकलनाच्या वाढीचा वार्षिक दर अनुक्रमे -७.७% व -९.९% असा ऋणात्मक राहिलेला आहे. त्याचप्रमाणे प्रत्यक्ष कर व सकल राष्ट्रीय उत्पन्न गुणोत्तर देखील २०१९-२० व २०२०-२१ या दरम्यान ६.०२% वरून अनुक्रमे ५.२३% व ४.७८% वर आले आहे.

कोरोना महामारीनंतर मात्र २०२१-२२ व २०२२-२३ दरम्यान अनुक्रमे ४,७१,२४६ कोटी रु. व २,५१,२६४ कोटी रु. एवढी वार्षिक कर संकलनात वृद्धी झाली आहे. प्रत्यक्ष कर महसूल वाढीचा दर देखील -९.९% वरून ४९.१% अशी प्रचंड वाढ बघायला मिळते. २०२२-२३ चा प्रत्यक्ष कर महसूल वृद्धी १७.८% म्हणजे महामारी पूर्वीच्या १० वर्षातील सर्वोच्च दर आहे.

महामारीनंतर प्रत्यक्ष कर व सकल राष्ट्रीय उत्पन्न यातील गुणोत्तराचे प्रमाण देखील सातत्याने वाढताना दिसत आहे.

कोरोना महामारीनंतर मोठ्या प्रमाणावर निर्माण झालेली मागणी, कच्च्या मालाचा स्वस्त पुरवठा, कामगाराचा वाढलेला पुरवठा यामुळे भारतीय अर्थव्यवस्थेने मोठी उसळी घेतली आहे.

निष्कर्ष:

१. कोरोना महामारी पूर्वीच्या १० वर्षात प्रत्यक्ष कर महसूलात सातत्याने वाढ झाली आहे.
२. कोरोना महामारीदरम्यान म्हणजे सन २०२० व २०२१ दरम्यान प्रत्यक्ष कर संकलन व त्याचे सकल राष्ट्रीय उत्पन्नाशी असणारे प्रमाण घटले आहे.
३. महामारीच्या काळात प्रत्यक्ष कर वाढीचा दर हा नकारात्मक झाला आहे.

संदर्भ:

१. सेपियन- युवाल नोवा हरारी.
२. भारतीय अर्थव्यवस्था- किरण देसले.
३. भारतीय आर्थिक वित्तीय विवरण २०००-२०२३
४. भारतीय आर्थिक समीक्षा २०००-२०२३
५. प्रत्यक्ष कर कालानुक्रम २०००-२०२३
६. प्रत्यक्ष कर संकेत स्थळ
७. <https://incometaxindia.gov.in>
८. <https://www.indiabudget.gov.in/>

मानवी हक्क आणि सामाजिक न्यायाची सद्यस्थिती

प्रा. डॉ. दिलीप जानकीराम घोंगडे

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाजकार्य महाविद्यालय, मोराणे, धुळे

"जग माझा देश आहे, सर्व मानवजात माझे भाऊ आहेत आणि चांगले करणे हा माझा धर्म आहे."- थॉमस पेन

प्रस्तावना :

मानवी हक्क आणि सामाजिक न्यायाचा अतिशय जवळचा संबंध आहे. या दोन्ही संकल्पना परस्पर पूरक आहेत. मानवी हक्काच्या रक्षणासाठी समाजात सामाजिक न्याय प्रस्थापित करणे गरजेचे असते. तसेच प्रत्येक व्यक्तीला कोणत्याही भेदभावाशिवाय विकासाचा अधिकार दिल्याशिवाय सामाजिक न्यायाचे तत्त्व अस्तित्वात येणार नाही. सामाजिक न्याय ही एक सर्वसमावेशक संकल्पना आहे. समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या अन्न, वस्त्र, निवारा, आरोग्य आणि शिक्षण या मूलभूत गरजा पूर्ण करण्याचा अधिकार आहे. त्यासाठी हा अधिकार जात, धर्म, वंश, लिंग अशा कोणत्याही भेदभावाशिवाय व्यक्तीला मिळायला हवा. मूलभूत गरजांच्या पुर्ततेचा अधिकार व्यक्तीला मानवाधिकार आहे. समाजातील प्रत्येक घटकाला विकासाची समान संधी मिळायला हवी. स्त्रियांना सर्व क्षेत्रामध्ये पुरुषांच्या बरोबरीने स्थान मिळायला पाहिजे. व्यक्तीला मूलभूत मानवाधिकार मिळवून देणे हे सामाजिक न्यायाचे मुख्य उद्दिष्ट आहे. तर सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याचे मानवाधिकार हे साधन आहे. भारतासारख्या सामाजिक, आर्थिक आणि सांस्कृतिक विषमतेवर अधारीत समाजामध्ये सामाजिक न्याय प्रस्थापित होणे अत्यंत आवश्यक आहे. कारण याशिवाय दलित, पिडीत, वंचित आणि महिलांना त्यांचे मानवाधिकार आणि विकासाच्या संधी मिळणार नाहीत. भारतीय समाजातील ही वस्तुस्थिती ओळखूनच घटना कर्त्यांनी सामाजिक न्यायाच्या तत्त्वाला भारतीय राज्यघटनेचा मूलभूत अधिकार बनविला आहे. समाजातील शेवटच्या घटकापर्यंत सामाजिक आणि आर्थिक विकासाचे लाभ पोहोचायला पाहिजेत. हे सामाजिक न्यायाचे आणि भारतीय राज्यघटनेचे उद्दिष्ट आहे. त्यासाठी विकेंद्रीकरणावर आधारीत संस्थात्मक रचना निर्माण झाल्या पाहिजेत. सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्यासाठी भारतामध्ये आरक्षणाचा साधन म्हणून वापर होताना दिसतो.

उद्देश :

१. मानवी हक्काची संकल्पना अभ्यासणे
२. सामाजिक न्यायाची संकल्पना अभ्यासणे
३. मानवी हक्क व सामाजिक न्याय यांचा परस्पर संबंध अभ्यासणे

संशोधन पद्धती :

सदर अभ्यासासाठी संशोधनाच्या दुय्यम पद्धतीचा वापर करण्यात आला. यामध्ये विविध पुस्तके, ग्रंथ, लेख या दुय्यम तथ्य संकलन साधनाचा वापर करण्यात आलेला आहे.

मानवी हक्क संकल्पना :

समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला मानव या नात्याने जन्मापासूनच स्वाभाविकपणे प्राप्त होणारे हक्क म्हणजे मानवी हक्क होय. मानवी हक्क हे मानवाच्या व्यक्तिमत्त्वाचा अविभाज्य भाग असतात. ते मानवाच्या संपूर्ण व्यक्तीमत्वाशी निगडित झालेले असतात. काही झाले तरी मानवी हक्कांना आपण आपल्यापासून वेगळे करू शकत नाही. मानवी हक्कामध्ये अंतर्भूत होणारे हक्क म्हणजे जगण्याचा हक्क, अन्न, वस्त्र, निवारा, अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य, हिंसेपासून मुक्तता, धार्मिक स्वातंत्र्य इत्यादी होत. हे सर्व हक्क आपल्या जगण्याचा भाग आहेत व हे हक्क आपणा सर्वांना प्राप्त झालेले आहेत. प्रत्येक मानवाला त्यांचे मूलभूत अधिकार आणि स्वातंत्र्यांचे संरक्षण आणि

आदर करण्याचा अधिकार आहे. मानवी हक्क हे असे क्रियाकलाप, परिस्थिती आणि विशेषाधिकार आहेत ज्यांचा उपभोग घेण्यास सर्व मानव त्यांच्या मानवतेच्या आधारे पात्र आहेत. त्यात नागरी, राजकीय, आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अधिकारांचा समावेश होतो. मानवी हक्क हे जन्मजात, अविभाज्य, परस्परावलंबी आणि अविभाज्य आहेत. याचा अर्थ आपल्याला हे अधिकार आहेत काहीही असो, एका हक्काचा उपभोग इतरांच्या आनंदावर परिणाम करतो आणि प्रत्येक मानवी हक्काचा आदर केला पाहिजे.

विसाव्या शतकापासून मानवी हक्काच्या संकल्पनेचा जोरदार पुरस्कार करण्यात येऊ लागला. संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९४८ साली मानवी क्रूरतेला आळा घालण्यासाठी मानवी हक्कांचा सार्वभौमिक जाहिरनामा प्रसिध्द करून मानवी हक्कांचे संरक्षण, जतन व संवर्धन करण्याच्या दृष्टीने पहिले पाऊल टाकले. माणूस म्हणून प्रत्येक व्यक्तीला जागतिक स्तरावर जे हक्क मिळावयास पाहिजे, त्याची एक विशेष यादी त्यांनी तयार केली. हा दस्तऐवज म्हणजे मानवी हक्क प्राप्त होण्याच्या दृष्टीने टाकलेले पहिले व महत्त्वपूर्ण पाऊल होय. अर्थात, दुसऱ्या महायुद्धानंतरच खऱ्या अर्थाने मानवी हक्क या विषयाची जाणीव जागृती होण्यास प्रारंभ झाला.

सर्व मानवांना नैसर्गिक हक्क असतात. त्यांचे हक्क स्वतःकडून, संबंधित राष्ट्राकडून संरक्षित केले गेले पाहिजेत. मानवी हक्क म्हणजे असे हक्क जे सर्व माणसांना असतात आणि जे त्यांच्यापासून वेगळे करता येत नाहीत. संयुक्त राष्ट्रसंघाने १९४८ साली मानवी हक्कांचा जागतिक जाहिरनामा प्रस्तुत केला आणि मानवतेच्या विविध प्रश्नांवर करारनामे केले. या करारनाम्यांना सभासद राष्ट्रांनी मंजूरी देऊन या करारनाम्याशी प्रतिबद्ध व्हावे यासाठी राष्ट्रसंघ प्रयत्नशील आहे. राष्ट्रसंघाच्या स्थापनेनंतर मानवी हक्कांना औपचारिक व वैश्विक स्वरूप प्राप्त झाले. मानवी हक्कांचा उल्लेख काही वेळेला पायाभूत हक्क, मुलभूत हक्क, नैसर्गिक हक्क आणि स्वाभाविक हक्क या संज्ञांनी देखील केला जातो. मानवी हक्क हे मुलभूत हक्कांप्रमाणे अत्यंत महत्त्वाचे, पवित्र व अलौकिक स्वरूपाचे असतात. काही तज्ज्ञांच्या मते, मानवी हक्क हे सर्व नागरिकांसाठी व्यक्ती म्हणून स्वाभाविक स्वरूपाचे ठरतात.

भारतीय गुन्हेगारी शास्त्रज्ञ अँड. सिरोही यांच्या मते, “मानवी हक्क म्हणजे असे हक्क की, जे मानवी व्यक्तींच्या जीवनाशी आणि स्वातंत्र्याशी निगडित असून सर्व संस्थांद्वारे आणि संयुक्त राष्ट्रसंघासहित सर्व राष्ट्रांच्या कायद्यामार्फत त्यांना संरक्षण प्रदान करण्यात आले पाहिजे.” “मानवी हक्क म्हणजे, असे सर्व हक्क जे प्रत्येकास निसर्गतःच मिळालेले असतात. ज्यांच्याशिवाय आपण माणूस म्हणून जगू शकत नाही.” भारतीय राज्यघटनेत मानवी हक्कांची चार सुत्रे प्रतिपादन केली असून ती खालील प्रमाणे आहेत.

१. न्याय : यात सामाजिक, आर्थिक व राजकीय न्याय अभिप्रेत आहे.
२. स्वातंत्र्य : यात विचार, अभिव्यक्ती, श्रद्धा, विश्वास, पूजा इत्यादी स्वातंत्र्याचा अंतर्भाव आहे.
३. समता : यात दर्जा, संधी आणि बढतीची समानता अंतर्भूत आहे.
४. बंधुता : यात व्यक्तीची प्रतिष्ठा राखण्याचे आश्वासन आणि राष्ट्रांची एकता व पूर्णता अभिप्रेत आहे.

दुसऱ्या शब्दात सांगायचे म्हणजे मानवी हक्क जन्मतः मिळालेले असे हक्क आहेत, जे माणसाच्या व्यक्तीमत्त्व विकासासाठी, मानवी मूल्यांच्या जपणुकीसाठी, संवर्धनासाठी, बौद्धिक, वैचारिक व सद्सद्दिवेक बुद्धीच्या वाढीसाठी महत्त्वाचे आहेत. तसेच ते मानवाच्या अध्यात्मिक व इतर गरजा भागविण्याकरिता आवश्यक असतात.

थोडक्यात, माणूस हा जन्मतः हक्क आणि प्रतिष्ठेच्या दृष्टीने समान आहे. याला नैतिक मानवी हक्क म्हणतात. नंतर त्याचे कायदेशीर हक्कांमध्ये रूपांतर होते. जीवताचा हक्क, स्वातंत्र्याचा हक्क आणि सुरक्षिततेचा हक्क हे मुलभूत हक्क आहेत. जगण्याचा हक्क हा नैसर्गिक हक्क आहे. मात्र सन्मानपूर्वक जीवन जगणे हे मुलभूत हक्क आहेत. एकीकडे पारंपारिक हक्क आणि राजकीय हक्क यांचा तर दुसरीकडे नव्याने विकसित झालेल्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक हक्काचाही समावेश होतो. प्रत्येकाला जगण्याचा, स्वातंत्र्याचा व सुरक्षेचा

हक्क आहेच मात्र त्याचबरोबर शिक्षण, आरोग्य व इतर हक्क हे त्याला सन्मानपूर्वक जीवन जगण्यासाठी आवश्यक असतात.

सामाजिक न्याय संकल्पना :

न्याय ही एक बहुआयामी संकल्पना आहे. मानवी समाजातील लोकांचे परस्पर संबंध हे हितकारक आणि प्रगतीला पूरक असावेत यासाठी लोकशाही राज्यव्यवस्थेत लोकांचे स्वातंत्र्य, त्यांचे हक्क, कर्तव्ये, जबाबदाऱ्या इत्यादींचे निकष ठरवले जातात. मग त्या निकषांवर आधारित नीतीनियम व कायदे राज्यसंस्थेने लागू करावेत, त्या कायदांचे पालन लोकांनी करणे हे बंधनकारक करावे, कायदे न पाळणे हा गुन्हा मानावा, आणि गुन्ह्यासाठी त्याच्या स्वरूपानुसार शिक्षा देण्याची तरतूद असावी, अशी न्याय या संकल्पनेची ढोबळ चौकट असते. स्वातंत्र्य, समता, आणि परस्पर बंधुत्व ही न्यायाची अविभाज्य अंगे होत. समाजातील प्रत्येकाला समान स्वातंत्र्य व समान संधी उपलब्ध करून देणे, आणि योग्य संधीच्या अभावी वर्षानुवर्षे आर्थिक-सामाजिक उपेक्षेच्या संकटात सांपडलेल्यांना झुकते माप देऊन त्यांना इतरेजनांच्या पातळीवर आणणे, हेही न्यायाचेच एक द्योतक होय.

सामाजिक न्याय हा न्यायाचा एक प्रकार आहे. आधुनिक काळात सामाजिक न्याय संकल्पनेला महत्व प्राप्त झाले आहे. व्यक्ती-व्यक्ती मध्ये जात, धर्म, वंश, पंथ, वर्ण, जन्मस्थान, लिंगभाव या सामाजिक आधारावर भेदभाव न मानता, प्रत्येक व्यक्तीला विकासाची समान संधी उपलब्ध करून देणे म्हणजे सामाजिक न्याय होय. कृत्रिम सामाजिक भेदभावावर आधारित अन्याय्य व्यवस्थेवर केलेला मानवी उपाय म्हणजे सामाजिक न्याय होय. सामाजिक न्याय ही बहुआयामी संकल्पना आहे. समूहाच्या हिताच्या दृष्टीने व्यक्तीच्या अधिकारावर विवेकी बंधने घालण्याचा विचार सामाजिक न्यायचर्चेत महत्त्वाचा मानला जातो. सामाजिक न्यायाच्या अंमलबजावणीमध्ये राज्याच्या भूमिकेला अनन्यसाधारण महत्व आहे. प्रत्येकाच्या किमान अन्न, वस्त्र, निवारा इत्यादी प्राथमिक गरजा पूर्ण केल्या पाहिजेत हे सामाजिक न्यायामध्ये गृहीत धरले जाते. व्यक्तीहित आणि समाजहित याच्यामध्ये सामाजिक न्याय समाजहिताच्या बाजूने उभा राहणारा विचार आहे. तथापि सामाजिक न्याय हे असे एक मानवनिर्मित तत्त्व आहे की जे, समाजाचे स्वरूप, संघटन आणि कार्यात्मक संरचनेची व्याख्या करण्याचा प्रयत्न करते. मूलतः सामाजिक न्याय ही संकल्पना व्यक्तीचा सन्मान, प्रतिष्ठा आणि बंधुभाव यावर आधारलेली आहे. सामाजिक न्यायामध्ये एका बाजूने व्यक्तीच्या नैसर्गिक गुणतत्त्वानुसार अधिकार आणि स्वातंत्र्याचा विचार मांडला जातो, तर दुसऱ्या बाजूला समाजातील मानवी सहअस्तित्वाचा भाव लक्षात घेऊन सर्वांना समान सामाजिक पर्यावरण, विकासाची समान संधी, समान अधिकार आणि समान स्वातंत्र्याचा विचार मांडला गेला आहे. व्यक्ती-व्यक्ती आणि गटागटांमधील नैसर्गिक विविधतेबरोबर मानवनिर्मित सामाजिक, सांस्कृतिक वैविध्याला न्याय पद्धतीने सामावून घेण्याचाही प्रयत्न सामाजिक न्यायाच्या विचारात केला जातो. सामाजिक न्यायामध्ये नैसर्गिक संसाधने, अधिकार आणि मूल्यांच्या रास्त वितरणाला महत्त्वाचे स्थान आहे.

सामाजिक न्याय हे तत्व गरीब, मागास, वंचित, निराश्रित, विकलांग, अल्पसंख्याक, असमर्थ अशा तळागळातील लोकांच्या हिताचे संरक्षण करणारे तत्व आहे. सामाजिक न्याय ही संकल्पना धार्मिक सहिष्णुता आणि सामाजिक सौहार्द यांचे समर्थन करते. सामाजिक न्याय संकल्पनेत समाजातील समस्याग्रस्त लोकांसाठी सद्भाव अभिव्यक्त केला जातो, समस्या सोडवणुकीच्या उपायाची न्यायोचित पद्धत स्पष्ट केली जाते. सामाजिक न्याय ही सातत्यपूर्ण चालणारी प्रक्रिया आहे, ज्यामध्ये समाजातील असमर्थ, दुर्बल, असाह्य व वाताहत झालेल्या लोकांच्या प्रती आदर, सन्मान, समानता, बंधुतेचा भाव अभिव्यक्त केला जातो, त्यांच्या उन्नती आणि विकासासाठी सर्वोत्तम पर्याप्त मार्गाचा अंगीकार केला जातो. सामाजिक न्याय संकल्पनेला बहुतांश वेळा उदारमतवाद, भांडवलशाही, औद्योगिकीकरण, नफा, मजुरी, कल्याणकारी लाभ अशा आर्थिक परिपेक्षात मांडले जाते. त्यामुळे सामाजिक न्याय म्हणजे 'कोणाला काय मिळेल ?' याबाबतची मांडणी ठरते. बऱ्याच अभ्यासकांच्या मते, सामाजिक न्याय समजून घेण्यात चुका झाल्या आहेत. यांच्या मते भौतिक लाभाचे वितरण ही बाब न्यायासारख्या नैतिक तत्त्वाच्या अंगाने विचारात घेतल्यास कुचकामी ठरते, मात्र कार्यक्षमता व विकास या आर्थिक मानकांवर ती प्रभावी ठरते. औद्योगिकीकरणाच्या उदयाबरोबर दारिद्र्य निर्मूलनाची चर्चा सुरु झाली. त्यामुळे सामाजिक न्याय संकल्पनेमध्ये

भांडवलवादाला भौतिक वितरणाच्या चांगल्या आणि वाईट परिणामाशी जोडले गेले. बहुतांश विचारक भौतिक साधनाच्या वितरणाला आर्थिक क्षेत्राशी संबंधित मानून गरजा, अधिकार आणि त्याग या तत्वांच्या आधारे सामाजिक न्यायाचा विचार मांडतात.

समाजवादी विचारवंतानी अन्न, वस्त्र, पाणी, आरोग्य सेवा, व्यक्तिगत सुरक्षा अशा मुलभूत गरजांच्या पूर्तीला सामाजिक न्यायामध्ये प्रमुख मानले. सर्वांसाठी या समान मुलभूत गरजा आहेत. अशी गरजांवर आधारित सामाजिक न्याय संकल्पना समाजवादी गोटातून मांडली गेली. आधुनिक लोकशाही समाजवादी विचारकांनी भांडवलशाही निर्मुलनापेक्षा भांडवलशाहीच्या सुधारणेवर भर दिला आणि सामाजिक न्यायामध्ये संधीच्या समानतेला प्रमुख मानले. सामाजिक न्याय हा एक राजकीय आणि तात्विक सिद्धांत आहे जो समाजातील व्यक्तींमधील संबंधांमधील निष्पक्षता आणि संपत्ती, संधी आणि सामाजिक विशेषाधिकारांमध्ये समान प्रवेश या संकल्पनेवर लक्ष केंद्रित करतो. समता, स्वातंत्र्य, विश्वबंधुत्व, आर्थिक, राजकीय, सामाजिक हक्क, स्त्री-पुरुष समानता, समाजातील सर्व व्यक्तींना शिक्षणाची, विकासाची संधी आदी मूल्ये आणि तत्त्वे ही सामाजिक न्यायाची उद्दिष्टे होत.

सामाजिक न्यायाची व्याप्ती :

- (१) कोणत्याही प्रकारच्या ऐतिहासिक विषमतेला जोपर्यंत ती विद्यमान अन्यायास खतपाणी पुरविते, तोपर्यंत तिला सक्रिय विरोध आणि तिच्या निर्मूलनासाठी प्रयत्न करणे.
- (२) व्यक्ती आणि समाज या गटांमध्ये संपत्ती, सत्ता, दर्जा, इथ्रत इत्यादींचे समता प्रस्थापित करण्याच्या दिशेने त्यांच्या परस्पर मागासलेपणाच्या प्रमाणात पुनर्वाटप करणे.
- (३) सर्व नागरिकांना मूलभूत, पण कालसापेक्ष अशा जीवनयापनाच्या पातळीची आणि त्यांच्या सर्वांगीण विकासाची हमी देणे.
- (४) सामाजिक न्यायाच्या उद्दिष्टांसाठी लोकाभिमुख प्रशासकीय धोरणांचे प्रयोजन करणे व ते राबविणे.
- (५) या धोरणांना विरोध करणाऱ्या प्रतिगामी शक्तींना प्रतिरोध करणे व त्यांचे नियंत्रण करणे इत्यादी गोष्टींची प्राथमिक जबाबदारी एक प्रातिनिधिक संस्था म्हणून राज्यसरकारची असते.

सामाजिक न्यायाची संकल्पना मानवा-मानवांमधील सामाजिक स्थितीच्या आधारावर कोणत्याही प्रकारचा भेदभाव न करणे, प्रत्येक व्यक्तिला आपल्या क्षमतेनुसार विकासाच्या समान संधी उपलब्ध असणे, कोणत्याही व्यक्तिके कोणत्याही प्रकारचे शोषण होऊ न देणे, समाजातील प्रत्येक व्यक्तिके किमान गरजा पूर्ण होतील अशी व्यवस्था निर्माण करणे, आर्थिक सत्तेचे केंद्रीकरण होऊ न देणे आणि समाजातील दुर्बल वर्गालाही सुरक्षित वाटावे अशा वातावरणाची निर्मिती करण्याशी संबंधित आहे.

मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय :

मानवी हक्क हे सामाजिक न्यायाचे सर्वात महत्त्वाचे तत्व आहेत आणि ते संकल्पनेचा मूलभूत भाग बनतात. मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय हे नक्कीच एकमेकांशी संबंधित आहेत आणि एकाचे अस्तित्व दुसऱ्याशिवाय राहणे अशक्य आहे. व्यक्तींच्या नागरी, आर्थिक, राजकीय, सांस्कृतिक आणि कायदेशीर हक्कांचा आदर करणाऱ्या समाजांसाठी मानवी हक्क मूलभूत आहेत आणि सरकार, संस्था आणि व्यक्ती या अधिकारांचे पालन सुनिश्चित करण्यात अयशस्वी झाल्यास त्यांना जबाबदार धरले पाहिजे. ते अनेक समाजांमध्ये अत्यंत महत्त्वाचे आहेत आणि आंतरराष्ट्रीय गुन्हेगारी न्यायालय आणि संयुक्त राष्ट्र मानवाधिकार परिषद यासारख्या संस्थांद्वारे आंतरराष्ट्रीय स्तरावर मान्यताप्राप्त आहेत. लोकशाही म्हणजे केवळ घटनात्मक आणि कायदेविषयक नियम नव्हे, ही एक संस्कृती आणि प्रथा आहे आणि कायद्याचे पालन करणारी आणि आंतरराष्ट्रीय मानवाधिकार तत्त्वांचा आदर करणारी आहे.

अलिकडच्या दशकांमध्ये सामाजिक न्याय आणि मानवी हक्कांच्या संरक्षणासाठी मोठ्या प्रमाणावर तातडीच्या मागण्या होत आहेत. वांशिक आणि लैंगिक भेदभावाच्या सामाजिक अन्यायांचा समान संधी आणि कायद्यांच्या समान संरक्षणाच्या मूलभूत मानवी हक्कांचे उल्लंघन म्हणून निषेध केला गेला आहे. पुरेशा जीवनमानाचा मानवी हक्क संपन्न समाजाच्या अन्यायाच्या आधारावर घोषित केला गेला आहे ज्यामध्ये श्रीमंत लोक

चैनीचा आनंद घेऊ शकतात तर गरीबांना त्यांच्या मूलभूत मानवी गरजा पूर्ण करण्यासाठी साधनांची कमतरता आहे. असे राजकीय युक्तिवाद सूचित करतात की सामाजिक न्याय आणि मानवी हक्क यांचा काही जवळचा संबंध आहे.

मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय हे समानार्थी नाहीत आणि दोन भिन्न संकल्पना आहेत परंतु त्या एकमेकांशी घट्ट जोडलेल्या आहेत. मानवी हक्कांच्या सार्वत्रिक घोषणापत्रात आरोग्याचा अधिकार, बेरोजगारीच्या परिस्थितीत सुरक्षा आणि शिक्षण यासारख्या आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अधिकारांचा समावेश आहे. १९६६ मध्ये हे अधिकार आर्थिक, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अधिकारांवर आंतरराष्ट्रीय करारमध्ये आणले गेले, जे आंतरराष्ट्रीय मानवी हक्क विधेयकाचा भाग आहे. यासह व्हिएन्ना घोषणा आणि कृती कार्यक्रम हे पुष्टी करते की, मानवाधिकार प्राप्त करण्यासाठी शांतता, लोकशाही, विकास आणि सामाजिक न्याय यांचा समावेश असावा, जे आंतरराष्ट्रीय आणि प्रादेशिक मानवाधिकार साधनांमध्ये नमूद केले आहे. मानवी हक्क बळकट करण्याच्या दृष्टीकोनातून समान समज आणि जागरूकता असावी. मानवी हक्कांसाठी सार्वत्रिक वचनबद्धता म्हणून सामाजिक न्याय हा मानवी हक्क आणि समानतेच्या संकल्पनांवर आधारित आहे आणि समाजाच्या प्रत्येक स्तरावरील लोकांच्या दैनंदिन जीवनात मानवी हक्क प्रकट होतात. भारतीय राज्यघटनेने आपल्या सर्व नागरिकांना सामाजिक, आर्थिक आणि राजकीय न्याय देण्याचे वचन दिले आहे, विचार अभिव्यक्ती, विश्वास, श्रद्धा आणि उपासना स्वातंत्र्य, स्थिती आणि संधीची समानता, आणि व्यक्तीच्या सन्मानाची आणि राष्ट्राची एकात्मता याची खात्री देणार्या सर्व बंधुभावांना प्रोत्साहन देणे.

न्यायाची अंमलबजावणी योग्य प्रकारे झाली नाही तर कोणाच्याही आयुष्यात न्याय कधीच येणार नाही. अंमलात आणण्यासाठी आपल्याला योग्य मार्गाने अनुसरण करावे लागेल आणि संघर्ष करावा लागेल. अशी अनेक प्रकरणे आहेत ज्यांची आजपर्यंत दखल घेतली गेली नव्हती आणि त्याचा त्रास लोकांना भोगावा लागत आहे. जीवन मानवतावादी आणि सार्थक करण्यासाठी आपल्याला ती मूळ कारणे नष्ट करावी लागतील. पहिली आणि मुख्य समस्या ही शिक्षण व्यवस्थेत आहे, मग ती सामान्य शिक्षण असो, वैद्यकीय शिक्षण असो, सामाजिक शिक्षण असो आणि कायदेशीर शिक्षण असो. याचे मूळ कारण म्हणजे, जे लोक पीडित आहेत ते सुशिक्षित नाहीत. विविध सामाजिक समस्यांव्यतिरिक्त - सामाजिक हिंसाचार, मुलींचे कमी वयात विवाह, अस्वच्छता, अयोग्य राहणीमान, हुंडा आणि वृद्ध लोकांकडे दुर्लक्ष ही समाजातील मूळ कारणे आहेत ज्याकडे लक्ष देणे आवश्यक आहे.

जन्मतःच प्रत्येकाला मानवी हक्क प्राप्त होतात. प्रत्येकाला जन्मापासूनच सन्मानपूर्वक आणि सुरक्षित वातावरणात जगण्याचा अधिकार आहे. त्यासाठी आवश्यक त्या मूलभूत सुविधा पुरवणे सरकारचे कर्तव्य आहे. परंतु एकमेकांवर कुरघोड्या करून सत्ता टिकवण्याची कसरत करणे, प्रत्येक जीवन-मरणाचे राजकारण करणे इ. यातच वेगवेगळी सरकारे/राज्यकर्ते धन्यता मानतात. मूळ प्रश्नांवर चर्चा करून ठोस काम करण्याकडे पूर्णपणे दुर्लक्ष होताना दिसते. राज्यघटनेचे भारतीय लोकशाहीमध्ये अनन्यसाधारण महत्त्व आहे. न्याययंत्रणेवर सामान्य जनतेचा विश्वास आहे. अनेकदा सरकारे आणि प्रशासन यांना ताळ्यावर आणण्याचे काम न्याययंत्रणेने केले आहे. महिलांवरील अत्याचाराच्या घटनांमुळे महिलांमध्ये असुरक्षिततेची भावना निर्माण झाली आहे. अशी मानसिकता निर्माण होणे म्हणजे महिलांचा व्यक्तिस्वातंत्र्याचा अधिकार हिरावून घेण्यासारखेच आहे. महिलांच्या आरोग्यविषयक प्रश्नांकडेसुद्धा विशेष लक्ष देण्याची गरज आहे. स्वच्छतागृहांची मुबलकता, मासिक पाळीदरम्यान घेण्याची काळजी, गरोदरपणातील आरोग्य, पोषक आहार, बालकांमधील कुपोषण हेदेखील मानवी हक्काचे विषय आहेत. महिलांचे हक्क हे मानवी हक्क आहेत याची जाणीव होणे आवश्यक आहे. आरोग्याचा अधिकार हा जीवन जगण्याच्या अधिकारांचा भाग आहे. त्यामुळे आरोग्याच्या हक्काला मानवी हक्काचे परिमाण मिळाले. वैद्यकीय सेवा ही आरोग्याच्या अधिकार म्हणून मानली असताना औषधाच्या किमती मात्र अधिक आहेत. मानवी हक्क हे केवळ गुन्हेगार किंवा अतिरेकी यांनाच असतात, असा गैरसमज काही लोकांनी पसरवला आहे. प्रत्येक गुन्हेगाराला कायदानुसार शिक्षा झालीच पाहिजे. परंतु कायद्याची प्रक्रिया पूर्ण करून शिक्षा देणे हे न्यायाचे तत्त्व सर्वांच्या बाबतीत पाळले गेले पाहिजे. हा केवळ मानवी हक्कांचा विचार नाही, तर आपल्या घटनेतील मूलभूत नियम आहे.

प्रत्येक माणसाला समान प्रतिष्ठा आहे, हा मानवी हक्कांचाच विचार आहे. अभिव्यक्ती स्वातंत्र्य हादेखील मानवी अधिकार चळवळीचा महत्त्वाचा भाग आहे. परंतु अभिव्यक्ती स्वातंत्र्याची गळचेपी करण्याच्या घटना आजकाल सतत घडत आहेत. नरेंद्र दाभोलकर, गोविंद पानसरे, कलबुर्गी, गौरी लंकेश इ. च्या हत्या हेच अधोरेखित करतात. उत्तम, खड्डेमुक्त, सुरक्षित रस्ते उपलब्ध असणे ही मानवी हक्क संकल्पना आहे. परंतु आज मेट्रो रेल्वेचे बांधकाम आणि रस्त्याचे निकृष्ट दर्जाचे काम यामुळे रस्त्यावर असंख्य खड्डे पडले आहेत. या असंख्य जीवघेण्या खड्ड्यांमधून प्रवास करणे सामान्य जनतेला भाग पडते तेव्हा मानवी प्रतिष्ठेसह जीवन जगण्याच्या अधिकारांची पायमल्ली होते. रस्त्यावरील खड्डे म्हणजे नागरिकांच्या मानवी हक्कांचे उल्लंघन आहे. शेतकऱ्यांना वीज आणि पाणीपुरवठा नियमित स्वरूपात उपलब्ध करून देणे, कर्जमाफी करणे अपेक्षित असताना सरकारला मात्र सिमेंट रस्ते आणि मेट्रो रेल्वे महत्त्वाची वाटते. शेतकऱ्यांच्या आत्महत्या, बाल लैंगिक शोषण, बालमजुरी, अॅसिड हल्ला, हुंडाबळी या सर्व मानवी हक्क उल्लंघनाच्या घटना आहेत. मानवी हक्क संरक्षणाबाबत राज्य शासन उदासीन आहे. समाजातही अजूनपर्यंत स्वतःच्या मानवी हक्कांची जागरूकता नाही. आपण समाज म्हणून जोपर्यंत उदासीन आहोत, तोपर्यंत कोणालाही आपल्या मानवी अधिकारांबद्दल जाणीवही होणार नाही.

सारांश :

अशा प्रकारे मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय यांचे सारखे उद्दिष्ट आहे. सामान्यतः समानतेला प्रोत्साहन देण्याव्यतिरिक्त मानवी हक्क विशिष्ट वैशिष्ट्यांवर आधारित प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष भेदभावापासून संरक्षण करतात. कलम १४ हे सुनिश्चित करते की, त्यांच्या अधिकारांचा वापर करताना लिंग, वंश, धर्म, राजकीय मत, लैंगिक अभिमुखता किंवा राष्ट्रीयत्व यामुळे कोणाशीही भेदभाव केला जाणार नाही. संपत्तीचे समान वितरण हा सामाजिक न्यायाचा पाया आहे आणि रोजगाराच्या समान संधीद्वारे संपत्तीची समान वाटणी वाढवली जाते. मानवाधिकार एक कायदेशीर चौकट प्रदान करतात, ज्यामुळे व्यक्तींना सरकारला जबाबदार धरण्याची परवानगी मिळते आणि सामाजिक न्याय साध्य करण्यासाठी राज्याने आवश्यक परिस्थिती निर्माण करणे आवश्यक असते.

संदर्भ :

१. उद्धव कांबळे (२००७) : "मानवी हक्क तत्त्व आणि दिशाभूल", साकेत प्रकाशन, औरंगाबाद
२. डॉ. संजय साळीकर (२०१८) : "मानवी अधिकार आणि सामाजिक न्याय", श्री मंगेश प्रकाशन, नागपूर
३. श्री. महेश राजाराम शिंदे (२०२१) "मानवी हक्क", ज्ञानदीप प्रकाशन, पुणे
४. प्रा. पी. के. कुलकर्णी (२०१२) : "मानवी हक्क आणि सामाजिक न्याय", डायमंड प्रकाशन, पुणे
५. डॉ. महेन्द्र चौधरी, डॉ. हरिराम परिहार (२०२०) : "मानव अधिकार और सामाजिक न्याय", राजस्थानी ग्रन्थगार, जोधपुर
६. सुभाष शर्मा (२०२०) : "भारत में मानवाधिकार", नॅशनल बुक ट्रस्ट, नई दिल्ली
७. डॉ. ब्रजेश सिंह बौद्ध (२०१८) : "मानव अधिकार", युवराज पब्लिकेशन्स, आगरा
८. Ed. Suresh Kumar Soni (2007) : "Human Rights, Concepts, Issues, Emerging Problem", Royal Publication, New Delhi
९. Roy A.N. (2007) : "Human Rights Tasks, Duties and Function", Aavishkar Publishers, Jaipur
१०. J. Chaudhary (2000) : "A Text Book of Human Rights", Dominant Publishers, New Delhi
११. B. P. Singh Senegal (1995) : "Human Rights in India; Problems and Perspectives", Deep and Deep Publication, New Delhi

आदिवासी विकासात विविध आदिवासी समित्या आणि आयोगाची भूमिका

प्रा. डॉ. फरीदा शफीक खान

डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर समाजकार्य महाविद्यालय, मोराणे, धुळे

प्रस्तावना :

भारतीय राज्यघटनेत अनुसूचित क्षेत्राचे प्रशासन आणि अनुसूचित जमातींच्या कल्याणाचा अहवाल देण्यासाठी एक आयोग नेमण्याची तरतूद आहे आणि या तरतुदीनुसार १९६० मध्ये यू.एन. डेवर यांच्या अध्यक्षतेखाली पहिला आयोग नेमण्यात आला. २००२ मध्ये ४२ वर्षांनी श्री. दिलीप सिंग भुरिया यांच्या अध्यक्षतेखाली दुसरा आयोग नेमण्यात आला. दरम्यान, भारत सरकारने विविध विषयांवर नियुक्त केलेल्या समित्यांनी आदिवासी परिस्थितीचा आढावा घेण्यात आणि धोरणांमध्ये सुधारणा करण्यासाठी किंवा नवीन धोरणे विकसित करण्यासाठी शिफारसी देण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावली. गेल्या काही दशकांमध्ये विकासाची चिन्हे दिसत असतानाच, आदिवासी भागात अशांततेची चिन्हे देखील होती, ज्यांचे या आयोग आणि समित्यांनी तपशीलवार विश्लेषण केले आणि आदिवासी विकास धोरणे तयार करण्यासाठी भारत सरकारला मार्गदर्शन केले. सदर पेपरमध्ये भारत सरकारने स्थापन केलेल्या महत्त्वाच्या आयोग आणि समित्यांच्या निष्कर्षांचे आणि शिफारशींचे मूल्यमापन करण्यात आले आहे.

उद्देश :

१. आदिवासी विकासासाठी विविध समित्यांच्या शिफारशी अभ्यासणे
२. आदिवासी विकासासाठी विविध आयोगाच्या शिफारशी अभ्यासणे

संशोधन पद्धती :

सदर अभ्यासासाठी संशोधनाची दुय्यम पद्धत वापरण्यात आलेली आहे. अनुसूचित जमातींच्या लोकांची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारून त्यांना सामाजिक न्यायाची योग्य तरतूद करणे हे स्वातंत्र्यानंतर भारत सरकारसमोर असलेले सर्वात मोठे आव्हान आहे. अनुसूचित जमाती ह्या पर्यावरणीय, आर्थिक आणि शैक्षणिक दृष्टिकोनातून भारतातील लोकसंख्येतील सर्वात कमकुवत घटक आहेत. आदिवासी हे एकाच मातीचे पुत्र आणि एकाच देशाचे नागरिक असले तरी ते निसर्गाची लेकरं म्हणून जन्माला येतात आणि वाढतात. ऐतिहासिक दृष्टिकोनातून, ते सामाजिक शोषणाच्या सर्वात वाईट प्रकाराला बळी पडले आहेत. अनेक नागरी सुविधांपासून ते व्यावहारिकदृष्ट्या वंचित आहेत आणि अनेक शतकांपासून आधुनिक आणि सुसंस्कृत राहणीमानापासून ते अलिप्त आहेत. शिक्षण, वाहतूक, दळणवळण, वैद्यकीय इ. अपुऱ्या आणि मुख्यतः स्वार्थापोटी खेड्यापाड्यात आणि शहरांमध्ये काही सोयी-सुविधा उपलब्ध करून देण्यासाठी ब्रिटिश राज्यकर्त्यांनी खरोखरच काहीतरी केले. परंतु काही कारणांमुळे देशाच्या ईशान्य भागातील लोकांशिवाय आदिवासी लोकांची सामाजिक-आर्थिक परिस्थिती सुधारण्यासाठी काहीही केले नाही. प्रथमतः ब्रिटिश प्रशासकांना सामान्यतः आदिवासींना एकटे सोडणे उचित वाटले, कारण डोंगराळ भागात प्रशासनाचे काम कठीण आणि खर्चिक होते. दुसरे म्हणजे, आदिवासींना बाहेरील जगाच्या संभाव्य राजकीय प्रभावापासून दूर ठेवणे इष्ट मानले गेले. तिसरे म्हणजे, काही ब्रिटिश अधिकाऱ्यांना मनापासून वाटले की, स्वतःवर सोडले तर आदिवासी लोक अधिक सुखी राहतील. १९८४ च्या अनुसूचित जिल्हा कायद्याने यापैकी बहुतेक क्षेत्रे प्रशासकीयदृष्ट्या स्वतंत्र ठेवली होती, तीच परिस्थिती सरकारच्या अंतर्गत चालू ठेवण्यास परवानगी होती. तथापि, स्वातंत्र्यानंतर हे धोरण सोडून देण्यात आले आणि आदिवासी विकास आणि एकीकरणाचे नवीन धोरण सुरू करण्यात आले. भारतीय राज्यघटनेने देशभरातील आदिवासी लोकांच्या कल्याणासाठी आणि उन्नतीसाठी निश्चित तरतुदी केल्या आहेत.

अनुसूचित जमातीची लोकसंख्या :

२०२२ पर्यंत, भारतातील अनुसूचित जमाती देशाच्या लोकसंख्येच्या सुमारे ८.६ % किंवा सुमारे १०.४ कोटी लोक आहेत. भारतात ७३० हून अधिक अनुसूचित जमाती आहेत, त्यापैकी ७०५ जमाती ह्या ३० राज्ये आणि केंद्रशासित प्रदेशांमध्ये अधिसूचित आहेत. विविधतेतील एकता हे भारतातील लोकसंख्येचे सर्वात नेत्रदीपक वैशिष्ट्य आहे. भारतात जगातील दुसऱ्या क्रमांकाची आदिवासी लोकसंख्या आहे. २०११ च्या जनगणनेनुसार, आदिवासी लोकसंख्या भारतातील एकूण लोकसंख्येच्या ८.६% आहे. देशभरातील आदिवासी लोकांकडे अद्वितीय जीवनशैली आणि चालीरीतींसह समृद्ध परंपरा, संस्कृती आणि वारसा आहे.

विविध आदिवासी समित्या आणि आयोग :

भारतीय राज्यघटनेमध्ये अनुसूचित जमातींच्या विकासासाठी आणि संरक्षणासाठी अनेक तरतुदी आहेत. अनुसूचित क्षेत्रात असलेल्या जमिनीच्या संरक्षणासाठी आणि या भागात सावकारी नियंत्रणासाठी विशेष कायदे आहेत. पाचव्या अनुसूचित क्षेत्रे असलेल्या राज्याच्या राज्यपालांवर शांतता आणि सुशासन सुनिश्चित करण्याची विशेष जबाबदारी आहे, तर सहाव्या अनुसूचित क्षेत्रातील प्रशासनासाठी स्वायत्त जिल्हा परिषदांच्या स्थापनेसाठी विशेष तरतुदी आहेत. अनुसूचित जमातींसाठी राष्ट्रीय आयोग नेमण्याची घटनात्मक बंधने आहेत. आयोगाला अनुसूचित क्षेत्रांचे प्रशासन आणि राज्यांमधील अनुसूचित जमातींच्या कल्याणाबाबत अहवाल द्यावा लागतो. घटनेच्या अनुच्छेद २७५ (१) साठी विशेष निधी उपलब्ध करून देण्याचे आदेश दिले आहेत. आदिवासी भागातील प्रशासनाची पातळी वाढवणे. निवडून आलेल्या संस्थांमध्ये सर्वसाधारणपणे आदिवासी क्षेत्रासाठी आणि अनुसूचित क्षेत्रासाठी विशेष आरक्षणे आहेत. भारत सरकारने वेगवेगळ्या वेळी नियुक्त केलेल्या विविध आयोग आणि समित्यांद्वारे सुरक्षा उपायांच्या अंमलबजावणीच्या स्थितीचे विश्लेषण करण्यात आले.

१. व्हेरियर एल्विन समिती, १९५९

भारत सरकारने १९५९ मध्ये व्हेरियर एल्विन यांच्या अध्यक्षतेखाली (अ) विशेष बहुउद्देशीय आदिवासी गटांच्या कार्याचा अभ्यास करण्यासाठी आणि (ब) भारत सरकारला कसे काम करावे याबाबत सल्ला देण्यासाठी एक समिती नेमली. विशेष बहुउद्देशीय आदिवासी विकास गटांच्या कामकाजाचा अभ्यास करून समितीने अनेक शिफारशी केल्या. त्यामध्ये आदिवासी विकास गट पध्दतीने कार्यक्रमांचा अधिकाधिक आदिवासी केंद्रित भागात विस्तार करणे जेणेकरून तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत आदिवासी विकास उपक्रम मोठ्या भागात समाविष्ट करू शकतील. प्रामुख्याने वनक्षेत्रातील सर्व आदिवासींना त्यांच्या जमिनीचा वास्तविक ताबा निश्चित करण्यासाठी पट्टे (मालकीचे शीर्षक) देणे; अन्नासाठी महुआच्या फुलांचे संकलन आणि तेलासाठी बियाणे इत्यादी जंगलातील किरकोळ अडचणी दूर करणे. अंतर्गत आणि विरळ लोकसंख्या असलेल्या भागात राहणाऱ्या आदिवासींना सेवा देण्यासाठी मोबाईल मेडिकल युनिट्स प्रदान करणे. आदिवासी भागात पिण्याच्या पाण्याचा सुरक्षित पुरवठा सुनिश्चित करणे. पारंपारिक आदिवासी परिषदांचे पुनरुज्जीवन करणे.

२. ढेबर आयोग, १९६९

संविधानाच्या अनुच्छेद ३३९(१) नुसार, भारताच्या राष्ट्रपतींनी अनुसूचित क्षेत्र आणि अनुसूचित जमाती आयोगाचे अध्यक्ष म्हणून यू.एन. ढेबर यांची नियुक्ती केली. ढेबर आयोगाने आदिवासी जीवन आणि विकासाशी संबंधित विविध समस्यांचा सविस्तर अभ्यास करून देशातील आदिवासी धोरणाला दिशा देण्यासाठी दूरगामी सूचना केल्या. त्यामध्ये आदिवासींना त्यांच्या सलोख्याला बाधा न आणता मुख्य भारतीय समाजात समाकलित केले पाहिजे. सर्व राज्य आणि केंद्रीय कायद्यांचा अभ्यास करून सामान्य कायदे आणि आदिवासी जीवनपद्धती यांच्यातील विरोधाभासी क्षेत्रे ओळखून त्यात सुधारणा सुचविल्या पाहिजेत. आदिवासी क्षेत्र/आदिवासी विकास प्रशासनासाठी सोपी कार्यपद्धती विकसित करावी. जमाती सल्लागार परिषद मध्ये आदिवासींमधून गैर-अधिकारी लोकांचे प्रतिनिधित्व आवश्यक असल्यास अधिकाऱ्यांची संख्या कमी करून असावी. २६ जानेवारी १९५० पासून पूर्वलक्षी प्रभाव असलेल्या आदिवासींना जमिनी परत देण्याची तरतूद असावी. सर्व भूमिहीन आदिवासींना नियमितपणे जमिनीचे वाटप करण्याची योजना असावी. आदिवासींच्या विशेषाधिकारांचे सवलतींमध्ये रूपांतर करण्यात आल्याने

उपजीविकेसाठी जंगलांवर अवलंबून असलेल्या आदिवासींच्या हक्कांच्या संदर्भात १९५२ च्या वन धोरणाचा आढावा घेण्यात यावा.

३. भार्गव समिती, १९६१

गृह मंत्रालयाने १९६१ मध्ये पहिल्या आणि दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनांमध्ये अनुसूचित जमातींकडून मिळणाऱ्या फायद्यांच्या मर्यादेचे परीक्षण करण्यासाठी आणि विशेष सहकारी संस्थेच्या स्थापनेसाठी आवश्यक सूचना आणि शिफारसी करण्यासाठी एम.पी. भार्गव यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. त्या समितीने काही महत्त्वाच्या सूचना/शिफारशी केलेल्या आहेत त्या म्हणजे आदिवासींच्या उत्पादनाची प्रत्यक्ष खरेदी करण्यासाठी प्राथमिक सहकारी संस्थांनी सहकारी पणन संस्थांचे प्रतिनिधी म्हणून काम केले पाहिजे. मीठ, खाद्यतेल, रॉकेल, गूळ इत्यादी जीवनावश्यक उपभोग्य वस्तू रोखीने किंवा कृषी किंवा किरकोळ वनउत्पादनाच्या बदल्यात विकल्या पाहिजेत. आदिवासींच्या उत्पादनांसाठी आंतरराज्य विपणन आणि निर्यात व्यापार सुलभ करण्यासाठी आदिवासी क्षेत्रासाठी राष्ट्रीय सहकारी विकास महामंडळाची स्थापना केली जाणार आहे.

४. लोकूर समिती, १९६५

अनुसूचित जमातींच्या घोषणेसाठी निकष विकसित करण्याचा प्रश्न पुन्हा पुन्हा समोर आला कारण अनेक समुदायांनी अनुसूचित जमातींच्या यादीत समावेश करण्यासाठी प्रतिनिधित्व करण्यास सुरुवात केली. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या याद्यांच्या पुनरावृत्तीसाठी एक सल्लागार समिती १९६५ मध्ये भारत सरकारने बी.एन. लोकूर यांच्या अध्यक्षतेखाली समिती नेमली. समितीने आदिम वैशिष्ट्ये, विशिष्ट संस्कृती, भौगोलिक अलगाव, मोठ्या प्रमाणावर समुदायाशी संपर्क साधण्याची लाजाळूपणा आणिमागासलेपणाचा समावेश असलेल्या निकषांचे पालन करण्याची शिफारस केली आहे.

५. पी.एस.अप्पू समिती, १९७१

भारत सरकारने १९७१ मध्ये आदिवासी भागात कर्जमुक्ती, जमीन पृथक्करण आणि पुनर्संचयन बाबतीत एक अभ्यास गट स्थापन केला त्यालाच पी.एस. अप्पू समिती म्हटले जाते. कर्जमुक्ती न्यायालये स्थापन करणे आणि कर्जमुक्ती निरीक्षकांची नियुक्ती सर्व राज्ये स्वीकारू शकतात, शक्य असल्यास, आदिवासी विकास संस्थांचे संपूर्ण क्षेत्र 'अनुसूचित क्षेत्र' म्हणून घोषित केले जाऊ शकते जेणेकरून कर्जमुक्ती, जमिनीपासून दूर राहणे आणि आदिवासींच्या जमिनीची पुनर्स्थापना यावरील संरक्षणात्मक कायद्यांची प्रभावी अंमलबजावणी सुलभ होईल. कर्जमुक्तीसाठी विशेष अतिरिक्त कर्मचारी राज्य सरकारांनी स्वतःहून किंवा केंद्र सरकारच्या मदतीने नियुक्त केले पाहिजेत. असे समितीने भारत सरकारला सांगितले.

६. एल.पी. विद्यार्थी समिती, १९७२

पाचव्या पंचवार्षिक योजनेपूर्वी, आदिवासी भागातील कायदा व सुव्यवस्था बिघडल्याने आदिवासींच्या परिस्थितीचा तपशीलवार आढावा घेणे आणि काही महत्त्वाचे धोरणात्मक बदल करणे आवश्यक होते. तत्कालीन पंतप्रधान इंदिरा गांधी यांनी या समस्यांचे निराकरण करण्यासाठी आणि या समस्या सोडवण्यासाठी विशेष धोरण विकसित करण्याची तातडीची गरज आहे. परिणामी, नियोजन आयोगाने १९७२ मध्ये प्रख्यात मानववंशशास्त्रज्ञ एल.पी. विद्यार्थी यांच्या अध्यक्षतेखाली 'आदिवासी क्षेत्रांच्या विकासावर टास्क फोर्स' स्थापन केले होते. समितीने असे निरीक्षण केले की, आदिवासींच्या समस्या एका आदिवासी प्रदेशातून दुसऱ्या भागात आणि आदिवासी प्रदेशातील एका क्षेत्रातून दुसऱ्या भागात बदलतात. त्याच वेळी, आर्थिक आणि सामाजिक क्षेत्रात सर्व आदिवासी भागात काही समान समस्या होत्या ज्यांचा आदिवासी भागांसाठी विकास कार्यक्रम तयार करताना विचार केला पाहिजे. जेव्हा जेव्हा भारत सरकारकडून विशेष कार्यक्रमांतर्गत आदिवासी विकासासाठी काही अतिरिक्त निधी उपलब्ध करून देण्यात आला तेव्हा राज्य सरकारांनी राज्य योजनेतील त्यांच्या तरतुदी प्रमाणानुसार कमी केल्या. त्यामुळे विशेष निधी राज्याच्या योजना निधीला पूरक मानण्याची गरज होती. क्षेत्र विकास कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी प्रशासकीय रचना सोपी असणे आवश्यक आहे ज्यामध्ये अनेक नोकऱ्या करण्यासाठी मर्यादित संख्येने कार्यकर्ते असतील आणि कार्यकर्त्यांनी त्यांच्याशी चांगले संबंध प्रस्थापित करून आदिवासी

लोकांचा विश्वास संपादन केला पाहिजे. आदिवासी विकास कार्यक्रमांच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी, लक्ष्य गटाचा सहभाग इष्टतम स्तरावर असावा आणि विकास प्रशासनाने त्यांच्यातील नेतृत्व आणि निर्णय घेण्याच्या पद्धतीबद्दल पूर्णपणे जागरूक असले पाहिजे.

७. एस.सी. दुब समिती, १९७२

पाचव्या पंचवार्षिक योजनेत आदिवासी विकासासाठी नवीन रणनीती तयार करण्याबाबत सल्ला देण्यासाठी भारत सरकारच्या शिक्षण मंत्रालयाने त्याच वेळी डॉ. एस.सी. दुबे यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली आहे. समितीने एकात्मिक आदिवासी विकासासाठी कार्यक्रम आणि प्राधान्यक्रमांची शिफारस केली. १९४७ पासूनच्या सर्व जमीन परकीय व्यवहारांचा आढावा घेऊन सर्व प्रकारच्या शोषणाचे निर्मूलन, सर्व प्रकारची छळवणूक, आदिवासींनी आणलेल्या मालाची विक्री करताना होणारे शोषण आणि नियमित तपासणीच्या प्रणालीद्वारे नियंत्रित किमतीत जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा करणे, स्थानिक करांचे तर्कसंगतीकरण, काही असल्यास, इ. पारंपारिक संस्थांना किरकोळ गुन्हे, महिलांच्या सन्मानाशी संबंधित गुन्हे, जमिनीचे वाद, जंगलांचे व्यवस्थापन इत्यादींवर अधिक अधिकार देऊन त्यांना बळकटी दिली जाणार आहे. मागास आदिवासी भागात काम करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना त्यांच्या कुटुंबीयांच्या राहण्यासाठी सेवेत बढती, विशेष रजे आणि त्यांच्या मुलांना चांगल्या शाळांमध्ये पुरेशा आरक्षण इत्यादी सुविधा पुरवल्या जाणार आहेत. गाव किंवा आदिवासी वस्ती हे महसुली गावाऐवजी विकासाचे एकक असावे.

८. आर.एन. हळदीपूर समिती, १९७२

आदिवासी भागातील विकास कार्यक्रमांच्या अंमलबजावणीसाठी अत्यंत महत्त्वाच्या असलेल्या कार्मिक धोरणाचा अभ्यास करण्यासाठी नियोजन आयोगाने विशेषतः या कार्यगटाची स्थापना केली होती. या समितीच्या महत्त्वाच्या शिफारसी म्हणजे, बहु-स्तरीय कार्ये सोपवलेल्या कर्मचाऱ्यांची शक्य तितकी कमी संख्या असली पाहिजे जेणेकरून ते आदिवासींशी चांगले संबंध प्रस्थापित करू शकतील आणि त्यांचा विश्वास जिंकू शकतील. कर्मचाऱ्यांना देखरेख प्रोत्साहन आणि अनुकूल सेवा परिस्थितींसह पुरेशी भरपाई दिली पाहिजे.

९. बी.के. रॉय बर्मन समिती, १९८२

या समितीची स्थापना वन धोरणाला अशा प्रकारे दिशा देण्यासाठी मार्गदर्शक तत्त्वे सुचवण्यासाठी करण्यात आली होती की ते जंगलांचे तसेच आदिवासी अर्थव्यवस्थेचे हित साधतील. आढावा घेतल्यानंतर समितीने पुढीलप्रमाणे शिफारस केली. वन आणि आदिवासींचा विकास एकमेकांना पूरक असायला हवा. वन गावांची संस्था रद्द करून त्यांचे सामान्य महसुली गावांमध्ये रूपांतर करणे आवश्यक आहे. वन-आधारित उद्योग कच्च्या मालाच्या उपलब्धतेच्या जवळ असले पाहिजेत. आदिवासी कुटुंबांना उपजीविकेचे पर्यायी स्रोत उपलब्ध करून दिल्याशिवाय राष्ट्रीय उद्याने, अभयारण्ये इत्यादी जैव-क्षेत्रांच्या स्थापनेसाठी त्यांच्या वस्त्यांमधून बाहेर काढले जाऊ नये.

१०. भुरिया समिती, १९९४

भारत सरकारच्या ग्रामीण विकास मंत्रालयाने १९९४ मध्ये संसदेच्या निवडक सदस्यांची आणि तज्ञांची दिलीप सिंग भुरिया यांच्या अध्यक्षतेखाली एक समिती स्थापन केली. अनुसूचित क्षेत्रांमध्ये तरतुदींचा विस्तार करण्यासाठी संसदेद्वारे लागू करण्यात येणाऱ्या कायद्याच्या ठळक वैशिष्ट्यांची शिफारस करण्याची इतरांसह समितीला विनंती करण्यात आली होती. समितीला असे वाटले की, अनेक आदिवासी समुदाय त्यांचे राजकीय-सामाजिक-कायदेशीर व्यवहार सांभाळत आहेत. त्यामुळे, प्रस्थापित पारंपारिक व्यवस्था, प्रथा, परंपरा इत्यादींच्या विरुद्ध असणारी कोणतीही गोष्ट ग्रामसभेवर वरून लादली जाऊ नये. समितीने ग्रामसभा आणि मध्यवर्ती पंचायती आणि स्वायत्त परिषदांना सक्षम करण्यासाठी अनेक शिफारसी केल्या. त्यापैकी सर्वात महत्त्वाचे म्हणजे ग्रामसभेसाठी प्रस्तावित केलेले अधिकार, कार्ये आणि कार्यपद्धती जसे की: जमीन, पाणी, जंगल आणि गौण वनोपज यांच्याशी संबंधित बाबींमध्ये आदिवासी व्यक्ती, आदिवासी समुदाय आणि ग्रामसभा यांच्या हक्कांचे रक्षण, चराई, इंधन, चारा, किरकोळ वनउत्पादने, बांधकाम साहित्य यासारख्या नैसर्गिक साधनसंपत्तीवर परंपरागत हक्क आणि निश्चितीची अंमलबजावणी; सामुदायिक जमीन, पाणी, हवा आणि जंगल (राखीव जंगलाव्यतिरिक्त)

व्यवस्थापित, नियमन आणि वापरण्याचे अधिकार; सामुदायिक कल्याण कार्यक्रमांसाठी लोकांची जमवाजमव करणे आणि सामुदायिक कामांसाठी स्वयंसेवी कामगारांचे आयोजन करणे; समितीने मध्यवर्ती पंचायती आणि स्वायत्त परिषदांसाठी समान अधिकार आणि बैठका आयोजित करण्यासाठी आणि निर्णय घेण्यासाठी कार्यपद्धतीची शिफारस केली. संसदेने १९९६ मध्ये पेसा कायदा लागू केला. त्यानंतर पाचव्या अनुसूचित क्षेत्रांसह राज्यांनी समान कायदे केले.

११. भुरिया आयोग, २००२

पहिला अनुसूचित क्षेत्र आणि अनुसूचित जमाती आयोग स्थापन झाल्यानंतर ४२ वर्षांनंतर, भारताच्या राष्ट्रपतींनी १८ जुलै २००२ रोजी दिलीप सिंग भुरिया यांच्या अध्यक्षतेखाली खालील अटींसह दुसरा अनुसूचित क्षेत्र आणि अनुसूचित जमाती आयोग नेमला. आयोगाने १६ जुलै २००४ रोजी आपला अहवाल सादर केला. आयोगाचे महत्त्वाचे निष्कर्ष आणि शिफारशी म्हणजे आदिवासींना भेडसावणाऱ्या गंभीर समस्या, जसे की जमीन दुरावल्यामुळे मोठ्या प्रमाणात होणारे विस्थापन आणि पुनर्वसन धोरणाचा अभाव, आदिवासी-वन इंटरफेसच्या समस्या, अनेक राज्यांमध्ये तुरळक आदिवासी अशांततेचा उदय आणि इतर कायदा आणि सुव्यवस्थेच्या समस्या आहेत. राज्यपालांच्या अहवालात स्थान मिळालेले नाही. म्हणून, सर्व तपशील असलेले अहवाल सादर करण्याची शिफारस केली आहे आणि तेही विलंब न करता. अनुसूचित क्षेत्रे असलेल्या राज्यांच्या राज्यपालांनी पाचव्या अनुसूचीतील तरतुदींचा पुरेपूर वापर केला नाही. हे संरक्षणात्मक उपाय आदिवासी उप-योजना विकास धोरण, कार्यक्रम आणि अनुसूचित जमातींच्या सामाजिक आणि आर्थिक विकासासाठी प्रकल्प यशस्वी होण्यासाठी आवश्यक पूर्व-आवश्यकता आहेत. १९५० मध्ये अधिसूचित केल्यानुसार अनुसूचित क्षेत्र वगळून बदलले जाऊ नये. १९५१ च्या जनगणनेनुसार ४० टक्के आणि अधिक आदिवासी लोकसंख्या असलेली सर्व महसुली गावे गुणवत्तेनुसार अनुसूचित क्षेत्र म्हणून गणली जाऊ शकतात. राज्यांचा प्रत्येक प्रस्ताव इतरांपेक्षा स्वतंत्रपणे तपासला जावा आणि राज्यांचे सर्व प्रस्ताव मंजूर केले जावे. केंद्रीय मंत्रालयांनी त्यांच्या कार्यक्रमांतर्गत आदिवासी भागांसाठी निधीचे प्रमाण ठरवावे आणि निश्चित करावे, योग्य गरजा-आधारित कार्यक्रम तयार करावेत आणि अनुसूचित जमातींच्या लोकसंख्येला महत्त्व देऊन अनुसूचित जमातींच्या विशिष्ट गरजा पूर्ण करण्यासाठी चालू असलेल्या कार्यक्रमांचे रुपांतर करावे. जमिनीच्या नोंदी नियमितपणे अद्ययावत केल्या पाहिजेत. विस्थापित आदिवासी कुटुंबांना जमिनीसाठी जमिनीचे वाटप करण्यास उच्च प्राधान्य द्यावे. सामाजिक-सांस्कृतिक सामुदायिक स्थलांतरण आदिवासींसाठी अपरिहार्य मानले पाहिजे. आयोगाने शिफारस केली आहे की ज्या आदिवासी वस्त्यांमध्ये त्यांची अर्थव्यवस्था अजूनही शिकार आणि अन्न गोळा करण्याच्या टप्प्यावर आहे, तसेच खेडूत अर्थव्यवस्था असलेल्या आदिवासी समुदायांचेही सर्वसमावेशक सर्वेक्षण केले जावे. देशाच्या आदिवासी भागातील जमीन, पाणी आणि वनसंपत्तीचा शाश्वत विकास हा आर्थिक विकास धोरणाचा मुख्य भर असायला हवा.

१२. अनुसूचित जमातींसाठी राष्ट्रीय आयोग, २००४

भारतीय राज्यघटनेच्या अनुच्छेद ३३८ नुसार, अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी आयुक्त म्हणून नियुक्त केलेल्या विशेष अधिकाऱ्याची नियुक्ती करण्यात आली. संविधान (६५वी दुरुस्ती) अधिनियम, १९९० द्वारे आयुक्त पदाची पुनर्नियुक्ती अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींसाठी राष्ट्रीय आयोग म्हणून करण्यात आली आहे. जरी ढेबर आयोगाने १९६१ मध्ये अनुसूचित जातींसाठी स्वतंत्र आयोग असावा अशी शिफारस केली होती. अनुसूचित जाती आणि अनुसूचित जमातींच्या समस्या वेगळ्या असल्याने जमाती या २००३ मध्येच घटना (ऐंशीवी सुधारणा) अधिनियम, २००३ द्वारे अनुसूचित जमातींसाठी स्वतंत्र आयोग स्थापन करण्यात आला.

सारांश :

भारत सरकारने १९५१ पासून पंचवार्षिक योजना सुरू केली. आदिवासी किंवा आदिवासी भागांसाठी कोणताही विशेष दृष्टीकोन न ठेवता समुदाय विकास दृष्टिकोनासह आदिवासी भागांना मिळणारे लाभ जर काही असतील तर ते केवळ आनुषंगिक होते. दुसऱ्या पंचवार्षिक योजनेत गृह व्यवहार आणि समुदाय विकास

मंत्रालयांद्वारे प्रायोजित ४३ विशेष बहुउद्देशीय आदिवासी विकास गट होते. या आदिवासी भागात विकासाचा स्तर उंचावण्यासाठी तिसऱ्या पंचवार्षिक योजनेतील आदिवासी विकास कार्यक्रम आणि पाचव्या पंचवार्षिक योजनेतून आदिवासी उप-योजना दृष्टिकोन आदिवासी केंद्रित भागात आणि बाहेर लागू करण्यात आला. या कार्यक्रमांच्या प्रभावाचे मूल्यांकन करण्यासाठी आणि चालू कार्यक्रमांमधील दृष्टीकोनातील बदलाची आवश्यकता किंवा नवीन दृष्टिकोन/कार्यक्रमांच्या गरजांचे मूल्यांकन करण्यासाठी, भारत सरकारने परिस्थितीचे मूल्यांकन करण्यासाठी आणि उपाय सुचवण्यासाठी वेळोवेळी समित्या आणि आयोग स्थापन केले. या महत्त्वाच्या आयोग आणि समित्यांचे निष्कर्ष आणि त्यांच्या शिफारशीनुसार आवश्यक तेथे नवीन आदिवासी विकास धोरण, विकास कार्यक्रम, आदिवासींच्या कल्याणासाठीचे कायदे भारत सरकारनी निर्माण केले. तरीही आजही आदिवासी समुदाय हा मागासलेल्या स्थितीत जीवन जगत आहे.

संदर्भ :

- 1) Bhanage, N.P. (1993) : "Tribal commissions and committees in India" (1st ed.), Himalaya Publishing House, Mumbai
- 2) Government of India (1960) : "Report of the committee on special multipurpose tribal development blocks" , Ministry of Home Affairs, New Delhi
- 3) Government of India (1962) : "Report of the Scheduled Areas and Scheduled Tribes Commission, (Dhebar Commission)", Vol. I, New Delhi.
- 4) Government of India (1962) : "Report of the special working group on cooperation for backward classes, (Bhargava Committee)", Ministry of Home Affairs, New Delhi
- 5) Government of India (1965) : "Report of the advisory committee on the revision of the lists of Scheduled Castes and Scheduled Tribes (B.N. Lokur Committee)", Department of Social Security, New Delhi
- 6) Government of India (1971) : "Report of the study group on relief of indebtedness, land alienation and restoration in tribal development agency areas (P.S. Appu Committee)", Ministry of Agriculture, New Delhi
- 7) Government of India (1972): "Report of the Expert committee on tribal development (S.C. Dube Committee)", Ministry of Education, New Delhi:
- 8) Government of India (1972) : "Report of the taskforce on development of tribal areas (L.P.Vidyarthi Committee)", Planning Commission, New Delhi
- 9) Government of India (1972) : "Report of the working group on personnel policies in India (R.N. Haldipur Committee)", Planning Commission, New Delhi
- 10) Government of India (1982) : "Report of the committee on forest and tribals in India (B.K. Roy Burman Committee)", Ministry of Home Affairs, New Delhi
- 11) Government of India (1995) : "Report of Members Of Parliament and experts constituted To make recommendations on the law concerning extension of provisions of the Constitution (73rd Amendment) Act, 1992 to Scheduled Areas (Bhuria Committee)", Ministry of Rural Development, New Delhi:
- 12) Government of India (2004) : "Report of the Scheduled Areas and Scheduled Tribes commission, Government of India (Bhuria Commission)", Volume-I, New Delhi.
- 13) Government of India (2008) Development challenges in extremist affected areas. Report of an Expert Group to Planning Commission, New Delhi

मराठी कादंबरीतील पर्यावरणीय जाणिवा

ज्ञानेश्वर नामदेव खिलारी

संशोधक विद्यार्थी

रा. ब. नारायणराव बोरावके महाविद्यालय, श्रीरामपूर, ता. श्रीरामपूर, जि. अहमदनगर

प्रा. डॉ. बाळू पांडुरंग गाडी

मराठी विभाग प्रमुख, रयत शिक्षण संस्थेचे, अण्णासाहेब आवटे महाविद्यालय, मंचर ता. आंबेगांव, जि. पुणे

पर्यावरणीय प्रश्नांची जाण असलेल्या कादंबऱ्या वास्तववादी असतात. पर्यावरण विषयक सामाजिक प्रश्नांना वाट करून देऊन अशा प्रश्नांना वाचा फोडणे हे त्यांचे अप्रत्यक्ष कार्य असते. पर्यावरणीय वाद व पर्यावरणीय नैतिकता या तत्वांचे अशा कादंबऱ्यातून स्पष्टीकरण केलेले असते. कोणत्याही कादंबरीत तिच्या लेखकाची नैतिकता हा एक व्यूह असून यात वाचक आपोआप सापडतो. मराठी कादंबरी क्षेत्राचा विचार करताना पर्यावरणीय नैतिकतेच्या संदर्भात अनेक लेखकांची नावे पुढे येतात. त्यामध्ये कृष्णात खोत, सदानंद देशमुख, शंकर सखाराम, दशरथ चौरे, प्रभाकर पेंढारकर, व्यंकटेश माडगूळकर, कैलास दौंड, सिताराम सावंत, पुरुषोत्तम बोरकर, मारुती चितमपल्ली, अनंत मनोहर, विश्वास पाटील, भालचंद्र नेमाडे, प्रवीण बांदेकर, आनंद विंगकर इत्यादी लेखकांच्या कादंबऱ्यांमध्ये पर्यावरणीय जाणिवा विकसित होऊन त्या अधिक प्रगल्भ झालेल्या दिसतात. पर्यावरणीय कादंबऱ्या वाचकाला पर्यावरण विषयक प्रश्नाविषयी जागरूक करत असतात.

सत्तांतर

सत्तांतर ही व्यंकटेश माडगूळकर यांची कादंबरी असून या कादंबरीत वानरांच्या टोळ्यांतील सत्ता स्पर्धेचे शब्दचित्र येते. मुडा, लाल बुडाचा व मेगा या तीन नरवानांमध्ये सत्ता स्पर्धेसाठी चाललेल्या भांडणांचे चित्र येते. मादी वानरिची वर्णने करताना माडगूळकरांनी त्यांना त्यांच्या शारीरिक व मानसिक स्वभाव वैशिष्ट्यांना सुसंगत अशी तरणी, लांडी, थोटी, काणी, लाजरी, बोकांडी, बोथरी अशी नावे दिली आहेत. सत्तांतरामध्ये केवळ वानरांचीच वर्णने आहेत असेही नाही एकंदरीत अरण्यातील जैवविविधतेचे दर्शनही माडगूळकरांच्या ललित पूर्ण शैलीत झालेले दिसते. उदाहरणार्थ फळांनी फणसाचं झाड लहडाव तसं आता वानरांनी लहडल होत. वारा वाहत नव्हता, उहाळ्या हालत नव्हत्या, पाखरं मोठ्यांना बोलत नव्हती, मधमाश्या डास भुंगे यांच समूह गाणं तेवढे चालू होतं. बांबूची घनदाट बेटं होती इथं अनेक जंगली प्राणी राहत होते. अनेक जातीची पाखरे राहत होती.

सत्तांतर ही प्रामुख्याने वानरांचे सत्तांतर दर्शविणारी कादंबरी असली तरी बिबटे, तरस, मगरी, रानकुत्री या हिंस्रप्राणांच्या भक्ष पकडण्याच्या पद्धतीची ही वर्णन येतात. वैज्ञानिक तथ्ये आणि नोंदी ललित्य पूर्ण भाषेत सत्तातरांच्या रूपाने मराठी कादंबरीत सशक्तपणे उतरवण्यात माडगूळकर यशस्वी झाले आहेत.

अरण्यकांड

अरण्यकांड ही अनंत मनोहर यांची कादंबरी असून या कादंबरीत कर्नाटकातील अगुंब्याच्या जंगलातील वन्यजीवांचे प्रणय रंग प्रजनन सोहळे जगण्यासाठी त्यांचा चाललेला संघर्ष या बाबी शब्दबद्ध केल्या आहेत. कर्नाटकातील विकास योजनांचा परिणाम तिथल्या पर्यावरणावर व जंगल क्षेत्रावर कसा होतो आहे याचे संदर्भ अरण्यकांड मध्ये येतात.

पांगिरा व झाडाझडती

पांगिरा व झाडाझडती या कादंबऱ्या विश्वास पाटील यांच्या असून पांगिरा या कादंबरीत डोंगरातील वृक्षतोड नगदी पिकांसाठी भूजलाचा होणारा अतिवापर या बाबींचे चित्रण केले आहे. तर त्यांच्या झाडाझडती या कादंबरीमध्ये धरणग्रस्तांच्या पुनर्वसनाचा प्रश्न अधिक टोकदारपणे वाचकांच्या मनाला भिडतो. नैसर्गिक साधन संपत्तीवर स्थानिकांचा हक्क असतो ही बाब यामध्ये महत्त्वाची आहे. पुनर्वसन करताना नैसर्गिक घटकांचा विचार केला जात नाही. धरणामुळे विस्थापित झालेली गावे पुन्हा आपली संपन्नता निर्माण करू शकत नाहीत. उलट ती अधिक बकाल होतात त्यांची सांस्कृतिक पीछेहाट होते.

कापूसकाळ

कापूसकाळ ही कादंबरी कैलास दौंड यांची असून या कादंबरीत त्यांनी नियोजनाचा अभाव भ्रष्टाचार व ढिसाळ प्रशासन यामुळे कापूस उत्पादकांचे कसे हाल होतात हे दर्शविले आहे. जास्तीत जास्त उत्पादन घेण्याच्या नादात स्थानिक कापसाच्या जाती गमवल्याचेही त्यांनी नमूद केले आहे.

चक्रीवादळ

चक्रीवादळ ही प्रभाकर पेंढारकर यांची कादंबरी असून या कादंबरीत त्यांनी चक्रीवादळासारख्या नैसर्गिक आपत्ती विषयीचे सूक्ष्म निरीक्षण करताना आंध्र प्रदेशातील वादळाची भिषनता व वादळामुळे झालेली हानी त्यांनी स्मरण साखळीत गुंफून वाचकांसमोर मांडली आहे. आपण पर्यावरणीय संकटाचा सामना करण्यासाठी सज्ज असायला हवे असा सूचक सल्ला त्यांनी दिला आहे.

एसइझेड

एसइझेड ही शंकर सखाराम यांची कादंबरी असून या कादंबरीत सेज प्रकल्पामुळे भूमिहीन होणाऱ्या अलिबाग तालुक्यातील कातळपाडा गावातील गावकऱ्यांची गोष्ट आहे. सेज हे खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण धोरणाचे अपत्य आहे. देशाचा आर्थिक विकास करणे हे सेज मागचे धोरण राजकर्ते सांगत असले तरी भांडवलदारांचे उदात्तीकरण हाच या मागचा छुपा हेतू असण्याची शक्यता नाकारता येत नाही. नैसर्गिक साधन संपत्तीचे भांडवलदारांच्या हाती केंद्रीकरण होणे हे पर्यावरणीय तज्ञांना मान्य नाही. साधन संपत्तीचे विकेंद्रीकरण केल्याने तिची शुद्ध काळजी घेतली जाते असे पर्यावरण प्रेमींना वाटते. कादंबरीत सेज प्रकल्पामुळे होणाऱ्या नुकसानीचा आढावा घेतला आहे. अशा प्रकारच्या प्रकल्पांचा पर्यावरणीय परिणाम काय आहे याचा अहवाल प्रामाणिकपणे तयार करणे व त्याची अंमलबजावणी करणे गरजेचे असते. त्यामुळे प्रकल्पाचे संभाव्य फायदे तोटे समजून येतात आणि पर्यावरणाची होणारी संभाव्य हानी टाळता येते. एसइझेड मध्ये मात्र भांडवलदार साम-दाम-दंड-भेद या नीतीने जमीन हडपण्याचा उद्योग करत आहेत असेच चित्र दिसते.

विळखा

विळखा ही दशरथ चौरें यांची कादंबरी असून या कादंबरीत औद्योगिकीकरणाचा वेडाध्यास शेती आणि शेतकऱ्यांची दुरावस्था, दुःख, दैन्य, दारिद्र्य आणि शोषण यांच्या निर्दय मिठीत सापडलेले ग्रामजीवन, पर्यावरणाचा आवेगी नाश, वाढते प्रदूषण, चंगळवादी जीवनशैली, सत्व आणि आत्मसामर्थ्य नष्ट करणारे वांझ शिक्षण आणि संवेदशून्य शासन यामुळे अवैध समाज जीवन कसे नासत चालले आहे याचे भेदक दर्शन ही कादंबरी घडविले. ही कादंबरी प्रगत तंत्रज्ञानाला विरोध करित नाही पण विध्वंसक व विनाशकारी निसर्ग विरोधी अंमलबजावणीला विरोध करते समाजाला अष्टदिशांनी दंश करणाऱ्या प्रश्नांना दिलेले शब्द रूप म्हणजे विळखा ही कादंबरी होय.

झड झिंबड

झड झिंबड ही कृष्णात खोत यांची कादंबरी असून त्यांनी पाऊस या एकाच निसर्ग तत्वाशी निगडित सर्व बाजूंचा उहापोह केला आहे. पाऊस हा कृषिजन्य संस्कृतीतील अत्यंत महत्त्वाचा घटक आहे. पुलाच्या बांधकामामुळे नदीच्या पाण्याला येणारी फुगी व पिके पाण्याखाली जाणे हे पर्यावरणातील मानवी हस्तक्षेपाचे कारण आहे. आपण निसर्गाशी फारकत घेत आहोत की निसर्ग घटकांशी योग्य ते समायोजन साधन नाही. हे व्दं व्द ते वाचकांच्या मनात उपस्थित करतात माणूस कितीही प्रगत झाला तरी निसर्गासमोर तो कमी आहे हेच सत्य या कादंबरीतून दिसून येते.

बनगरवाडी

बनगरवाडी ही व्यंकटेश माडगूळकर यांची कादंबरी असून या कादंबरीत माडगूळकरांनी बनगरवाडी या छोट्याशा गावात त्या गावातील शिक्षक आणि गावातील कारभारी त्यांची नात अंजी, दादू, आयबू, आनंदा, रामोशी, रामा, शेकू आणि त्यांची उंच बायको या पात्रांच्या माध्यमातून बनगरवाडी नावाच्या या लहानशा गावातील सामूहिक जीवनाचे विविधांगी चित्रण केले आहे. गावात दुष्काळ पडल्यामुळे धनगरांची होणारी वाताहत उजाड व निष्पर्ण सृष्टी तेथील माणसांच्या जीवनातील चढ-उतार आणि एकंदरीत निसर्गाच्या लहरीपणामुळे दुष्काळ पडल्यामुळे माणसे गाव सोडून निघून जातात. मग गाव ओस पडू लागते अशा अनेक पर्यावरणीय जाणवा दिसून येतात.

संदर्भ

१. पुजारी सुहास : मराठी कादंबरी सृष्टी आणि दृष्टी, सुविद्य प्रकाशन, सोलापूर, प्रथमवृत्ती २०१६, पृष्ठ ४५
२. माडगूळकर व्यंकटेश : सतांतर, मेहता पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, आठवी आवृत्ती पुनर्मुद्रण २०१५, पृष्ठ १
३. गावस विठ्ठल : खाणमाती, अक्षय वाड्मय प्रकाशन, पुणे, पहिली आवृत्ती २०२२ पृष्ठ २६१
४. डंबीर नीता : वसा पर्यावरणाचा, शब्दालय प्रकाशन, श्रीरामपूर, पहिली आवृत्ती २०११, पृष्ठ ९
५. ठाकूर रवींद्र : मराठी ग्रामीण कादंबरी, स्नेहवर्धन प्रकाशन, पुणे, द्वितीय आवृत्ती, २००१, पृष्ठ ११५

पेसा कायदा 1996

प्रा. भावेश शनवार करपट

(इतिहास विभाग)

अंबिकाबाई जाधव महिला महाविद्यालय वज्रेश्वरी ता. भिवंडी जि. ठाणे.

प्रस्ताविक:

संविधानामध्ये संविधान असलेला कायदा म्हणजे पेसा कायदा 1996 होय. या कायद्याची पार्श्वभूमी लक्षात घेता 1992 मध्ये मंजूर झालेल्या 73 व्या घटनादुरुस्तीचे उद्दिष्ट ग्रामीण भारतामध्ये त्रिस्तरीय पंचायती राज संस्था स्थापन करून स्थानिक स्वराज्य संस्थांना चालना देण्याचे होते. तरीसुद्धा, अनुसूचित आणि आदिवासी प्रदेशांसाठी त्याची लागूता कलम 243 (M) द्वारे प्रतिबंधित होती. हा लेख संसदेला घटनात्मक दुरुस्ती म्हणून विचारात न घेता विशिष्ट अपवाद आणि समायोजनांसह, या क्षेत्रामध्ये त्याचे तरतुदींचा विस्तार करण्याच्या परवानगी देतो. भारताच्या अनुसूचित क्षेत्रातील आदिवासी स्वराज्यासाठी भुरिया समिती 1995 च्या शिफारशींना प्रतिसाद म्हणून, 1996 चा पंचायत विस्तार अनुक्षेत्र (PESA) कायदा लागू करण्यात आला 24 डिसेंबर 1996 रोजी लागू झाला. राज्य विधान मंडळीचा सल्लागार भूमिका असताना पंचायत आणि ग्रामसभांचे कामकाज सुलभ करण्यासाठी, पेसा ग्रामसभेला पूर्ण अधिकार प्रदान करते, उच्च स्तरांच्या हस्तक्षेपाशिवाय त्यांची स्वायत्तता सुनिश्चित करते. (PESA) हा भारतातील आदिवासी कायद्यांचा आधारस्तंभ आहे, जो स्वशासनाला पाठिंबा देतो आणि पारंपारिक निर्णय प्रक्रियेला मान्यता देतो. राज्यांमध्ये (PESA) च्या आवश्यकतांची अंमलबजावणी करण्यासाठी पंचायती राज मंत्रालय प्रामुख्याने जबाबदार आहे.

पेसा कायदा म्हणजे पंचायत (अनुसूचित जमाती क्षेत्र विस्तार) कायदा हा 1996 मध्ये भारतीय संविधानानुसार लागू झाला आणि हा कायदा मुख्यता अनुसूचित जमाती भागामध्ये राहणाऱ्या आदिवासी लोकांचे संरक्षण करण्यासाठी लागू करण्यात आला या कायद्यालाच पेसा कायदा म्हणून ओळखले जाते. परंतु या कायद्याचे पूर्ण स्वरूप पंचायत (अनुसूचित जमाती क्षेत्र विस्तार) कायदा तसेच याचे इंग्रजी मधील पूर्ण स्वरूप Panchayat Extension to Schedule Areas (PESA) असे होय. भारतीय संविधानामध्ये अनुसूची पाच (V) नुसार भारतामध्ये महाराष्ट्र, आंध्र प्रदेश छत्तीसगड, गुजरात, हिमाचल प्रदेश, झारखंड, गुजरात, ओडिसा, तेलंगणा, आणि मध्य प्रदेश या एकूण दहा राज्यांमध्येच पेसा कायदा लागू आहे. महाराष्ट्र राज्यातील एकूण 13 जिल्हे: (1) पालघर 2) ठाणे 3) अहमदनगर 4) पुणे 5) धुळे, 6) नंदुरबार 7) नाशिक 8) जळगाव 9) अमरावती 10) यवतमाळ 11) नांदेड 12) चंद्रपूर 13) गडचिरोली.)

भारताचे मूळ निवासी समाज धोरण:

अनुसूचित जमातींच्या सामाजिक, आर्थिक उन्नतीसाठी आणि सशक्तीकरणासाठी राज्यघटनेत अनेक कलमांमध्ये तरतूद करण्यात आली आहे.

❖ कलम 342 नुसार बहुतेक भारतीय जमातींना 'अनुसूचित जमाती' म्हणून नियुक्त केले आहे.

- ❖ कलम 244 (अनुसूचित क्षेत्रे आणि आदिवासी क्षेत्रांचे प्रशासन) भारतीय राज्यघटनेच्या भाग X मध्ये आढळून आलेले, स्वनिर्णयाच्या अधिकारांची हमी देते.
- ❖ राज्यघटनेच्या पाचव्या अनुसूचीमध्ये अनुसूचित आणि आदिवासी क्षेत्रांवर नियंत्रण आणि शासन करण्याची तरतूद आहेत. त्याचवेळी त्याच्या सहाव्या अनुसूचीमध्ये आसाम, मेघालय, त्रिपुरा आणि मिझोराम या राज्यांमधील आदिवासी क्षेत्रांची व्यवस्थापन करण्यासाठी तरतूद आहेत.

पेसा कायद्याचा उद्देश:

- ✓ काही बदलांसह अनुसूचित प्रदेशांबद्दल घटनेच्या भाग नऊ (IX) मधील पंचायत संबंधित तरतूदीचा विस्तार करणे.
- ✓ हे अनुसूचित क्षेत्रात राहणाऱ्या आदिवासी समुदायांचे नैसर्गिक संसाधनावरील पारंपारिक अधिकाऱ्यांना मान्यता देते. ते त्यांच्या स्व-शासनाच्या त्यांच्या स्वरूपाद्वारे स्व-शासनाच्या अधिकाऱ्यांचे पुष्टी करते.
- ✓ स्थानिक प्रशासनात सहभागी लोकशाही प्रस्थापित करून सर्व कामकाजांचे केंद्र म्हणून ग्रामसभा निर्माण करणे.
- ✓ मानक पद्धतींचे पालन करणारे योग्य प्रशासकीय रचना तयार करणे.
- ✓ वार्षिक समुदायांच्या परंपरा आणि चालीरीतींचे पालन आणि संरक्षण करणे.
- ✓ पंचायतींना आदिवासींच्या गरजा योग्यरीत्या पूर्ण करण्यासाठी आवश्यक अचूक अधिकार देणे.
- ✓ ग्रामसभेच्या उच्च स्तरावरील पंचायतींना खालच्या स्तरावरील पंचायतीचे कार्य आणि अधिकार ताब्यात घेण्यापासून रोखणे.

PESA कायदा, 1996 च्या तरतूदी:

- ❖ ग्रामसभेच्या स्थायी समित्या, (शांतता, मादक द्रव्य, नियंत्रण, न्याय, साधनसंपत्ती नियोजन व व्यवस्थापन.)
- ❖ ग्रामसभाकोष
- ❖ शांतता समिती
- ❖ साधन संपत्ती नियोजन व व्यवस्थापन समिती
- ❖ भू-व्यवस्थापन गावांच्या भू- अभिलेख योग्य अचूक नोंदी आहे का? याचा आढावा घेणे. धनकोच्या जमीन गहाण संबंधातील सर्व प्रकारची माहिती ग्रामसभेसमोर ठेवावी.
- ❖ जमिनीचे अन्य संक्रमणास प्रतिबंध.
- ❖ MLRC Code 1996 मधील तरतूदींचा भंग करून व्यवहार झाला असल्याची ग्रामसभेची खात्री झाल्यास त्याचा तपशील नमूद करून ठराव सक्षम अधिकाऱ्यांकडे पाठवेल.
- ❖ अन्य संक्रमण केलेली जमीन परत करण्याचा ठराव सक्षम अधिकाऱ्यांकडे पाठविणे.
- ❖ भूसंपादन व पुनर्वसन बाबत शिफारस
- ❖ जलस्रोत नियोजन व व्यवस्थापन
- ❖ गौण खनिज लिलाव व पट्टा देण्यापूर्वी ग्रामसभेची शिफारस अनिवार्य.

- ❖ मादक द्रव्य पदार्थांचे विनियमन.
- ❖ नवीन दारू मादक पदार्थ निर्मिती करिता परवानगी घ्यावी लागेल.
- ❖ Excise Dept. ला कोणत्याही वर्षी दारूचे दुकान चालू ठेवण्यासाठी सभेकडे प्रस्ताव द्यावा लागेल. दारू दुकाने बंदचा ग्रामसभेचा अधिकार.
- ❖ गौण वनोत्पादन व्यवस्थापन ग्रामसभेकडे (कापणी/निविदा/ विक्री).
- ❖ बाजारावर नियंत्रण.
- ❖ सावकारी व्यवहार नियंत्रण समिती.
- ❖ लाभार्थी निवड ग्रामसभेमार्फत.
- ❖ निधी वापर प्रमाणपत्र ग्रामसभेत अधिकार.

पेसा कायदा 1996 चे महत्व आणि वैशिष्ट्ये:

PESA कायद्यानुसार, ग्रामसभा अंतर्गत किंवा बाह्य संघर्षा विरुद्ध त्यांचे अधिकार आणि परस्पर यांच्या सुरक्षा झाली राखू शकतात.

- ग्रामसभांना PESA अंतर्गत सर्व सामाजिक क्षेत्रावर देखरेख ठेवण्यासाठी आणि विकास योजनांना मान्यता देण्यात महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावण्यासाठी महत्त्वपूर्ण अधिकार दिले जातात, यामध्ये नियंत्रणाचा समावेश आहे.
- जमीन जंगल आणि जल (जमीन जंगल आणि पाणी) साठी संसाधने.
- स्वदेशी समुदायांचे सक्षमीकरण आणि सत्तेचे विकेंद्रीकरण यामुळे सहभागी लोकशाहीचा मार्ग मोकळा झाला आणि प्रत्येक स्तरावर स्वतंत्र स्थानिक नियंत्रणाची कल्पना केली.
- शासनाच्या मूलभूत तत्वावर आधारित सहभागात्मक मुद्दा लोकशाही हे मानवी समुदायांना त्यांच्या अस्तित्वाचा बहुतेक समस्या सोडवण्यासाठी, त्यांच्या कारभाराचे व्यवस्थापन करण्यासाठी आणि मुक्तीच्या विस्ताराकडे जाण्यासाठी उपलब्ध सर्वोत्तम साधन आहे.
- 6 व्यां अनुसूची क्षेत्राशी तुलना करता योग्य स्तरावर पंचायतीची निर्मिती करणे देखील आवश्यक आहे जिथे प्रशासकीय सीमा व स्व शासनासाठी पुरेशा स्वायत्त आहेत.
- यातील तरतुदींना असा उमटवला की तारणहार आला आहे ज्याने आदिवासी लोकांचा भूतकाळातील चुका पासून टाकल्या आणि त्यांच्या सन्मान आणि स्वशासन परंपरा पुन संचारित केल्या.
- हा कायदा ग्राम स्वराज्याच्या गांधीवादी कल्पनेवर आधारित आहे जो घटनेच्या कलम 40 ग्रामपंचायतीची संस्था मध्ये मूर्त आहे आणि केवळ पेसा मंजूर झाल्यामुळे जिवंत झाला.
- 73 व्या घटनादुरुस्तीने ज्यामध्ये कलम 243 समाविष्ट आहे प्रथम ग्रामगाव आणि ग्रामसभा ग्रामसभा या संज्ञांना मान्यता दिली तर पेसाने त्यांना अधिकार आणि अधिकार संपून स्वराज्याच्या कल्पनेला महत्व दिले.
- यामध्ये पेसाचा पहिला मूलतत्त्व विभाग ग्रामसभा सक्षम असल्याचे कायदेशीर गृहीतक प्रस्थापित करतो आणि स्वराज्य सरकारांनी लोकशाही मजबूत करण्यासाठी कायदेशीर प्रक्रियात्मक आणि प्रशासकीय सक्षमीकरणाची हमी देण्याची विनंती केली आहे.

- विकास हाशी संबंधित असलेला पैसा तत्वाचे दोन परिणाम आहेत विशेषतः
- कोणताही समाज आपल्या संस्कृतीच्या आणि जीवन पद्धतीच्या समृद्धतेमध्ये धूळपण्या अडकलेला असतो जो प्रगती आणि आधुनिकता अधिक चांगल्या प्रकारे समजून घेऊ शकतो.
- जेव्हा एखादा समुदाय त्यांच्या संस्कृतीच्या आणि जीवनशैलीच्या आधारस्तंभावर बांधला जातो तेव्हाच तो प्रगती आणि आधुनिकता दोन्ही हाताळू शकतो.

ग्रामसभेचे अधिकार आणि कार्यः

- राज्यघटनेच्या कलम 243 जीनुसार राज्य कायद्यानुसार ग्रामसभा गाव पातळीवर अधिकारी आणि कर्तव्य बजावते.
- प्रत्येक ग्रामसभेनंतर ग्रामपंचायतीने न केलेल्या कृती, निर्णय आणि शिफारशींचे दस्तऐवजीकरण करून अहवाल तयार केला जातो.
- पंचायत हद्दीतील अन्न वितरण, निवृत्तीवेतन आणि इतर कल्याणकारी योजनांवर बैठकी चर्चा करतात.
- ग्रामसभा शाळेतील नावनोंदणी उपस्थिती आणि त्यांच्या कार्यक्षेत्रातील शैक्षणिक संस्थांच्या वाढीवर लक्ष ठेवते.
- आरोग्य केंद्रे, रुग्णालय आणि पशुवैद्यकीय संस्थांच्या कामकाजाचा आढावा घेते. आरोग्य आणि स्वच्छता उपायांना प्रोत्साहन देते.
- पंचायत अनुदानाद्वारे निधी उपलब्ध करून दिलेले सार्वजनिक बांधकाम प्रकल्प ग्रामपंचायत सचिवाद्वारे ओळखले जातात आणि ग्रामसभेद्वारे मंजूर केले जातात.
- आदिवासी समाजाची संस्कृती आणि पारंपारिक श्रद्धा जतन करणे.
- लहान आकाराच्या वन उत्पादनांचा ताबा.
- स्थानिक समस्यांवर तोडगा.
- जमिनीचे वेगळेपण रोखणे.
- अनुसूचित जमातींच्या इतर कायदेशीर हक्कांशी संबंधित समस्या.
- पंचायतीच्या विकास योजना आणि कार्यक्रमांना त्यांच्या अंमलबजावणीत मदत करणे.
- विविध कार्यक्रम आणि उपक्रमांसाठी लाभार्थ्यांची निवड तसेच ओळख.
- ग्रामपंचायत विचारार्थ संदर्भ देऊ शकतील अशा कोणत्याही मुद्द्यांवर चर्चा करणे.

खरोखरच पेसा कायद्याची अंमलबजावणी होते का?

आदिवासी समाजामध्ये (अनुसूचित जमाती) शिक्षणाचे प्रमाण कमी असल्यामुळे त्यांचा सामाजिक, आर्थिक विकास होऊ शकला नाही. आदिवासी समाजाच्या (अनुसूचित जमाती) सामाजिक, आर्थिक उन्नतीसाठी आणि सशक्तिकरण्यासाठी राज्यघटनेत पेसा कायदा 1996 अस्तित्वात आणला. परंतु जस जसा आदिवासी समाज शिक्षित होत गेला. तसं त्या आदिवासी समाजाला अधिकारांपासून वंचित ठेवले गेले. आदिवासी समाजाच्या विकासासाठी असलेले अनुदान आदिवासी समाजापर्यंत पोहोचत नाही, आदिवासी समाजाच्या 17 संवर्गातील हक्काच्या नोकऱ्या त्यांना मिळत नाही. आज अनुसूचित जमातीसाठी पेसा कायदा 1996 भारतीय राज्यघटनेत अस्तित्वात आणला असला तरी

अनुसूचित जमातीला त्या कायद्याची प्रत्यक्ष कृतीतून अंमलबजावणीसाठी रस्त्यावर उतरावे लागते. तसेच आपण सामाजिक विचारांच्या दृष्टिकोनातून एकदा कालनिर्णय तपासून पहा त्यामध्ये आदिवासी समाजाव्यतिरिक्त प्रत्येक समाजासाठी शासनाकडून सरकारी सुट्टी जाहीर केलेली आहे. आणि या विशेष दिनानिमित्त आदिवासी समाजाला त्याचा आदर आहे. परंतु आदिवासी समाजाला आजही सामाजिक स्थान नाही. असा आदिवासी समाजावर सामाजिक तसेच आर्थिक दृष्टीने भेदभाव का? भविष्यात पेसा कायदा रद्द होण्याच्या मार्गावर आहे. कारण आज त्या कायद्याची अंमलबजावणी होत असताना दिसत नाही.

संदर्भ:

1. भारताचे संविधान - चौधरी लॉ पब्लिशर्स
2. महाराष्ट्र शासन राजपत्र असाधारण भाग चार ब
3. गुगल माध्यम
4. संचालक मुद्रण व लेखन सामग्री महाराष्ट्र शासन यांनी भारत सरकारच्या वतीने मुद्रित व प्रकाशित.

भारतीय लोकशाहीतील आव्हाने

प्रा. अंकुश सुर्यवंशी

राज्यशास्त्र विभाग, पद्मश्री विखे पाटील महाविद्यालय, प्रवरानगर

प्रस्तावना :-

आजचे युग हे लोकशाहीचे युग म्हणून संबोधले जाते जगातील बहुते राष्ट्रानी कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात लोकशाही शासन व्यवस्थेचा स्वीकार केल्याचे दिसून येते. लोकशाही शासनाचे मुख्य व मध्यवर्ती सूत्र लोकांच्या मान्यतेवर आधारित / लोकांना उत्तरदायी व लोकांच्या हितासाठी कार्यरत असणारे शासन हे आहे. त्यामुळेच लोकशाही सिध्दाताला सर्वाधिक लोकप्रियता लाभल्याचे दिसून येते, म्हणूनच काही हुकुमशाही व सर्वकष स्वरूपाच्या शासन व्यवस्थाही स्वतः ला लोकशाही शासन व्यवस्था म्हणवून घेण्यास मागे-पुढे पाहत नाहीत व तसा देखावा उभा करण्याचाही प्रयत्न करतात. यावरून लोकशाही शासन व्यवस्था किती लोकमान्य आहे याची प्रचिती येते. शासन हे केवळ साधन असल्यामुळे साध्यानुरूप त्याचे स्वरूप असणे आवश्यक ठरते व्यक्तिमत्व विकास हे साध्य असल्यामुळे शासन प्रक्रियेत सामान्यांचा सहभाग असणे योग्य व न्यायोचित ठरते. लोकशाहीत असणारे प्रौढ मताधिकार हा सामान्य नागरिकाला राजकीय प्रतिष्ठा देणारे साधन आहे. त्यातून व्यक्तीचा शासन प्रक्रियेतील निर्णायक सहभाग होत असतो लोकशाही शासन लोकमान्यता व संमतीवार आधारित असल्यामुळे एका परीने ते स्वयंप्रशासनच ठरते.

जगातील सर्वात मोठी लोकशाही असलेल्या भारताने 1947 मध्ये स्वातंत्र्य मिळाल्यापासून एक उल्लेखनीय प्रवास केला आहे. मुक्त आणि निष्पक्ष निवडणुका, स्वतंत्र न्यायव्यवस्था आणि बहुप्रांतीय, बहुजातीय आणि बहुधर्मिय नागरी समाजाचे वैशिष्ट्ये धारण केलेल्या लोकशाहीत प्रौढ मतदानाचा अधिकार हे जमेचे मुद्दे असले तरी येथील लोकशाही प्रणालीने अनेक आव्हानांना तोंड दिले आहे. हे आव्हाने पेलून ती गेल्या ७५ वर्षात विकसित झाली आहे. आपण भविष्याकडे पाहत असताना, भारतीय लोकशाहीच्या वाटचालीची कल्पना करणे आणि त्यात येणारी आव्हाने आणि संभाव्यता ओळखणे आवश्यक आहे. राजकीय सहभाग, सामाजिक-आर्थिक गतिशीलता, जागतिक ट्रेड, तंत्रज्ञान आणि तरुणांची भूमिका या भारतीय लोकशाहीच्या भविष्याला आकार देणाऱ्या प्रमुख घटकांचे विश्लेषण करणे हा आशय विचारात घेऊन सदर विवेचन केलेले आहे. अनुक्रमे भारतीय राज्यघटना व लोकशाही, लोकशाही आणि निवडणुका, लोकशाहीचे सबलीकरण आणि भारतीय लोकशाही व युवक या दृष्टीकोणातून मांडणी करण्यात आलेली आहे. त्यानुसार भारतीय लोकशाहीला अनेक आव्हानांना तोंड द्यावे लागत आहे. भविष्यात भारतीय लोकशाहीला बळकट करून प्रगल्भ लोकशाही म्हणून जगात नाव लौकिक मिळवायचे असेल तर पुढील आव्हाने पेलावे लागतील.

अ. राजकीय सहभाग आणि प्रतिनिधित्व:

भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य राजकीय सहभाग वाढविण्यावर आणि सर्वसमावेशक प्रतिनिधित्वाला चालना देण्यावर अवलंबून आहे. सध्याच्या लोकसभा निवडणुकीतील सक्रिय मतदानाचे प्रमाण पाहता ते 60% च्या पुढे जात नाही. त्याला स्थलांतरांचे वाढते प्रमाण व मतदार

यांच्यातील नैराश्य अशा गोष्टी करणीभूत आहेत.त्यावर ठोस उपाय करून सक्रिय मतदारांचे प्रमाण वाढवणे आवश्यक आहे.स्त्रिया, दलित, आदिवासी समुदाय आणि धार्मिक अल्पसंख्याकांसह समाजातील उपेक्षित घटकांना सशक्त करणे हे एक मोठे आव्हान आहे. मतदार आणि उमेदवार म्हणून निर्णय प्रक्रियेत त्यांचा अर्थपूर्ण सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी पावले उचलली पाहिजेत. लैंगिक समानता आणि सकारात्मक कृतीचा प्रचार केल्याने लोकशाही संस्था मजबूत होऊन अधिक प्रातिनिधिक राजकीय परिदृश्य तयार होऊ शकते.शिवाय, विकेंद्रीकरण आणि सहभागी प्रशासन यंत्रणा यामुळे लोकशाहीची प्रक्रिया मूळ तळागाळातील घटकांपर्यंत पोहचू शकते. उदारणार्थ ग्रामपंचायतपंचायत समित्या आणि नगरपालिका यांसारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे बळकटीकरण नागरिकांना सक्षम बनवू शकते आणि अधिक प्रतिसादात्मक प्रशासन सुलभ करू शकते.

ब. सामाजिक-आर्थिक गतिशीलता आणि लोकशाही समावेशकता:

भारतीय लोकशाहीचे भविष्य घडवण्यात सामाजिक-आर्थिक घटक महत्त्वाची भूमिका बजावतात. सर्वसमावेशक लोकशाही विकासासाठी आर्थिक विषमता दूर करणे, गरिबी कमी करणे आणि दर्जेदार शिक्षण, आरोग्यसेवा आणि मूलभूत सुविधा उपलब्ध करून देणे हे महत्त्वाचे काम आहे. समान आर्थिक धोरणे, रोजगार निर्मिती आणि मानवी भांडवलामधील गुंतवणुकीद्वारे उत्पन्नातील असमानता आणि प्रादेशिक असमानता यांच्यातील अंतर कमी होऊ शकते. सार्वत्रिक मूलभूत उत्पन्नासारख्या उपायांसह एक मजबूत सामाजिक सुरक्षा जाळे तसेच प्रत्येक नागरिकाला सन्माननीय जीवन आणि राजकीय सहभागासाठी समान संधी मिळतील याची खात्री या मुळे मिळू शकते.

याशिवाय, सामाजिक विभाजनांना संबोधित करणे आणि जातीय सलोखा वाढवणे हे मजबूत लोकशाहीसाठी आवश्यक आहे. भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य विविधतेला महत्त्व देणारा आणि धर्मनिरपेक्षतेला प्रोत्साहन देणाऱ्या बहुलवादी समाजाचे पालनपोषण करण्यावर अवलंबून आहे. सहिष्णुता आणि सर्वसमावेशकतेला प्रोत्साहन देणारे आंतरधर्मीय संवाद, सांस्कृतिक देवाणघेवाण आणि शिक्षणाला चालना दिल्याने लोकशाही मूल्यांचे समर्थन करणारा सुसंवादी समाज निर्माण करण्यात मदत होईल.

क.जागतिक ट्रेंड आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्य:

भारतीय लोकशाहीचे भवितव्य जागतिक ट्रेंड आणि आंतरराष्ट्रीय सहकार्यापासून अलिप्तपणे तपासले जाऊ शकत नाही. वाढत्या परस्परसंबंधित जगात, भारताच्या लोकशाही संस्थांनी हवामान बदल, जागतिक महामारी आणि आंतरराष्ट्रीय धोके यांसह उदयोन्मुख आव्हानांवर सक्रीय रहाणे आवश्यक आहे. या आव्हानांचा एकत्रितपणे सामना करण्यासाठी आंतरराष्ट्रीय संस्था, प्रादेशिक युती आणि शेजारी देशांचे सहकार्य मजबूत बनवणे महत्त्वाचे आहे.

आज भारत जागतिक स्तरावर आपला प्रभाव वाढवण्याचा प्रयत्न करत असतांना, त्याने लोकशाही मूल्ये जपली पाहिजेत आणि इतर शेजारी असलेल्या राष्ट्रांना महत्त्वाकांक्षी लोकशाहीची आदर्श मूल्ये सांगण्याची भूमिका बाळगली पाहिजे. यासाठी भारताने मुत्सद्दी दृष्टीने संवाद वाढवण्यावर भर देणे,मानवी हक्कांना चालना देणे आणि जगभरातील लोकशाही चळवळींना पाठिंबा

देणे या भूमिकेमुळे भारताच्या वचनबद्धतेला बळकटी देईल आणि जागतिक लोकशाही नेता म्हणून त्याचे स्थान मजबूत होईल.

ड.तांत्रिक प्रगती आणि भारतीय लोकशाही:

तांत्रिक प्रगतीचा भारतीय लोकशाहीच्या भविष्यावर खोलवर परिणाम होईल. डिजिटल कनेक्टिव्हिटीची झपाट्याने होणारी वाढ, सोशल मीडियाचा उदय आणि कृत्रिम बुद्धिमत्ता इत्यादीमुळे राजकीय व्यवस्था परिवर्तित होऊन नागरिक आणि राज्य यांच्यातील गतिशीलता बदलेल. ऑनलाइन प्लॅटफॉर्मच्या माध्यमांमुळे नागरिकांचा अधिक सहभाग वाढेल त्यांच्यात विचारणांची देवाणघेवाण होऊन त्याला चळवळीचे स्वरूप येऊन ते लोकप्रतिनिधींना जबाबदार धरण्यास सक्षम होतील. शिवाय, प्रशासनात तंत्रज्ञानाच्या वापराने प्रशासकीय प्रक्रिया सुव्यवस्थित होऊन पारदर्शकता वाढवू शकते आणि भ्रष्टाचार कमी करू शकते. जसे की ई-गव्हर्नन्स उपक्रम, डिजिटल इंडिया कार्यक्रम, कार्यक्षम सेवा वितरण, नागरिकांची डिजिटल ओळख अशा तंत्रज्ञानावर आधारित प्रशासकीय धोरणनिर्मिती प्रक्रिया मुळे लोकशाही सक्षम बनेल. तथापि, पाळत ठेवणे, डेटाचा गैरवापर करणे तसेच कृत्रिम बुद्धिमत्ताच्या वापरातून चुकीची माहिती पसरविणे या धोक्याने नागरी स्वातंत्र्याचा न्हास होणार नाही याची गांभीर्याने दक्षता घ्यावी लागेल.

इ. युवकांचा लोकशाहीतील सहभाग:

1947 मध्ये स्थापन झाल्यापासून भारतीय लोकशाही आपल्या नागरिकांच्या सक्रिय सहभागामुळे टिकून आहे. राष्ट्र भविष्याकडे पाहत असताना, लोकशाही मूल्ये आणि संस्थांना आकार देण्यासाठी आणि बळकट करण्यासाठी तरुणांची भूमिका अधिकाधिक महत्त्वपूर्ण होत आहे. लोकशाही सहभागामध्ये तरुणांना भेडसावणाऱ्या आव्हानांचे विश्लेषण करून त्यांचे प्रश्न सोडविणे आवश्यक आहे. त्यांच्या आकांक्षा आणि चिंता ओळखून आणि त्यांच्या सहभागाच्या संधींवर प्रकाश टाकून, आपण अशा भविष्याची कल्पना करू शकतो, जिथे भारतीय लोकशाही आपल्या तरुण लोकसंख्येच्या उर्जेने आणि आदर्शवादाने भरभराट होईल. त्यासाठी तरुणांची ऊर्जा देशाच्या सत्कारणी लावणे आवश्यक आहे. लोकशाहीत लोकसंख्या एक महत्त्वपूर्ण भाग असूनही, सक्रिय लोकशाही सहभागाचा प्रश्न येतो तेव्हा भारतीय तरुणांना अनेक आव्हानांचा सामना करावा लागतो उदा.लोकशाहीच्या कार्यपद्धती, राजकीय पक्ष आणि धोरण-निर्धारण प्रक्रियेबद्दल जागरूकता नसल्यामुळे अनेक तरुण राजकीय प्रक्रियेपासून उदासीन व दूर रहाणेच पसंत करतात. त्यांच्यात राजकारणाप्रती उदासीनता आणि लोकशाही संस्थांच्या कार्यक्षमतेबद्दल आणि तिच्या अमलबजावणी बाबत शंका वाटत असल्यामुळे अनेकदा तरुणांना लोकशाही प्रक्रियेत सक्रियपणे भाग घेता येत नाही किंबहुना या घडामोडी पासून ते परावृत्त होतात. भारतीय लोकशाही मध्ये घराणेशाही,वयवृद्ध आणि प्रस्थापित राजकारण्यांच्या वर्चस्वामुळे येथील तरुण राजकीय निर्णय प्रक्रियेत सहभागी होण्याऐवजी अलिप्त रहातो. कारण त्याच्या प्रतिनिधित्वाला यामुळे मर्यादा येतात.सामाजिक-आर्थिक घटक, जसे की गरिबी, शिक्षणाचा अभाव आणि संसाधनांपर्यंत मर्यादित प्रवेश, तरुणांना राजकारणात सक्रियपणे सहभागी होण्यापासून आणि नेतृत्व भूमिकांचा पाठपुरावा करण्यापासून रोखू शकतात.

लोकशाहीचे भविष्य घडवण्यासाठी भारतीय तरुणांच्या आकांक्षा आणि चिंता समजून घेणे महत्वाचे आहे.त्या चिंता आणि आकांक्षाची काही प्रमुख क्षेत्राची चर्चा करणे आवश्यक आहे.आज भारतीय युवक हा दर्जेदार शिक्षण, कौशल्य विकास आणि रोजगार निर्मितीची आकांक्षा बाळगतो. तो सर्वासाठी समान संधी देणारी, बेरोजगारी कमी करणारी आणि उत्पन्नातील असमानता दूर करणारी सर्वसमावेशक अर्थव्यवस्थेचा शोध घेतांना दिसतो. इतकाच नव्हे तर या युकांना दर्जेदार शिक्षण, परवडणारी आरोग्यसेवा आणि व्यापक सामाजिक कल्याण प्रणालींमध्ये सुधारित प्रवेश हवा आहे. ते अशा समाजाची कल्पना करतात जे आपल्या सर्व नागरिकांचे कल्याण आणि विकासाला प्राधान्य देऊ शकतील. मात्र येथे हताच्या बोटार मोजता येतील एवढ्याच दर्जेदार व कौशल्य विकासाचे शिक्षण देणारी संस्थात्मक संरचना असल्याने आणि ज्या आहेत त्यातही जात-धर्मीय संस्कृति प्रादुर्भाव फोफावलेला असल्याने तो चिंतीत आहे. तथापि भारतीय लोकशाही यशस्वी व बळकट करायची असेल तर तरुणांच्या क्षमतेचा योग्य उपयोग करून त्यांना नाविन्यपूर्ण संधी प्रदान केल्या पाहिजेत.

लोकशाहीच्या विकासात तरुणांच्या उत्साही सहभागाची गरज असते परंतु याच काळात जर लोकशाही शिक्षण नकारात्मक अंगाने जाणारे मिळाले तर युवक लोकशाही विचारापासून दूर जाण्याचा मोठा धोका असतो. लोकशाही प्रणालीतून आपली उपेक्षा होत आहे. विकासाच्या पक्रियेतून आपल्याला वेगळे टाकले जात असल्याची भावना युवकांना हाती शस्त्र घेण्यास उद्युक्त करण्याचा धोका असतो. यातून फुटीरतावादी संघटना आणि चळवळींना बळ मिळते. जे लोकशाहीत सहजासहजी मिळत नाही ते शस्त्राच्या बळावर मिळविण्याची मनोवृत्ती बळावते त्यामुळे युवक अशा लोकशाही विरोधी मार्गाने जाऊ शकतो. युवकांना कोणत्या प्रकारचे लोकशाही शिक्षण मिळते त्यावर त्यांची भूमिका ठरते.

ई. लोकानुरंजनवाद व भारतीय लोकशाही :-

लोकानुरंजनवाद हो राजकारणाची एक पद्धत म्हणून प्रचलित झालेली प्रक्रिया आहे.राजकीय सत्ताप्राप्तीच्या स्पर्धेत असणारे राजकीय नेतृत्व आणि राजकीय पक्ष जनतेला भरमसाठ आश्वासने देऊन झटपट लोकप्रियता मिळवतात. सार्वत्रिक निवडणुकांमध्ये आश्वासने देऊन लोकांची मते मिळवणे आणि सत्ताप्राप्ती करणे हा लोकानुरंजनवादाचा गाभा आहे. आश्वासन दिल्यानंतर कार्यक्रमाच्या अमलबजावणी संदर्भात कोणतीही व्यवहार्य भूमिका न घेता लोकांचा पाठिंबा मिळवणे हा या राजकारणाचा महत्वाचा भाग आहे. लोकांच्या मातीच्या समस्यांच्या आधारे आकर्षक कार्यक्रम मांडणे हा लोकानुरंजनवादाचा एक महत्वाचा पैलू आहे. लोकानुरंजनवादाचा भारतीय लोकांमध्ये वाढता प्रभाव हे एक मोठे आव्हान आहे. राजकीय पक्ष सत्ता हस्तगत करण्यासाठी निवडणुकीच्या काळात लोकानुरंजनवादाचा अतिरेक करताना दिसतात.सत्ता मिळाल्यावर मात्र दिलेली आश्वासने पूर्ण करत नाहीत.परिणामी जनतेचा भ्रमनिरास होतो. म्हणून यावर आळा बसवणे हे एक मोठे आव्हान आहे.

फ.धर्मवाद व भारतीय राजकारण :-

भारतात धर्मवाद ही बाब अत्यंत प्रभावीपणे कोणत्या ना कोणत्या स्वरूपात सक्रिय असते. धार्मिक आधारावर फार मोठ्या प्रमाणात आंदोलने झाल्याचा इतिहास भारतीय लोकशाहीचे आधारस्तंभ असणारे अनेक राजकीय पक्ष मात्र धर्माचा किंवा जातीचा आधार घेत असल्याचे दिसून

येते. धर्माच्या अतिशय संवेदनशिल मुद्यावर मोठ्या प्रमाणात हिंसक दंगली घडून आल्या आहेत. शिख विरुद्ध हिंदू, हिंदु विरुद्ध मुस्लिम दंगलींचा रक्तरंजीत इतिहास कोणी विसरू शकणार नाही. फार मोठ्या प्रमाणात आजही युवकांना धर्माच्या नावाने भडकवून चुकीच्या मार्गावर नेण्यासाठी मुलतत्ववादी संघटना सतत प्रत्येक घटनेला धार्मिक रंग देण्याचा प्रयत्न करताना दिसतात. रामजन्मभूमी आंदोलन, गुजरात दंगलींचा देशाच्या राजकारणात दूरगामी परिणाम झाला. रामाच्या नावाने तरुणांना भडकवून संपूर्ण देशभर तणाव निर्माण झाला. देशात सत्ता परिवर्तन झाले. ज्या ठिकाणी धर्माच्या नावावर युवकांना भडकावणे शक्य नाही तिथे जातीचा आधार घेऊन तणाव निर्माण केला जातो. या प्रकारच्या आंदोलनातून तरुण पिढी बरबाद झाल्याचे चित्र दिसून येते.

सारांश

लोकशाही शासन व लोकशाही राज्य यात भेद आहे. लोकशाही राज्य असेल तरी शासन लोकशाही राहिलच असे म्हणता येणारी नाही. शासन नियुक्त करण्याची, त्याचे नियंत्रण व समाप्ती करण्याची अंतिम सत्ता जनतेमध्ये अधिष्ठीत असेल तर ते राज्य लोकशाही असते. पण अशा लोकशाही शासनव्यवस्थेचे स्वरूप सर्वसमावेशक असावेत तरच ते मजबूत व टीकाऊ शासन म्हणून अस्तीत्वात येईल आणि लोकशाही बलशाली बनेल. त्यासाठी प्रचार माध्यमे, महिलांचा सहभाग, अल्पसंख्यांचा सहभाग व वंचित घटकाचा सहभाग लोकशाही शासन व्यवस्थेत जो पर्यंत असत नाही, तो पर्यंत लोकशाही अधिक सबळ करण्यासाठी सर्व प्रथम प्रसार माध्यम महत्वाची भूमिका बजावत असतात. कारण ती प्रत्येक राजकीय व्यवस्थेची गरज असते. प्रसार माध्यमाशिवाय कोणत्याही राजकिय व्यवस्थेची निर्मिती होऊ शकत नाही आणि ती व्यवस्थीत कार्य करू शकत नाही.

युवक उद्याच्या भारतीय लोकशाहीचा आधार आहेत. परंतु हा आधार सर्वांगाने परिपक्व होणे गरजेचे आहे. त्या दृष्टीने तंत्रज्ञान युगातील विद्यार्थ्याने कोणत्या मार्गाने चालायचे हे ठरवताना आपल्या भोवतीचे दुषित वातावरण दूर करणे गरजेचे आहे. युवक कोणी सांगितले म्हणून कृती करेल तर ते चूक ठरेल. त्याने ते सर्व कसोटीवर पारखूनच पाऊल उचलले पाहिजे. तरच भारतीय लोकशाहीला बळकटी येईल. ती निकोप राहिल असा आशावाद युवकांबद्दल ठेवायला हरकत नाही.

देश आज आर्थिक शक्ती म्हणून उदयास येत आहे व भारताची युवा पिढी हे त्याचे प्रमुख बलस्थान आहे. राष्ट्रनिर्मितीच्या कार्यात ह्या असामान्य ऊर्जेचा योग्यप्रकारे वापर करण्यात आला पाहिजे. ही प्रचंड प्रतिभा विकसीत करण्यासाठी व तिचे संगोपन करण्यासाठीचा सर्वोत्तम मार्ग म्हणजे युवा शक्तीच्या नेत्यांवर लक्ष केंद्रीत करणे. आजचा भारत हा प्रगतीच्या पथावर अग्रेसर आहे ही गोष्ट निश्चीतच आहे. परंतु त्याचवेळी देशातील राजकिय जीवन निरोगी उदारमतवादी व सुनीतीपूर्ण होण्यावरही लोकशाहीचे भवितव्य अवलंबून आहे. त्यामुळे आर्थिक समता प्रस्थापित करण्याचा जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. आपण सर्वजण भारतीय आहोत ही भावना निर्माण होणे आज गरजेचे आहे. आपल्या देशाने समाजवादाचे उद्दिष्ट स्वीकारलेले आहे. समाजवादाचे उद्दिष्ट साध्य होण्याच्या दृष्टीने जाणीवपूर्वक प्रयत्न करणे आवश्यक आहे. ग्रामिण भारत व शहरी इंडिया यातील दरी दूर करण्यासाठी म. गांधींनी सांगितलेल्या खेड्यांकडे चला या विचारांचा अंगीकार करणे आज आवश्यक आहे.

भारताची लोकसंख्या एके काळी शाप मानला जायचा परंतु तीच शाप पुढील ३० वर्षांत आपल्याला वरदान ठरणार आहे. आज जगामध्ये वृद्धाचे प्रमाण वाढत असून १५ ते ४५ वयोगटातील युवकांचे प्रमाण घटत आहे. हे युवक उत्पादनक्षम असल्याने त्यांच्या संख्येवर त्या देशाची प्रगती तीच वेग अवलंबून आहे. भारतात या वयोगटातील लोकसंख्येचे प्रमाण जास्त आहे. त्या युवकांचा योग्य वापर करणेसाठी नियोजन बंधू कार्यक्रम राबवणे आवश्यक आहे. असे घडल्यास माजी राष्ट्रपती मा. श्री. डॉ. अब्दुल कलाम यांचे बलाढ्य भारताचे स्वतंत्र पुर्णत्वास नेणे अवघड नाही. सशक्त व निर्व्यसनी युवा ही प्रत्येक राष्ट्राची प्रमुख शक्ती आहे ही शक्ती वाढवायची असेल तर शारीरिक शिक्षण व खेळाच्या प्रसारातून युवकांना विकसीत करण्यासाठी क्रीडासंस्कृतीचा विकास व ती रुजवण्याचा योग्य प्रयत्न केल्यास निश्चितच अप्रत्यक्षपणे देशाची लोकशाही बळकट होण्यास हातभार लागणार आहे.

आधुनिक भाषा विज्ञानातील विविध प्रवाह

संशोधक

मंदा भाऊसाहेब तांबे

राव बहादूर नारायण बोरावके कॉलेज, श्रीरामपूर

मार्गदर्शक

डॉ. बाळासाहेब शंकर शेळके

मराठी विभाग प्रमुख पदव्युत्तर मराठी अध्ययन व संशोधन केंद्र राव बहादूर नारायण बोरावके कॉलेज श्रीरामपूर

एका विस्तृत कालखंडातील भाषेकडे आधीच्या टोकापासून नंतरच्या टोकापर्यंत पाहिले तर, तो एक प्रवाह आहे, परंपरा आहे, हे लक्षात येते. विसाव्या शतकाच्या आरंभाला आधुनिक भाषा विज्ञानाचा आरंभ झाला. भारतात भाषेच्या अभ्यासाची परंपरा वैदिक काळापर्यंत मागे नेता येते इसवी सन पूर्व आठव्या शतकात पाणिनीने अष्टाध्यायी या ग्रंथात त्याच्या काळात प्रचलित संस्कृतचे विश्लेषण करून सर्व बारकावे टिपले हे पाणिनीय व्याकरण होय.

सामाजिक भाषा विज्ञानाच्या अभ्यासक क्षेत्रात प्रामुख्याने दोन प्रवाह आढळतात. एक प्रवाह समाज जीवनाच्या आधारावर अवलंबून असतो, तर दुसरा प्रवाह मानववंश शास्त्राशी निगडित मानला जातो. समाज विज्ञानधारित प्रवाहाचे संशोधन फिशमन व लबब यांनी केले आहे, तर डेल हार्डमसने दुसऱ्या प्रवाहाच्या संशोधनाला भाषिक वापराचे मानववंश शास्त्रीय वर्णन असे नाव दिले आहे.

समाज भाषा विज्ञानातील संदेशवहन व संपर्काचे प्रमुख साधन म्हणून भाषेचा वापर होतो. त्यामुळे सामाजिक व सांस्कृतिक व्यवहारातील ती एक प्रमुख प्रक्रिया बनते. त्यामुळे सामाजिक व सांस्कृतिक प्रक्रिया म्हणूनच भाषेचा अभ्यास होणे अत्यावश्यक ठरते. या मूलभूत विचारावर सामाजिक भाषा विज्ञानाची चौकट उभी राहिलेले आहे. या विचारामुळे सामाजिक भाषा विज्ञानाचे स्वरूप अंतरविद्या क्षेत्रीय झालेले आहे.

१.१ आधुनिक भाषा विज्ञान आणि नोम चॉम्स्की -

१९५७ मध्ये नोम चॉम्स्कीचा syntactic structures हा ग्रंथ प्रकाशित झाला या ग्रंथात अमेरिकन संरचनावादी आणि भाषा वैज्ञानिकांच्या मर्यादा स्पष्ट केल्या. या लेखात चॉम्स्कीने प्रामुख्याने ब्लुमफील्ड आणि त्याच्या विचारसरणीचे विचारसरणीने प्रभावित झालेल्या भाषा वैज्ञानिकांच्या विचाराचा मागोवा घेऊन त्या विचारांचे खंडन केले, कोणतीही भाषा अनन्यसाधारण असते ही संरचनावादी विचारसरणी चॉम्स्कीने नाकारली स्वतः, वाक्य आणि अर्थ या तिन्ही पातळीवर भाषिक वैश्विक तत्वे महत्त्वाचे असतात. कोणत्याही भाषेतील देशातील संस्कृती आणि समाजातील लहान मुलं आपण भाषा शिकत असताना सारख्याच पद्धतीने शिकत असतात. ही भाषा आत्मसात करण्याची वैश्विकता सर्व मुलांमध्ये सारख्याच तत्वावर आधारित असते. यावरून असे स्पष्ट होते की भाषा वेगवेगळ्या असून सुद्धा बालभाषा शिकण्याचे टप्पे किंवा भाषा यातील वैश्विक तत्वाची चौकट समान दिसते आणि याचाच शोध घेणे हे भाषा विज्ञानाची महत्त्वाची उद्दिष्टे आहेत असे चॉम्स्कीने मानतो अमेरिकन संरचनावाद्यांनी ज्या शोधन पद्धती विकसित केल्या त्यावर चॉम्स्कीने दोन आक्षेप घेतले.

१. या भाषा शास्त्रातील शोधन पद्धती केवळ जमविलेल्या सामग्री पुरत्याच मर्यादित आहे.

२. या शोधन पद्धती फक्त वर्गीकरणात्मक किंवा जंत्री वजा वर्णन करणाऱ्या आहेत .

१.२ स्वन विज्ञान आणि सोस्युर- विसाव्या शतकाच्या पूर्वर्धात फर्दिना द सोस्युर यांनी भाषेतील उच्चारित ध्वनीचे शास्त्रीय पद्धतीने विश्लेषण करून भाषा अभ्यासाला नवी दिशा दिली. या शास्त्रीय विवेचनालाच वर्णनात्मक भाषाविज्ञान असे म्हणतात. त्यांच्या मते भाषाही चिन्ह व्यवस्था आहे. ती परिवर्तनशील असते भाषेचे उच्चारण ही शारीरिक मानसिक बौद्धिक अशी एकरूप व्यवस्था आहे. सोस्युरच्या या विचारावरच वर्णनात्मक भाषा विज्ञानातील स्वन विज्ञान ही संकल्पना आधारित आहे. सोस्युर यांनी भाषेच्या ऐतिहासिक अभ्यास आणि भाषेचा एकात्मिक वर्णनात्मक अभ्यास यातील फरक स्पष्ट करून भाषेचा खरा अभ्यास म्हणजे वर्णनात्मक अभ्यासच होय. याकडे भाषा अभ्यासकाचे लक्ष वेधले भाषा व्यवस्था आणि भाषा व्यवहार भाषेचा अभ्यास करायचा म्हणजे नेमका कशाचा अभ्यास करावयाचा हे सांगताना भाषा व्यवस्था आणि भाषा व्यवहार या वदवदांची कल्पना मांडली.

१.३ सामाजिक भाषा विज्ञानाचे वेगळेपण-

जिवंत भाषा कधीच एकरूप नसते त्यामुळे तिला एकसंघ मानून तिच्या आदर्श रूपाची केलेले वर्णन हे तिचे यथार्थ वर्णन होऊ शकत नाही ही त्रुटी १९५० च्या सुमारास काही भाषावैज्ञानिकांना जाणवू लागली पण त्या अगोदर काही विचारवंतांनी भाषेबद्दल वेगळ्या दिशेने विचार करायला सुरुवात केली होती.

अ) मॅलिनोव्स्की आणि कर्थ

मॅलिनोव्स्की (१८४४ ते १९४२) या ब्रिटिश मानववंश शास्त्रज्ञांनी भाषेसंबंधी काही विचार मांडले. भाषा म्हणजे केवळ संज्ञापनाचे साधन नसून काही प्रसंगी ते प्रत्यक्ष कृतीचे कार्य करते असे सांगितले. भाषेचा अभ्यास म्हणजे व्यवस्थेचा अभ्यास ही सोस्युर प्रणित मतही त्यांनी खोडले. भाषा व्यवस्थेपेक्षा भाषा व्यवहाराचा अभ्यास भाषा वैज्ञानिकांनी केला पाहिजे असे आग्रहाने सांगितले.

त्यांचे सहकारी कर्थ (१८९० ते १९६०) यांनी भाषेच्या सामाजिक स्वरूपाचा अभ्यास करण्यावर भर दिला. भाषेचा अभ्यास करताना तिचा सामाजिक संदर्भ लक्षात घ्यायला पाहिजे असे त्यांचे मत होते.

ब) सफीर आणि वर्फ - भाषेच्या स्वरूपावर वेगळ्या अंगाने प्रकाश टाकणारी एक उपपत्ती सफीर (१९८४ ते १९३९) आणि वर्फ (१९८७ ते १९४९) या अमेरिकन भाषाअभ्यासकांनी मांडली होती. त्यांच्या मते भाषा म्हणजे भौतिक वास्तवाचे प्रतिबिंब दाखवणारा केवळ आरसा नव्हे सर्वसामान्य समजूत अशी आहे की, भाषेच्या बाहेरची जी सृष्टी असते तिच्यातील प्रत्येक घटकांसाठी भाषेमध्ये शुद्ध असतात पण असे आढळत नाही. वास्तविक पाहता भाषाबाह्यसृष्टीचे आकलनही भिन्नभिन्न असल्याचे दिसते. मराठी भाषेत जी लिंग व्यवस्था आहे ती भाषिक व्यवहाराशी आहे. बाह्यसृष्टीत तिला आधार असेलच असे नाही परंतु यामुळे बाह्यसृष्टीकडे पाहण्याचा आपला दृष्टिकोन प्रभावित झालेला दिसतो.

उदा. नदी हा शुद्ध स्त्रीलिंगी आणि सागर हा पुलिंगी असल्यामुळे आपण त्याचा वापर करताना पती-पत्नी प्रियकर प्रेयसी या स्वरूपात करतो. वास्तवाचे केवळ वर्णन करण्याचे भाषा हे एक साधन आहे हे त्यांना मान्य नाही वास्तवाच्या मानवी अनुभवाला घाट देण्याचे कार्य भाषा करीत असते मानवाच्या जाणिवा भावना आचार विचार दृष्टिकोन रूढी परंपरा याच्यावर भाषेचा खोलवर परिणाम घडत असतो.

क) संदेशनात्मक क्षमता - कोणतीही मानवी भाषा एकाच प्रकारचे सामाजिक कार्य करतांना आढळत नाही सामाजिक संपर्क प्रक्रियेत तिला अनेक प्रकारचे संदेश वेगवेगळ्या संदर्भात पाठवायचे असतात. वर्णन, विश्लेषण, स्तुती, निंदा, उपहार, अपमान, विनोद, अज्ञान, विनंती अशा असंख्य गोष्टी भाषेद्वारे आपण करित असतो विविध सामाजिक नात्यांनाच व सांस्कृतिक घटकांच्या संदर्भामध्ये भाषेचा प्रत्यक्ष वापर कसा होतो. हे पाहिल्याखेरीज भाषेच्या खऱ्या स्वरूपाचे आकलन होणार नाही अशी भाषा वैज्ञानिकांची धारणा आहे.

भाषिक नियम व्यवस्थेमध्ये एखाद्या विशिष्ट जागी अनेक पर्याय शक्य असतात त्यापैकी कोणता पर्याय निवडायचा हे एकूण सामाजिक संदर्भावर अवलंबून असते.

उदा. मराठीमध्ये द्वितीय पुरुषी सर्वनामाच्या बाबतीत तू तुम्ही व आपण हे तीनही पर्याय व्याकरण दृष्ट्या उपलब्ध आहेत.

१. तू उद्या जेवायला ये.

२ तुम्ही उद्या जेवायला या.

३ आपण उद्या जेवायला या.

यातले कोणते वाक्य कधी योजयाचे हे सामाजिक संबंधावर व बोलणाऱ्याच्या हेतूवर अवलंबून राहिल. भाषा शिकणे म्हणजे केवळ सुरक्षित वाक्यांमागील नियमव्यवस्था जाणून घेणे नव्हे तर सामाजिक संदेशांना साठी भाषा सुयोग्य रीतीने कशी वापरावी याबद्दलच्या नियमांचे ज्ञान करून घेणे याच विचारसरणी मधून सामाजिक भाषा विज्ञानात संदेशनात्मक क्षमता ही महत्त्वाची संकल्पना उदयास आलेली आहे. भाषेच्या अंतर्गत संरचनेचे ज्ञान भाषेच्या सामाजिक वापरा विषयीचे ज्ञान याचा अंतर्भाव भाषिक क्षमतेच्या संकल्पनेमध्ये व्हायला हवे असे सामाजिक भाषाविज्ञानिकांचे म्हणणे आहे.

संदर्भ साधन-

1. डॉ. गोरे दादा, आधुनिक भाषा विज्ञान आणि मराठी भाषा, गोदा प्रकाशन औरंगाबाद तिसरी आवृत्ती, २००७
2. मालशे मिलिंद, राजन बावडेकर, आधुनिक भाषा विज्ञान सिद्धांत आणि उपयोजन, लोकवाङ्मय प्रकाशन, सहावी आवृत्ती सप्टेंबर २०१९.
3. डॉ. थिगळे वेदश्री, डॉ. प्रभाकर जोशी, वर्णनात्मक भाषा विज्ञान, प्रशांत पब्लिकेशन्स जळगाव, आवृत्ती २०२१
4. डॉ. सरकटे सदाशिव, आधुनिक भाषा विज्ञान, कैलाश पब्लिकेशन्स औरंगाबाद सुधारित आवृत्ती २०१५.

जल साक्षरता काळाची गरज

हंसराज जोशी

स्वा. सावरकर महाविद्यालय, बीड

गोपाळ घोंड

प्रस्तावना -

स्वातंत्र्य सैनिक व क्रांतीकारकांनी देशाला स्वातंत्र्य मिळवून देण्यासाठी श्री बंकिमचंद्र चटर्जींच्या वंदेमातरम् या गीतातून प्रेरणा घेतली. त्या प्रेरणादायी गीताची सुरवातच मुळी सुजलाम् या शब्दापासून होते. कारण सु-'जल' असेल तरच धरती माता शस्य शामला होणार आहे. सुफलाम् शस्य शामलाम् धरतीसाठी, धरित्रीसाठी सुजल ही जणू पूर्वअटच होय. श्रीमंतीकडे जाण्याचा, भौतिक संपत्तीत अग्रेसर होण्याचा सर्वांना सहज उपलब्ध होणारा मार्ग म्हणजे पाणी व जमीन यांचा वापर "या दोन नैसर्गिक संसाधनांचा वापर आपण जितक्या काळजीपूर्वक व योग्य रीतीने करू, तितका हा मार्ग सुकर, सोपा व जलद असणार आहे. पण त्यासाठी या विषयाची शास्त्रीय माहिती प्रत्येकाने करून घेणे आवश्यक आहे आणि म्हणून जलसाक्षरतेचे महत्व अनन्य साधारण आहे."

जलसाक्षरता काळाची गरज :-

भारतीय स्वातंत्र्याच्या पंचाहत्तर वर्षानंतरही सुमारे चाळीस टक्के जनता ही निरक्षर आहे. कोणत्याही एका भाषामध्ये स्वतःचे नाव सुध्दा लिहू न शकणाऱ्या त्याऐवजी अंगठा वापरावा लागणाऱ्या लोकांची मोठी संख्या हे या देशापुढील एक आव्हान आहे. साक्षरतेचा प्रश्न हा लहान मुले, स्त्रिया व ग्रामीण भागातील जनता अशा लोकांच्या बाबतीत अधिक प्रकर्षाने जाणवतो. यासाठी प्राथमिक शाळेमध्ये सर्वांना शिक्षणाची संधी, ही संधी त्यांच्या बालवयात गमावलेल्या प्रौढ व्यक्तींना साक्षर करण्याची आणि या दोन्ही कार्यक्रमात मुली आणि स्त्रिया यांचा सहभाग पुरेपुर असावा असे प्रयत्न देशभर चालू आहेत. अशा या संक्रमण अवस्थेत जल साक्षरता वाढावी असा विचार मांडणे, म्हणजे थोडे धाडसाचेच ठरेल.

कारण एका साक्षरता मोहीमेचे ओझे डोक्यावर असतानाच दुसरे ओझे डोक्यावर घेणे कोणालाही अवघडच वाटेल. परंतु जलसाक्षरता वाढवण्यासाठी दोन पध्दतीने कार्यक्रम आखता येतील.

1. सध्याच्या साक्षरता मोहीमे मध्ये जलसाक्षरतेचा अंतर्भाव करणे.
2. जलसाक्षरता मोहीम ही वेगळी मोहीम म्हणून राबवणे.

आपल्याला आश्चर्य वाटेल पण पृथ्वीवरील एकंदर पाण्यातील 97 टक्के पाणी हे समुद्रात आहे. अर्थात खारे आहे. त्यामुळे त्याचा उपयोग प्रत्यक्ष वापरण्यासाठी अथवा पिण्यासाठी करता येत नाही. दोन टक्के पाणी हे बर्फाच्या गोठलेल्या स्वरूपात आहे. म्हणजे प्रत्यक्षात पृथ्वीवरील जीसृष्टीला वापरण्या योग्य पाणी फक्त एक टक्क्यापेक्षाही कमीच.

पण या उपलब्ध पाण्याचेही योग्य नियोजन केले व जागरूकता वाढविली, तर काळजी करण्याचे काहीच कारण उरणार नाही. "पाण्याचे हे नियोजन व त्यासाठीची आवश्यक जनजागरण मोहीम, यालाच जलसाक्षरता असे म्हणतात."

ही जलसाक्षरता मोहीम तीन स्तरावर राबवणे आवश्यक आहे. कारण पाण्याचा वापर करणारे हेच तीन मोठे घटक आहेत.

1. मनुष्य, प्राण्यांना विशेषतः माणसांना पिण्यासाठी व स्वच्छतेसाठी लागणारे पाणी.
2. शेतीसाठी लागणारे पाणी.
3. उद्योगासाठी लागणारे पाणी.

टेबल

वरील परिशिष्ट काळजीपूर्वकरित्या अभ्यासल्यास आपल्या लक्षात येते की, खाण उद्योगात व पेट्रोलिअम उद्योगात लागणाऱ्या पाण्याचे प्रमाण अतिप्रचंड आहे. रासायनिक उद्योगांना व पेपर उद्योगांना लागणाऱ्या पाण्याचे प्रमाण ही उत्तरोत्तर वाढतच गेले आहे.

रासायनिक उद्योगात सतत वाहत्या पुरवठा लागतो. विविध टाक्या धुणे, स्वच्छ करणे, मशीनरी थंड ठेवणे इत्यादी कारणासाठी खूप मोठ्या प्रमाणावर पाणी लागते.

या शिवाय बागायती शेती, उस, फळबागा, भाजीपाला, भातशेती यासाठीही भरपूर पाणी लागते. भाताची लावणी तर पाण्यात उभी राहूनच करावी लागते.

वाढत्या औद्योगिकरणामुळे पाण्याचे मोठ्या प्रमाणावर होणारे प्रदूषण हा ही एक चिंतेचा विषय असल्याने जलसाक्षरतेमध्ये त्याचाही प्राधान्याने विचार करावाच लागेल. परंतू वरील चर्चितेच्या मुद्यावरच आपण विस्ताराने चर्चा करू.

या दृष्टिकोनातून विविध जिल्ह्यातील पावसाचे प्रमाण व पिकांची गरज पाहिल्यास कोणती पिके कोणत्या जिल्ह्यात येऊ शकतात याचा अंदाज बांधता येतो. कोणती पिके आपल्या भागात घेऊ नयेत हे ही ठरवता येईल. जास्त पाणी लागणारे पिके घेतल्यास पाणी पुरणार नाही व दुसऱ्याच्या वाट्याचे पाणी पळविल्याचा रोष ही अंगी येईल.

समुद्रातील पाण्याची वाफ होऊन ती वातावरणात जाते. या वाफेचे ढग होतात व त्यांना थंड हवा लागून पुन्हा त्याचे पाणी पावसाच्या स्वरूपात जमिनीवर येते. नद्या, नाल्यातून हे पाणी पुन्हा समुद्राला जाऊन मिळते, हे जलचक्र आपणाला माहित आहेस. हा पाऊस सर्व ठिकाणी कमी अधिक स्वरूपात का असेना पडून देखील 'पाणी' सर्वांना मिळू नये?

पाऊस सर्वत्र पडतो. भेदभाव करीत नाही. गरीबांच्या घरावर, गरीबांच्या शेतीवर, श्रीमंतांच्या शेतावर, शहरात, खेड्यात, दऱ्या-खोऱ्यात सर्वत्र पडतो. सध्याची प्रचलित पध्दत अशी आहे की, हे पाणी वाहून मोठ्या नदीपर्यंत जाऊ द्यायचे, तिथे अडवायचे. तिथून ते कालव्याद्वारे शेतीपर्यंत न्यावयाचे व उपसा पध्दतीने (पंपाने) ग्रामीण व शहरी भागात पिण्यासाठी न्यावयाचे. या पध्दतीतील अडचणी लक्षात घेता पाणलोट क्षेत्र विकासाची कल्पना अधिक व्यवहार्य आहे.

शेतीसाठी पाणी किती लागते?

बीड जिल्ह्यात 731 मिलीमीटर पाऊस पडतो. काही पिकांसाठी लागणारे पर्जन्यमान / पाणी खालीलप्रमाणे टेबल गवातले पाणी गावांतच ठेवले तर सर्व प्रश्न संपतात. छतावरचे पाणी विंधन विहीरीत घालून त्यावर हातपंप बसवायचा तर शेतातले पाणी गोळा करून विहिरीजवळ आणायचे व गाळून उघड्या विहिरीत सोडायचे व शेतीसाठी वापरायचे, छतावरील पाण्याची वाफ होऊन अथवा छतात पाणी मुरून पाणी नाश होण्याची शक्यता कमी असते. पण शेतावर पाणी पडल्यास त्याला तीन मार्ग असतात, 1. जमीनीत मुरणे. 2. वाफ होऊन जाणे. 3. प्रवाहासोबत वाहून जाणे.

महाराष्ट्रात जमिनीत पाणी मुरण्याचे नैसर्गिक प्रमाण केवळ 10 टक्के ते 15 टक्के आहे. पाऊस झाला की, जमिनीत पाणी मुरायला लागते, पण मुरण्याच्या प्रक्रियेपेक्षा पावसाची तीव्रता जास्त असेल तर जास्तीचे पाणी जमिनीवर वाढू लागेल. पावसाची तीव्रता 20 मि.मी. प्रतितास असेल आणि मातीची पाणी मुरवण्याची क्षमता 10 मि.ली/तास असेल तर 50 टक्के पाणी मुरेल. 50 टक्के वाहून जाईल. याउलट 1 तासात 50 मि.मी. पाऊस पडला आणि मुरण्याची क्षमता 5 मि.मी/तास असेल तर 10 टक्के पाणी मुरेल. 90 टक्के वाहून जाईल. जमिनीवरील अच्छादन झाडे, शेती, गवत इ. हाही घटक महत्वाचा आहे.

महाराष्ट्राची बाष्पीभवनाची सरासरी 3 मि.मी./ दिवस ते 10 मि.मी./ दिवस, म्हणजे सरासरी 7 मि.मी./दिवस आहे. म्हणजेच वर्षभरात 2550 मि.मी. पाणी उडून जाते. पडते 600 ते 2000 मि.मी.! पण हे पडणारे पाणी जर भूगर्भात साठवले तर मात्र आपण पाण्याचे होणारे बाष्पीभवन टाळू शकतो. हे पाणी पाहिजे तेव्हा उपसता येईल, बँक अकॉउंट प्रमाणे.

अगदी कमी पावसाच्या क्षेत्रात, म्हणजे 600 मि.ली. पावसाच्या क्षेत्रात 35 टक्के वापरण्यायोग्य पाणी म्हणजे (210 हे मी.) पाणी मिळते. जे आपल्या गरजेच्या (185 हे.मी) कितीतरी अधिक आहे.

यावरून लक्षात येते की, दुष्काळ पाण्याचा नसून आपल्या नियोजनाचा आहे. याचा अर्थ जलसंपत्तीचा विकास गरजेचा आहे. जो सहज शक्य आहे आणि म्हणूनच जलसाक्षरता अभियानाची गरज आहे.

जलसाक्षरता कार्यक्रम एक चळवळ :-

जलसाक्षरता वाढविण्यासाठी खालील कार्यक्रम असू शकतात.

1. पाण्याची उपलब्धता, पाण्याची विविध स्रोत, विविध उपयोग, अग्रक्रम, राष्ट्रीय जलधोरण याबाबत मुलभूत माहिती आणि आकडेवारी सर्वापर्यंत पोहचविणे. लहान वयातील मुलांना या सर्व गोष्टी चित्रांतून, भितीपत्रकांतून, घोषणांमधून देता येऊ शकतील. यासाठी आकाशवाणी, दूरदर्शन, केबल टी.व्ही. याचा उपयोग आवश्यक ठरेल.
2. पाण्याबद्दल गैरसमज दूर करणे हा देखील जलसाक्षरता मोहिमेचा एक भाग (उदा. शिळेपाणी/ताजेपाणी, अधिक पाणी म्हणजे अधिक उत्पादन, जलविद्युत शक्ती निर्माण केल्यानंतर पाण्यातील पॉवर निघून जाते)
3. विविध सिंचन प्रकल्प, पाणी पुरवठ्यांच्या योजना या बद्दलची माहिती मुक्तपणे घडी पत्रकांद्वारे लोकांपर्यंत पोहचवणे.
4. पाण्याचा अपव्यय ज्या ज्या ठिकाणी होतो तेथे मुद्दाम प्रसिध्दी देऊन पाण्याचा अपव्यय टाळणे, उद्बोधन करणे.
5. सुप्रसिध्द शास्त्रज्ञ, जलअभियंते यांचे पाण्यासंबंधीचे मुलभूत विचार आणि त्यांची गौरवास्पद कामगिरी या बद्दल व्यापक प्रसिध्दी देऊन त्यांना समाजापुढे गौरविणे.
6. पाण्याच्या संदर्भातील पुराणातील, इतिहासातील अनेक कथा-प्रसंग नव्या संदर्भात जनतेसमोर मांडणे.
7. पाण्यासंबंधीची शास्त्रीय माहिती अभ्यासक्रमांमधे समाविष्ट करणे.
8. महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांनी या जलसाक्षरता चळवळीत सक्रीयपणे सहभागी होणे. (उदा.NCC,NSS माध्यमातून) जलसाक्षरता अभियान, हे 'मिशन' समजून काम केले तर राळेगण सिध्दी प्रमाणेच महाराष्ट्राची भूमी सुजलाम् सुफलाम् होण्यास वेळ लागणार नाही. गरज ती दृढ संकल्पाची! सामुहिक, समन्वित प्रयत्नांची!

संदर्भ सूची :-

1. परम वैभवाचा टप्पा आला- लेखक श्री. रमेश पांडव.
2. महाराष्ट्र स्टेट इरिगेशन कमिशन रिपोर्ट.
3. Second India Studies: Water Chaturvedi McMillan Co, India Ltd.

शासकीय योजना आणि भारतातील महिलांचे जीवन

Ms. Jyoti Ram Chavan

MA 1st Year Student, Department of Public Administration, School of Social Science, Punyashloka
Ahilyadevi Holkar Solapur University.

(Under the guidance of Asst. Prof. Sagar Rathod)

सारांश :-

साधारणपणे दैनंदिन आयुष्य जगत असताना भारतामध्ये गरिबीचे प्रमाण जास्त असल्याकारणाने खासकरून महिला या वर्गाला याचा मोठ्या प्रमाणात फटका बसतो महिलांचे जीवनमान वाढावे त्यांची आर्थिक क्षमता वाढावी त्यांना विविध आरोग्यविषयक शिक्षण विषयक किंवा पायाभूत सुविधांचा फायदा व्हावा यासाठी शासनाकडून विविध योजना आखण्यात येतात केंद्र आणि राज्य सरकार मिळून देखील महिलांसाठी योजना बनवतात परंतु त्याची अंमलबजावणी योग्य पद्धतीने होत आहे की नाही हा एक चर्चेचा विषय आहे परंतु हा संशोधन मुळात या गोष्टीवर सविस्तर चर्चा करतो की महिलांना शासकीय योजनेचा कशाप्रकारे लाभ होतो व कोणकोणत्या शासकीय योजना महिलांसाठी अत्यावश्यक आणि महत्त्वपूर्ण आहेत याचा एक आढावा या प्रस्तुत संशोधनात घेण्यात आलेला आहे.

महिलांचे आर्थिक जीवन सुधारणे तसेच त्यांना सामाजिक सुरक्षितता मिळवी आणि त्यांच्या मध्ये सक्षमीकरणाची भावना उत्पन्न व्हावी. दैनंदिन जीवन जगताना अत्यवशक पुरवठा कश्या पद्धतीने केला जातो व त्यासंदर्भातील विविध योजना बनवून त्या सामान्य लोकांपर्यंत कश्याप्रकारे नेता येतील या संबंधी केंद्रसरकारा कडून व घटक राज्यांकडून आणि स्थानिक पातळीवरील राबवण्यात आलेल्या महिलांन संबंधित योजनांचा आर्थिक लाभ, यासाठी महिलांसंबंधीत योजना हा विषय घेण्यात आला आहे.

नमुना शब्द :- महिलाची परिस्थिती, शासकीय योजना , लाभार्थी.

प्रस्तावना:

समाजाच्या विकासामध्ये महिलांचा सहभाग अत्यंत महत्त्वाचा आहे. महिलांना समान संधी, अधिकार, आणि संसाधने उपलब्ध करून देणे हे एक समृद्ध आणि समतामूलक समाज निर्माण करण्यासाठी आवश्यक आहे. भारतातील महिलांच्या विकासासाठी विविध योजना आणि कार्यक्रम राबवले जातात, ज्यांचा उद्देश त्यांच्या सामाजिक, आर्थिक, आणि शैक्षणिक स्थितीत सुधारणा करणे आहे. या योजनांद्वारे महिलांना सशक्त बनवणे, त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करणे, आणि त्यांच्या जीवनातील विविध पैलूंमध्ये सुधारणा साधणे हे लक्ष्य आहे. यामध्ये शिक्षण, आरोग्य, आर्थिक स्वावलंबन, आणि सामाजिक सुरक्षा यांचा समावेश होतो.

सरकारने या योजनांच्या माध्यमातून महिलांना उद्योजकता, कौशल्य विकास, आणि विविध उपक्रमांमध्ये सहभाग घेण्यास प्रोत्साहित केले आहे. यामुळे महिलांचे आत्मविश्वास वाढते आणि त्यांना त्यांच्या कुटुंबाच्या आणि समाजाच्या विकासात सक्रिय भूमिका बजावता येते. महिलांशी संबंधित योजना म्हणजे सरकार संस्था आणि संस्थाद्वारे महिलांना जीवनाच्या संबंधित पैलूंमध्ये पाठिंबा देण्यासाठी आणि सक्षम करण्यासाठी राबविले जाणारे उपक्रम आहेत. या आयोजनांचा उद्देश महिलांना भेडसावणारे सामाजिक, आर्थिक आव्हानांना तोंड देणे लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देणे आणि सर्वसामावेशक विकासाला चालना देणे हे आहे.

या प्रस्तावनेद्वारे, महिला संबंधित योजनांची आवश्यकता, महत्त्व, आणि त्यांचा समाजावर होणारा सकारात्मक प्रभाव यावर प्रकाश टाकला जातो. महिलांच्या सक्षमीकरणासाठी या योजनांचे कार्यान्वयन अत्यंत आवश्यक आहे, ज्यामुळे एक समृद्ध, सुरक्षित, आणि समान समाजाची निर्मिती होईल

संशोधनाचे उद्दिष्टे:-

- महिलांना माहितीपूर्ण निर्णय घेण्यास आणि त्यांच्या जीवनावर नियंत्रण ठेवण्यास सक्षम करणे.
- महिला आणि मुलींसाठी शिक्षण आणि कौशल्य विकासाला चालना देणे.
- हिंसा, छळ आणि शोषणापासून महिलांचे संरक्षण करणे.
- राजकारण आणि निर्णय प्रक्रियेत महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढणे.
- महिलांची सामाजिक स्थिती सुधारणे कमी करणे आणि समावेशनाला प्रोत्साहन देणे.

संशोधनाच्या समस्या:

- शासकीय योजनांची काटेकोरपणे तळागाळापर्यंत अंमलबजावणी होताना दिसत नाही.
- शासकीय योजनांपैकी प्रत्यक्ष आर्थिक लाभ (DBT) आणि वस्तू व सेवा पुरवठा योजना यांपैकी कोणती योजना जास्त प्रभावी आहे हे समजणे गरजेचे आहे.
- महिलांबाबत शासकीय योजना बनवताना कोणत्या प्रकारचे निकष लागू केले जातात व किती महिलांना यामुळे योजनेच्या लाभाच्या बाहेर राहावे लागते हे समजणे आवश्यक आहे.
- केंद्र तसेच राज्य पुरस्कृत योजना यापैकी एकाच वेळेला विविध योजनांचा लाभ घेणाऱ्या महिलांची यादी पारदर्शकपणे उपलब्ध नाही.
- आर्थिक समस्या: काही योजनांमध्ये आर्थिक सहाय्य मिळवण्यासाठी आवश्यक कागदपत्रे किंवा प्रक्रिया जटिल असू शकतात. महिलांना आर्थिक स्वावलंबनासाठी आवश्यक संसाधने मिळत नाहीत.
- अंमलबजावणीतील कमतरता समस्या: योजनांच्या अंमलबजावणीमध्ये भ्रष्टाचार आणि अनियमितता आढळते. स्थानिक प्रशासनाची कार्यक्षमता कमी असल्यामुळे योजनांचा लाभ महिलांना मिळत नाही. निर्णय घेण्याच्या प्रक्रियेत आणि अंमलबजावणीमध्ये महिलांचा सहभाग अनेकदा मर्यादित असतो.

गृहीतके :-

1. बेटी बचाव बेटी पढाव योजना: शिक्षणाद्वारे मुलींचे सक्षमीकरण केल्याने त्यांची सामाजिक आर्थिक स्थिती सुधारेल
2. उज्वला योजना:- महिलांना एलपीजी कनेक्शन दिल्याने घरातील वायु प्रदूषण कमी होईल आणि आरोग्य सुधारेल
3. महिला हेल्पलाइन योजना 181: - एक समर्पित हेल्पलाइन नंबर आहे. जे संकटात असलेल्या महिलांसाठी मदत सेवांमध्ये सहज उपलब्ध होते
4. स्वाधार योजना (संकटातील महिलांसाठी घर): - तात्पुरते निवास आणि सहाय्य सेवा यांचा संकटातील महिलांना त्यांचा फायदा होतो.

संशोधनाचे महत्त्व :-

योजनांमुळे महिलांना आत्मनिर्भर होण्याची संधी मिळते, ज्यामुळे त्यांना त्यांच्या जीवनात निर्णय घेण्याची क्षमता प्राप्त होते. महिलांना समान अधिकार आणि समान संधी मिळवून देणे त्यामुळे समाजातील लैंगिक असमानता कमी होईल. विविध योजनांद्वारे महिलांना रोजगार, उद्योजकता आणि आर्थिक सहाय्य मिळण्यास मदत होते, ज्यामुळे त्यांच्या आर्थिक स्थैर्य वाढते. शिक्षणाच्या योजनांमुळे महिलांना उच्च शिक्षण मिळवता येते, ज्यामुळे त्यांचा ज्ञानवर्धन आणि कौशल्य विकास होतो. महिलांच्या सहभागामुळे समाजातील पारंपारिक दृष्टिकोन बदलून सामाजिक सुधारणा साधता येतील. महिला सशक्तिकरणामुळे समाजात सकारात्मक बदल घडून आणता येतो, जसे की हिंसा कमी करणे, शिक्षणाची पातळी सुधारणे आणि सामाजिक समावेश वाढवणे. या सर्व कारणांनी महिला योजना अत्यंत महत्त्वाच्या ठरतात आणि समाजाच्या सर्वांगीण विकासात महत्त्वाची भूमिका बजावतात.

संशोधनाच्या व्याप्ती :-

या सर्व योजनांच्या माध्यमातून महिलांना त्यांच्या हक्कांची जाणीव, सशक्तीकरण आणि समाजात समान स्थान मिळण्याची संधी मिळते. या सर्व क्षेत्रांमध्ये महिला योजनांची व्याप्ती असते, ज्यामुळे महिलांना त्यांच्या जीवनात सुधारणा करण्याची संधी मिळते आणि समाजात सकारात्मक बदल घडविता येतो. हा संशोधन मुळात भारतातील महिला आणि भारत शासन तसेच राज्य शासन आणि स्थानिक पातळीवर महिलांसंबंधी राबवल्या जाणाऱ्या योजना व त्याचा प्रभाव याबाबत आहे येथे केवळ महिलांसंबंधी विचार केला गेलेला आहे.

या योजनांचा उद्देश महिला सक्षमीकरण, शिक्षण, आरोग्य आणि कल्याण यांना प्रोत्साहन देणे आणि भारतातील महिलांना भेडसावणाऱ्या विविध सामाजिक आणि आर्थिक आव्हानांना तोंड देणे.

- ❖ सामाजिक प्रभाव :- महिलांच्या सक्षमीकरण करून या योजना अधिक न्याय समजतात योगदान देतात. पितृसत्ताक नियमांच्या आव्हान देतात आणि लैंगिक समानतेला प्रोत्साहन देतात. आणि आर्थिक सक्षमीकरणाला प्रोत्साहन देतात.
- ❖ आर्थिक समावेश :- प्रधानमंत्री जनधन योजना यासारख्या उपक्रमामुळे बँकिंग आणि क्रेडिट मध्ये प्रवेश मिळतो.
- ❖ आरोग्य आणि कल्याण :- प्रधानमंत्री मातृ वंदना योजना आणि राष्ट्रीय आरोग्य अभियान यासारखे योजना माता आणि बाल आरोग्यावर लक्ष केंद्रित करतात.
- ❖ उद्योजकतेच्या संधी :- स्टँड अप इंडिया आणि स्टार्ट अप इंडिया यासारखे योजना महिला उद्योजकतेला प्रोत्साहन देतात नवकल्पना आणि रोजगार निर्मितीला चालना देतात.
- ❖ समाज कल्याण:- महिला किसान सशक्तिकरण योजना आणि महिला सक्षमीकरणासाठी राष्ट्रीय मिशन यासारख्या कार्यक्रमाचा उद्देश गरिबी आणि असमानता कमी करणे.
- ❖ शिक्षण आणि कौशल्य विकास:- उडान आणि निर्भया फंड या सारखे उपक्रम शिक्षण कौशल्य प्रशिक्षण विकासाला प्रोत्साहन देणे.

योजनांमध्ये विविध क्षेत्रांचा समावेश आहे ते पुढील प्रमाणे :

- शिक्षण आणि कौशल्य विकास

- आर्थिक सक्षमीकरण आणि उद्योजकता
- आरोग्य आणि पोषण
- हिंसाचारापासून सुरक्षा आणि संरक्षण
- सामाजिक सहभाग आणि नेतृत्व
- कला आणि संस्कृती

१. बेटी बचाओ, बेटी पढाओ

उद्देश : लिंग असमानता कमी करणे, मुलींच्या शिक्षणाला प्रोत्साहन देणे.

२. महिला स्वयंसेवी संघटन (SHGs)

उद्देश : महिलांना आर्थिक स्वावलंबन मिळवून देणे, बचत आणि कर्ज यामध्ये मदत करणे.

३. प्रधानमंत्री उज्ज्वला योजना

उद्देश : गरीब महिलांना स्वच्छ इंधन उपलब्ध करून देणे, आरोग्य सुधारणा.

४. महिला आणि बाल विकास मंत्रालयाच्या योजना

उद्देश : महिलांच्या आरोग्य, शिक्षण, आणि सुरक्षिततेसाठी विविध उपक्रम.

५. सुकन्या समृद्धि योजना

उद्देश : मुलींच्या भविष्याच्या आर्थिक सुरक्षेसाठी बचत योजना.

- महत्त्व: महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण, त्यांच्या मुद्द्यांवर जागरूकता निर्माण करणे.

६. राष्ट्रीय महिला आयोग

उद्देश : महिलांच्या हक्कांचे संरक्षण, त्यांच्या मुद्द्यांवर जागरूकता निर्माण करणे.

७. महिला उद्यमिता प्रोत्साहन योजना

उद्देश: महिलांना उद्योग सुरू करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य.

८. वन - स्टॉप - सेंटर्स :-

हिंसाचाराने प्रभावित महिलांसाठी एकात्मिक समर्थन सेवा प्रदान करतात. महिलांवरील सर्व प्रकारच्या अन्यायाविरुद्ध लढण्यासाठी एकाच छताखाली वैद्यकीय, कायदेशीर, मानसिक आणि समुपदेशन समर्थनासह विविध सेवांमध्ये तात्काळ, गैर-आणीबाणी आणि आपत्कालीन प्रवेशाची सुविधा द्या.

- लक्ष्य गट - 18 वर्षांखालील मुलींसह सर्व स्त्रिया कोणत्याही भेदभावाशिवाय हिंसाचाराने प्रभावित होतात.

९. महिला हेल्पलाइन योजना:-

हिंसाग्रस्त महिलांना 24 तास टोल फ्री दूरसंचार सेवा आधार आणि माहिती मिळवण्यासाठी.

संकट आणि गैर-संकट हस्तक्षेप सुलभ करणे. हिंसाचाराने प्रभावित महिलांसाठी योग्य सहाय्य सेवा, सरकारी कार्यक्रम आणि योजनांची माहिती प्रदान करणे.

१०. सखी निवास:-

ही कार्यरत महिला वसतिगृहाची योजना आहे. उद्दिष्टे- नोकरदार महिलांसाठी सुरक्षित आणि सोयीस्कर निवासस्थानाच्या उपलब्धतेला प्रोत्साहन देण्यासाठी.

महिला सक्षमीकरणाचे प्रकार:

महिला सक्षमीकरण हे अन्वेषणाचे एक विस्तृत क्षेत्र आहे आणि त्याचे विविध आयाम आहेत ज्यांचे वर्गीकरण खालीलप्रमाणे केले जाऊ शकते.

सामाजिक सशक्तीकरण

सामाजिक सशक्तीकरण हा महिला सक्षमीकरणाचा सर्वात महत्वाचा परिमाण आहे कारण तो आधार बनवतो ज्यावर महिला सक्षमीकरणाचे इतर सर्व आयाम अवलंबून असतात. महिलांनी जगभरात आणि विशेषतः भारतात दीर्घकाळ सामाजिक असमानतेचा सामना केला आहे. महिलांचे सामाजिक सक्षमीकरण महिलांना त्यांचे आरोग्य, कौटुंबिक, विवाह, बाळंतपण इत्यादींसह विविध सामाजिक पैलूंबाबत निवड करण्यात स्वतंत्र बनविण्यावर केंद्रित आहे.

शैक्षणिक सक्षमीकरण:-

शिक्षण हा आपल्या सभ्यतेचा पाया आहे. हा सर्वात प्रमुख पैलू आहे जो एखाद्याच्या वैयक्तिक आणि व्यावसायिक जीवनाची दिशा ठरवतो. गंमत म्हणजे, स्त्रियांना दीर्घकाळ शिक्षण घेण्यापासून रोखले गेले आणि त्याऐवजी त्यांना घरातील कामे करण्यासाठी बनवले गेले. आजच्या समाजात महिलांना समान आणि आदरयुक्त सामाजिक आणि आर्थिक दर्जा प्राप्त करून देण्यासाठी त्यांना दर्जेदार सार्वत्रिक शिक्षण देण्याची आज नितांत गरज आहे.

आर्थिक सक्षमीकरण

आजच्या समाजातील सर्व भौतिक आणि भौतिक गरजांचा आधार पैसा आहे. आर्थिकदृष्ट्या स्वतंत्र महिला या आर्थिकदृष्ट्या विकसित समाजाच्या मशालवाहक असतात. महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणासाठी त्यांना कामाच्या समान संधी आणि बाजारपेठेमध्ये अधिक चांगल्या प्रकारे प्रवेश मिळणे आवश्यक आहे. सरकार आणि इतर अनेक संस्थांनी महिलांच्या आर्थिक सक्षमीकरणाची क्षमता आणि महत्त्व ओळखले आहे आणि म्हणून ते साध्य करण्यासाठी मिशन मोडमध्ये काम करत आहेत. महिलांचे आर्थिक सक्षमीकरण हा भारताच्या 2023 G20 कार्यक्रमाचा अविभाज्य भाग आहे.

राजकीय सक्षमीकरण

राजकारण हे समाजपरिवर्तनाचे साधन मानले जाते. उच्च स्तरावर सक्रिय राजकारणात अधिक महिलांचा प्रवेश महिला सक्षमीकरणाच्या प्रक्रियेला गती देईल कारण एक महिला समाजातील सर्व महिलांची स्थिती आणि आवश्यकता अधिक चांगल्या प्रकारे समजू शकते. आणि त्यामुळे महिलांबाबतच्या धोरणांच्या संदर्भात अधिक चांगले निर्णय घेऊ शकतात.

शिवाय, महिला राजकारणी संसद, विधिमंडळे आणि इतर विविध सार्वजनिक मंच आणि व्यासपीठांवर महिलांशी संबंधित प्रश्न सक्रियपणे मांडू शकतात.

साहित्य संशोधनांचा आढावा :-

१) निशांत आ.(2023), Women and low in india. New century publication

महिला संबंधित योजनांमध्ये समाजातील काही घटकांना आणि पिढीतांना मदत करण्यासाठी आणि बदलासाठी मार्ग काढण्याची अशा योजना राबवण्यासाठी उपाययोजना केल्या पाहिजेत या पुस्तकांमध्ये योजना संदर्भाचा समावेश केला आहे.

2) इंटरनेट : महिला व बाल विकास विभाग महाराष्ट्र शासन

वेबसाईट वरून महाराष्ट्र शासनाचा योजनांचा आढावा घेण्यात आलेला आहे.

3) नॅशनल पोर्टल ऑफ इंडिया.

या वेबसाईटवरून भारत सरकारने राबवलेल्या योजनांचा आढावा घेतला आहे.

संशोधन पद्धती :-

या संशोधन लेखनात गुणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे केंद्र तसेच राज्य पातळीवर योजना कशा प्रकारे लागू केल्या जातात आणि अमलात येतात याबाबत रचनात्मक आणि तुलनात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेले आहे. विविध शासकीय योजनांची आवश्यकता महिलांना का आहे यासंबंधी विश्लेषणात्मक संशोधन पद्धतीचा वापर करण्यात आलेला आहे.

संशोधन सामग्री :-

संशोधन सामग्री म्हणजे दुय्यम साधनसामग्री होय उदाहरणार्थ,. ऑनलाइन गव्हर्नमेंट वेबसाईट, नोट्स, मासिक (पृथ्वी परिक्रमा),सिम्लिफाइड (चालुघडामोडीच्या पुस्तकाच्या माध्यमातून), भाषणाद्वारे, संवादाद्वारे, टीव्ही , रेडिओ बातम्या, न्युज पेपर, योजना संबंधित पुस्तके, मोबाईल, इंटरनेट, इ .वरील सर्व गोष्टींचा वापर करून दुय्यम साधनसामग्रीचा महिला महिला संबंधित भारत सरकार व महाराष्ट्र सरकार आणि स्थानिक पातळीवरील राबविण्यात आलेल्या योजनांबाबत या सर्व गोष्टींचा समावेश करण्यात आला आहे

शिफारस आणि सूचना:

- प्रशिक्षण कार्यक्रम: महिलांसाठी विविध कौशल्य विकास प्रशिक्षण कार्यक्रम आयोजित करणे, जसे की सिलाई, हस्तकला, संगणक शिक्षण, कृषी तंत्रज्ञान इत्यादी.
- लघु उद्योग आणि व्यवसाय सुरु करण्यासाठी महिलांना अनुदान आणि कर्ज सुविधा उपलब्ध करून देणे.
- महिला शिक्षण योजना: प्राथमिक व माध्यमिक शिक्षणासाठी महिलांना विशेष शिष्यवृत्त्या देणे.
- अभ्यास केंद्रे: ग्रामीण भागात महिला साक्षरता केंद्रे स्थापन करणे, जिथे महिलांना शिक्षणाची संधी मिळेल.
- महिला संरक्षण योजना: हिंसाचाराच्या शिकार झालेल्या महिलांसाठी संरक्षण केंद्रे आणि पुनर्वसन योजना तयार करणे.
- कायदेशीर सहाय्य: महिलांना कायदेशीर मदतीसाठी विशेष सेवा उपलब्ध करून देणे.

संशोधनाच्या मर्यादा: -

या संशोधनात केवळ स्त्री केंद्रीत शासकीय योजनांचा प्रभाव यासंबंधी चर्चा करण्यात आलेली आहे. प्रादेशिक पातळीवर योजनांच्या परिणामकारकतेतील जे फरक आहेत त्यांना हे संशोधन संबोधित करत नाही तसेच अशा विविध योजना उपक्रमांचा दीर्घकालीन परिणाम कशा पद्धतीने होईल यासंबंधी देखील मर्यादित विश्लेषण करण्यात आलेले आहे. शहरी तसेच ग्रामीण भागात तळागाळात या योजनेची अंमलबजावणी करताना कोणती आव्हाने येतात यासंबंधी केवळ सीमित पद्धतीने चर्चा केलेली आहे.

निष्कर्ष:

भारत आणि महाराष्ट्र सरकारने महिलांसाठी अनेक योजना राबविल्या आहेत, ज्यांचे सकारात्मक परिणाम दिसून येत आहेत. तथापि, अजूनही अनेक अडचणी आहेत. त्यांना दूर करण्यासाठी, सरकारला योजनांचा योग्यरित्या अंमलबजावणी करणे, अनुदानात वाढ करणे, जागरूकता वाढवणे, लिंगभेदाचा शेवट करणे आणि योजनांची नियमितपणे पुनरावलोकन करणे आवश्यक आहे.

महिलांसाठीच्या या योजनांचा उद्देश त्यांना सशक्त करणे, त्यांच्या हक्कांचे संरक्षण करणे, आणि सामाजिक व आर्थिक विकासात त्यांचा सहभाग वाढवणे आहे. या योजनांची व्याप्ती मोठी असून, त्यांचा लाभ घेण्यासाठी महिलांनी सक्रियपणे सहभाग घ्यावा.

संदर्भ:-

1. Women's Empowerment & Gender Parity: Gender Sensitization – Book 1. (2020). (n.p.): Notion Press.
2. Naila, K. (2005). Gender equality and women empowerment: A critical analysis of the third millennium development goal 1. Gender & Development. 13.1: 13-24.
3. hettar, M. R. and Ajja, H. Jigalur, K.S. and Sheshgiri, S.M. (2015). A Study on Issues and Challenges of Women Empowerment in India. Journal of Business and Management. 17(4). PP 13-19. ISSN: 2278-487X, p-ISSN: 2319-7668.
4. Singh, S. and Singh, A. (2020). Women Empowerment in India: A Critical Analysis. Tathapi,19(44). ISSN:2320-0693.

दक्षिण आशियातील महिलांचे नेतृत्व

Ms. Aishwarya Dilip Rathod

MA 1st Year Student, Department of Public Administration, School of Social Science, Punyashloka Ahilyadevi Holkar Solapur University.

(Under the guidance of Asst. Prof. Sagar Rathod)

सारांश :-

साधारणतः 1945 नंतर द्वितीय महायुद्धाच्या समाप्तीनंतर दक्षिण आशियातील कित्येक राष्ट्र वसाहतवादापासून मुक्त झाली आणि त्यांनी आपली स्वतःची एक राजकीय व्यवस्था व स्वतंत्र अस्तित्व निर्माण केले. दक्षिण आशियातील राजकीय नेतृत्वामध्ये कित्येक महिलांनी आपले योगदान दिले आहे व त्यांच्या माध्यमातून या भूभागाचा विकास होण्यास चालना मिळाली आहे. दक्षिण आशियातील महिला नेतृत्वाने अनेक आव्हानांचा सामना करूनही लक्षणीय प्रगती केली आहे. सिरिमाओ भंडार नायके, इंदिरा गांधी, बेनझीर भुट्टो आणि शेख हसीना यासारख्या असाधारण व्यक्तींनी राजकारणात काचेची छत तोडले आहे,

संसदेत महिलांचे प्रतिनिधित्व उद्योजकता आणि शिक्षणात वाढ करण्यात प्रगती झाली यात महिला नेतृत्वाचा मोलाचा वाटा असलेला दिसतो. तथापि, सामाजिक आणि सांस्कृतिक अडथळे कायम आहे. या समस्यांचे निराकरण करणे भाष्य करण्यासाठी आणि दक्षिण आशियातील महिलांसाठी अधिक समावेशक भविष्य निर्माण करण्यासाठी लैंगिक समानता, महिला सक्षमीकरण आणि नेतृत्व कार्यक्रम यांचा विकास करणे हे किती आवश्यक आहे व त्या विकासातून कशाप्रकारे महिलांचे नेतृत्व दक्षिण आशियामध्ये आणखी मजबूत आणि कणखर करता येईल याबद्दल सविस्तर विश्लेषण या लेखनातून केले गेले आहे.

नमुना शब्द :- महिलांचे नेतृत्व, दक्षिण आशिया, महिलांचे राजकीय, सामाजिक आणि आर्थिक विकास.

प्रस्तावना :-

दक्षिण आशिया मध्ये भारत, पाकिस्तान, श्रीलंका आणि बांगलादेश राष्ट्रप्रमुखासह महिलांनी प्रमुख पदे भूषवली आहे. तथापि, नेतृत्वाच्या काही क्षेत्रांमध्ये अजूनही महिलांचे प्रतिनिधित्व कमी आहे, आणि लैंगिक समानता प्राप्त करण्यासाठी आणखी काम करणे बाकी आहे.

सार्वजनिक प्रशासन :- सार्वजनिक प्रशासनात महिलांची टक्केवारी 2000 मधील 39% वरून 2020 मध्ये 41 टक्के पर्यंत वाढली आहे. तरी विकसनशील देशांमध्ये महिलांचे प्रशासनात प्रतिनिधित्व कमी आहे. दक्षिण आशियामध्ये भारत, श्रीलंका, नेपाळ, भूतान, पाकिस्तान, बांगलादेश, मालदीव तसेच अफगाणिस्तान आणि म्यानमार याबद्दल चर्चा करणे आवश्यक आहे कारण ही सर्व विकसनशील राष्ट्र आहेत आणि या राष्ट्रांमध्ये महिला राजकीय नेतृत्वाचा तुलनात्मकरीत्या निर्णय प्रक्रियेमध्ये किती महत्त्वाचा वाटा होता हे समजून घेणे महत्त्वाचे आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे :-

- 1) इतिहासातील महिला नेतृत्वाची संदर्भ देऊन वर्तमानात महिलांची उद्योजकता आणि नेतृत्व प्रगत करणे.
- 2) प्रबोधनाच्या माध्यमातून दक्षिण आशियामध्ये महिलांच्या विकासाचा चालना मिळावी म्हणून विश्लेषणात्मक आकलन करणे.
- 3) महिला नेतृत्वाच्या सहाय्याने उत्पादकता आणि इकोसिस्टीम संवर्धन सुधारणा कशाप्रकारे करता येईल यावर भाष्य करणे.
- 4) दक्षिण आशियातील महिलांना बळकट व तसेच सक्षमीकरण कशा प्रकारे साध्य करता येईल यासंबंधी जागृत करणे.

संशोधनाच्या समस्या :-

- I. दक्षिण आशियातील लैंगिक पूर्वग्रह आणि स्टिरिओ टाईप परिस्थिती.
- II. महिला प्रतिनिधित्व आणि मार्गदर्शनाचा अभाव.
- III. महिला संबंधी सांस्कृतिक आणि सामाजिक बंधने.

- IV. दक्षिण आशियामध्ये महिलांसाठी असणारी सामाजिक असुरक्षा.
- V. महिलांचे शिक्षण आणि संसाधनापर्यंत मर्यादित प्रवेश.
- VI. महिलांच्या मानसिक खच्चीकरणातून होणारे मानसिक तसेच भावनिक छळ आणि सेल्फ डारुट आणि इम्पोस्टर्स सिंड्रोम.

गृहीतके :-

1. आरक्षण शेती राजकीय आर्थिक सामाजिक परिस्थिती नाजूक असून देखील इथे महिलांचे कंकराज्य प्रतिनिधित्व दिसते.
2. क्षणाक्षेतील महिलांचे साक्षरता वाढवण्याचे काम पहिल्या महिला प्रतिनिधींनी केलेली आहे.
3. महिला नेतृत्वामुळे महिला सक्षमीकरणाला ज्याला मिळाली आहे.

महत्त्व आणि व्याप्ती :-

दक्षिण आशियातील स्त्रियांच्या विकासासाठी आवश्यक असणारी लैंगिक असमानता यावर या लेखनात चर्चा करण्यात आलेली आहे तसेच या भूभागातील महिलांचा आर्थिक विकास कशा पद्धतीने प्रगतीपथावर घेऊन जाता येईल यासंबंधी भाष्य करण्यात आलेले आहेत सामाजिक रूढी, प्रथा, परंपरा व व या सर्व गोष्टींचा महिलांवर होणारा परिणाम यासंबंधी हा संशोधन अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. इतिहासात दक्षिण आशियातील काही प्रमुख राजकीय नेतृत्व उभे राहिले आहेत व त्यासंबंधी या संशोधनात प्रेरणादायक पद्धतीने एक रोल मॉडेल म्हणून त्यांचा अभ्यास करण्यात आलेला आहे.

मुळात दक्षिण आशियामध्ये स्त्री-पुरुषांची संख्या जवळपास समान असली तरी स्त्रियांना मिळणारे हक्क फार कमी प्रमाणात असलेले जाणवतात यामागे पुरुषप्रधान संस्कृती उभी आहे असे दिसून येते. परंतु एकविसाव्या शतकात लिंग समानता आणि त्याच्या आधारावर समान संधी मिळणे आवश्यक आहे म्हणून दक्षिण आशियातील विक्सनशील राष्ट्रांमध्ये महिला नेतृत्व आणि त्यांची भूमिका त्यांनी घेतलेले निर्णय यासंबंधी या संशोधनात भाष्य करण्यात आलेले आहे. शिक्षण आणि कौशल्य विकास, महिलांच्या हक्काचे समर्थन करणाऱ्या धोरणात्मक सुधारणा आणि कायदेशीर चौकटी, उपेक्षित महिलांना भेडसावणाऱ्या आंतरखंडीय आव्हानांना संबोधित करणे. आशियातील महिला नेतृत्वासाठी गुंतवणूक केल्यास सर्वांसाठी अधिक न्याय समृद्ध आणि शाश्वत भविष्य घडू शकते.

इंदिरा गांधी :-

भारतातील इंदिरा गांधी यांना 'आयर्न लेडी' ऑफ इंडिया म्हणून ओळखले जाते. लालबहादूर शास्त्री यांच्या निधनानंतर इंदिरा गांधी भारताच्या पंतप्रधान झाल्या. तसेच, तिने तिची योग्यता प्रस्थापित केले आणि ती सर्वात मजबूत पंतप्रधान तसेच काँग्रेस पक्षाचे अध्यक्ष बनली. त्या भारताच्या पंतप्रधान झाल्या तेव्हा काँग्रेस पक्षात फूट पडली. अशा प्रकारचे तिने सर्व अडथळांवर मात केली आणि ती भारताची सर्वात मजबूत पंतप्रधान असल्याचे सिद्ध झाले. श्रीमती इंदिरा गांधी यांचा जन्म पोलीस नोव्हेंबर 1917 रोजी उत्तर प्रदेशातील आनंद भवन येथे झाला. प्राथमिक शिक्षण अलाबाद येथे झाले. याशिवायतीने ऑक्सफर्ड आणि शांतिनिकेतन येथे विविध विषयांचे शिक्षण घेतले. 1942 मध्ये फिरोज गांधी नावाच्या पारशी तरुणाशी तिचा विवाह झाला. 1960 मध्ये त्यांच्या पतीचे निधन झाले आणि त्यांना दोघांना राजीव आणि संजय ही दोन मुले झाली. त्यांच्याशिवायतीच्या आयुष्यापासून इंदिरा गांधी भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या सदस्य होत्या. तसेच, 1959 मध्ये, भारतीय राष्ट्रीय काँग्रेसच्या पक्ष अध्यक्षपदी त्यांची निवड झाली. तिचे वडील पंडित जवाहरलाल नेहरू यांच्या निधनानंतर त्या माहिती आणि प्रसारण मंत्री झाल्या. तत्कालीन पंतप्रधान लालबहादूर शास्त्री यांच्या आकारिक निधनानंतर 1966 मध्ये इंदिरा गांधी भारताच्या पंतप्रधान झाल्या त्यांनी 17 वर्षे पंतप्रधान पद भूषवले.

भारताचे पंतप्रधान असताना त्यांनी देशाला अधिक उंचीवर नेले. 1971 मध्ये त्यांच्या नेतृत्वाखाली भारताने पाकिस्तानाचा युद्धात पराभव करून त्यांचे कंबरडे मोडले. त्या व्यतिरिक्त तिने 1970 मध्ये बँकांचे राष्ट्रीयीकरण केले आणि सर्व खाजगी पर्स रद्द केल्या. अशा धाडसी पावलांनी भारताचे पंतप्रधान म्हणून तिचा काळ निश्चित झाला. 1975 मध्ये न्यायमूर्ती सेना यांच्या ऐतिहासिक निकाला विरुद्ध विरोधी पक्षांनी बंड केला. तेव्हा त्यांच्या कार्यकाळातील एक मोठा निर्णय अजून यायचा होता. अशाप्रकारे, देशाच्या विरोधाचा प्रभाव निष्कळ

करण्यासाठी तिने अंतर्गत आणीबाणीची घोषणा केली. त्यामुळे 1977 मध्ये तिचा पराभव झाला. आणि जानेवारी 1980 मध्ये ती मध्यावधी निवडणुकीत पुन्हा तिच्या पदावर आली.

ती कार्यालयात परतल्यानंतर तिला आणखी अनेकांना सामोरे जावे लागले. 'खलिस्तान' ची मागणी वाढत होती. याचा परिणाम सुवर्णमंदिरावर हल्ला करण्यात आला. अशा प्रकारे तिने सैन्याला ऑपरेशन सोडण्याचे आणि मंदिर दहशतवादाचा सून मुक्त करण्याचे आदेश दिले. 31 ऑक्टोबर 1984 रोजी त्यांच्या राहत्या घरी गोळ्या झाडून हत्या केली. ती धैर्य, दूरदृष्टीची स्त्री होती. तसेच गरिबांची समृद्धी आणण्यासाठी तिचा वीस कलमी कार्यक्रम एक धाडसी मार्ग होता. इतिहास घडवणारी ती महिला होती.

सुषमा स्वराज :-

भारताच्या माजी परराष्ट्र व्यवहार मंत्री सुषमा स्वराज. तिने जगभर मुलाचा पल्ला गाठला आणि भारतीय मुक्तेदारीत तिच्या नऊवारी साडी सर्वोत्कृष्ट साडी कशी गाठली, हीच कदाचित सर्वात प्रतिमा मानता येईल. स्वराज पहिल्या महिला होत्या. वयाच्या 25 व्या वर्षी या हरियाणा सरकारमधील सर्वात तरुण कॅबिनेट मंत्री होता. नंतर त्या दिल्लीच्या पहिल्या महिला कॅबिनेट मंत्री होत्या. नंतर त्या दिल्लीच्या पहिल्या महिला मुख्यमंत्री, त्यातील कोणत्याही राजकीय पक्षाच्या पहिल्या महिला प्रवक्त्या विरोधी पक्षाच्या पहिल्या महिला नेत्या आणि पूर्ण पाच वर्षांचा कार्यकाळ पूर्ण कार्यकाळ पूर्ण करणाऱ्या पहिल्या महिला परराष्ट्रमंत्री बनल्या. भारतीय जनता पक्षाच्या प्रमुख दिग्गजा पैकी एक म्हणून, 2014 मध्ये नरेंद्र मोदीचे नेतृत्वाखाली पक्षाने जबरदस्त विजय मिळवला म्हणून त्यांची स्थापना करण्यात आली होती निश्चितच, स्वराज यांनी नवी दिल्लीच्या प्रसिद्ध दक्षिणेतील कॉर्नर ऑफिसची जबाबदारी देण्यात आली होती.

भूषण जाधव यांच्या गाते सहभाग पाकिस्तान चे अनेक धोरणात्मक संवेदनशील मुद्दे तिने हाताळले. त्यांच्या फाशीला स्थगिती मिळण्यासाठी तिने हे प्रकरण आंतरराष्ट्रीय न्यायालयात नेले तेव्हा तिचा मास्टरस्टोक दिसून आला. स्वराज यांनी केंद्रीय आरोग्य मंत्री म्हणून त्यांच्या पूर्वाच्या भूमिकेत, ऑल इंडिया इन्स्टिट्यूट ऑफ मेडिकल सायन्सच्या सहा शाखांची स्थापना केली. केली आणि त्यांना नवीन जीवन दिले. गंमत म्हणजे, तिने नवी दिल्लीत मुख्य एम्स कॅम्पस मध्ये अखेरच्या श्वास घेतला.

अंग सान सू क्यी:-

अंग सान सु की या म्यानमारच्या राज्यसमूह उपदेशक आहेत. त्या एक अतिशय प्रसिद्ध मानवी हक्क कार्यकर्ता आहे. त्यांनी अहिंसेद्वारे आपल्या देशाच्या लोकशाही विकसित घेतली आहे. अंग सान सु की यांना 1991 मध्ये नोबेल शांतता पुरस्कार मिळाले म होते. तिने अहिंसेच्या दृष्टिकोनातून निर्माण मध्ये लोकशाहीचा मार्ग मोकळा केला. ती बौद्ध धर्म आणि महात्मा गांधी यांच्या शिकणेचे प्रेरित होती. तिच्या अहिंसक दृष्टिकोनामुळे तिला 1992 मध्ये नोबेल शांतता पुरस्कार मिळाला. आणि तिला 1990 मध्ये सखाराम पुरस्काराने सन्मानित करण्यात आले.

बेनाझीर भुट्टो :-

दोन डिसेंबर 1988 रोजी, बेनेजर भुट्टो यांनी पाकिस्तान प्रधानमंत्री म्हणून शपथ घेतली, त्या इस्लामिक राज्याच्या सरकारचे नेतृत्व करणाऱ्या पहिला महिला ठरल्या. 1953 मध्ये कराची जन्मलेल्या तिने हार्वर्ड आणि ऑक्सवर्ड विद्यापीठात शिक्षण घेतले. तिचे वडील, पंतप्रधान म्हणून काम केले आणि 1979 मध्ये त्यांना पदवीधर करण्यात आले आणि त्यांना पदवीधर फाशी देण्यात आले आणि राजकीय संघर्षाच्या पुढील काळात, भूतो यांनी सुमारे सहा वर्षे तुरुंगात किंवा त्यांच्या तत्कालीन नेतृत्वासाठी नजर कैदेत घालवली. विरोधी पाकिस्तान पीपल्स पार्टी. गुड्डू यांच्या पंतप्रधान म्हणून पहिला कार्यकाळ 1990 मध्ये संपला. 1993 मध्ये ते तीन वर्षासाठी सत्तेवर परतल्या मात्र तीन वर्षानंतर अशाच आरोप खाली त्यांना सत्तेवरून काढून टाकण्यात आले. स्वतः स्वतःला दिलेल्या वनवासात अनेक वर्षे धावल्यानंतर फोटो यांनी कर्जमाफी देण्यात आली. ते पाकिस्तानात परतले.

2008 चे पाकिस्तानी सार्वत्रिक निवडणुकीत प्रमुख विरोधी उमेदवार म्हणून, बुट्टयांनी पीपीपी रॅली सोडताना 27 डिसेंबर 2007 रोजी हत्या झाली. तिच्या मृत्यूच्या एका वर्षानंतर तिला मानवाधिकार क्षेत्रातील संयुक्त राष्ट्र पुरस्कार याने सन्मानित करण्यात आले.

सिरिमा भंडारनायके :-

जगातील पहिला प्रधानमंत्री श्री महाबंडार नाही की त्यांना सामान्यतः श्रीमान भंडार नायके म्हणून ओळखले जाते, 1960 मध्ये मध्ये त्यांची श्रीलंकेच्या पंतप्रधानपदी निवड झाली.

1960- 1965 ,1970 -1977 आणि 1994-2000 साला दरम्यान तीन वेळा श्रीलंकेच्या पंतप्रधानपदी त्या आरूढ होत्या. श्रीलंकेच्या पंतप्रधानपदी निवडून आल्यावर सिरिमाओ भंडार नायके आधुनिक इतिहासातील जगातील पहिल्या अनुवंशिकतेने पदावर न आलेल्या महिला सरकार प्रमुख बनल्या.) सिरिमा भंडारनायके यांनी श्रीलंकेच्या संरक्षण आणि परराष्ट्र मंत्री म्हणून काम केले. श्री माऊ भंडार नायके यांनी 1975 मध्ये श्रीलंकेच्या महिला आणि बाल व्यवहार मंत्रालय स्थापन केले. 10 ऑक्टोबर 2000 रोजी कडवठा तिथे हृदयविकाराच्या झटक्याने त्यांचे निधन झाले.

शेख हसीना :-

28 सप्टेंबर 1947 रोजी तुंगी पार बांगलादेश येथे त्यांचे जन्म झाले. बांगलादेश संस्थापक शेख मुजिबूर रहमान यांची मुलगी. वडिलांच्या हत्येनंतर 1980 मध्ये राजकारणात प्रवेश केला. 1981 पासून आगामी लोक पक्षाचे नेतृत्व केले. 1996 ते 2009 आणि 2009 आतापर्यंत बंगला देशाचे पंतप्रधान म्हणून काम केले. देशाची लष्करी राजवटीतून लोकशाहीकडे नेतृत्व केले. आर्थिक वाढ शिक्षण आणि आरोग्य सेवा साठी धोरणे राबवली. महिला सक्षमीकरण आणि लैंगिक समानता यावर लक्ष केंद्रित केले. प्रादेशिक क्षेत्रात महत्त्वाची भूमिका बजावली सहकार्य आणि आंतरराष्ट्रीय संबंध. गरिबी आणि भ्रष्टाचार हवामान बदल यासारख्या आव्हानांना तोंड दिले.

नेतृत्व आणि विकासासाठी अनेक आंतरराष्ट्रीय पुरस्कार मिळवले. टाईम मासिकेने जगातील सर्वात प्रभावशाली व्यक्तीपैकी एक म्हणून नाव दिले. बांगलादेशी इतिहासातील सर्वात यशस्वी आणि दीर्घकाळ काम करणाऱ्या नेत्यांपैकी एक मानले जाते आर्थिक वाढ ,सामाजिक प्रगती आणि महिला सक्षमीकरण वारसा सोडते.

साहित्य संशोधनाचा आढावा :-

(1) महाराष्ट्र साहित्य परिषद पुणे, (2016), भारतीय भाषेतील स्त्रीवादी साहित्य. प्रकाश पायगुडे प्रमुख कार्यवाह.

स्त्रियांचे शब्दनिष्ठ हक्क प्रस्थापित करून स्त्री पुरुष समानतेच्या तत्त्वावर समाज परिवर्तन करणे हा तिचा कृतीनिष्ठ महिला नेतृत्वाचा गाभा आहे.

(2) गाधी ,न स्त्री .संघर्षाची नवी रूपे. चंद्रलोक प्रकाशन.

दक्षिण आशियामध्ये पसरलेल्या लैंगिक हिंसा आरोग्य काम बेरोजगार यावर पुस्तकांमध्ये ठळकपणे माहिती मांडली आहे.

(3) चव्हाण, आ .भारतीय राजनीती और महिला. चंद्रलोक प्रकाशन

भारतीय समाजात महिलांचे नेतृत्व वेळेनुसार पद्धत आहे महिला सशक्ति करून वर्ष 2019 च्या नंतर महिलांमध्ये जबरदस्ती केली आहे स्वतंत्र्याचे अभिनंदन सरकार आणि नागरिक समाजद्वारे असेल तर प्रयत्न केले गेले .

संशोधन पद्धती :-

या संशोधनाचा विषय सामाजिक समस्या संबंधी आहे. महिलांच्या नेतृत्वासंबंधी सविस्तर विवेचनात्मक दृष्टिकोन मांडण्यात आलेला आहे ज्यामध्ये महिला नेतृत्वाची आवश्यकता आहे हे विश्लेषणात्मक पद्धतीने मांडण्यात आलेले आहे. हे एक गुणात्मक संशोधन आहे दक्षिण आशियातील सामाजिक संरचना आणि महिलांची परिस्थिती याची आकलनात्मक व तुलनात्मक पद्धतीने मांडणी करण्यात आलेली आहे.

दुय्यम सामग्री:-

इंटरनेट ,गुगल ,youtube ,मोबाईल, पुस्तके ,पोटकास्ट ,वर्तमानपत्र ,रेडिओ, टीव्ही ,परिक्रमा, अहवाल ,सांख्यिकीय, शास्त्रीय लेख ,अभिप्राय, संवाद ,भाषण, इत्यादी सर्व गोष्टींचा वापर करून दुय्यम साधनसामग्रीचा दक्षिण आशियातील महिलांचे नेतृत्व मध्ये समावेश करण्यात आलेले आहे.

शिफारसी / सूचना :-

- ❖ दक्षिण आशियातील विविध प्रादेशिक संघटनांमध्ये महिलांचे नेतृत्व वाढण्यासाठी या संघटनांमध्ये महिलांचे प्रमाण वाढवण्यात यावे जेणेकरून आशियातील देशांमध्ये सहकार्य वाढण्यास मदत होईल.
- ❖ भारत आणि शेजारील राष्ट्र यांमधील महिला नेतृत्व यांच्यामध्ये नियमित संवाद सत्र आयोजित केले पाहिजे ज्यामुळे विविध सामंजस्य करार आणि मुद्द्यावर चर्चा केली जाईल.
- ❖ दक्षिण आशियामध्ये शिक्षण आणि आरोग्य क्षेत्रात महिलांचे प्रमाण वाढवणे आवश्यक आहे.
- ❖ सामाजिक समावेश वाढवण्यासाठी महिलांच्या सशक्तीकरणावर विशेष लक्ष देणे आवश्यक आहे.
- ❖ दक्षिण आशियातील महिलांना सुरक्षित आणि पोषक असे कायदेशीर संरक्षणात्मक वातावरण निर्माण करणे आवश्यक आहे व दक्षिण आशियासाठी तुमन फोरमची निर्मिती करायला पाहिजे.
- ❖ दक्षिण आशियातील महिलांना प्राथमिक संसाधने तसेच आरोग्यविषयक गरजा पुरवणे आवश्यक आहे.

संशोधनाच्या मर्यादा: -

हे संशोधन केवळ काही उच्च प्रोफाईल असलेल्या राजकीय नेतृत्व करणाऱ्या महिलांवर आधारित आहे व केंद्रीभूत आहे. यामुळे गैर राजकीय क्षेत्रातील अनेक प्रभावशाली महिला याबाद्दल या संशोधनात चर्चा केली गेलेली नाही. तसेच या राजकीय नेत्यांनी त्यांच्या स्वतःच्या कारकिर्दीत कशा प्रकारच्या सामाजिक आव्हानांचा सामना केला यासंबंधी पूर्णपणे तपशील विस्तारित स्वरूपात देण्यात आलेले नाही. केवळ मर्यादित राजकीय दृष्टिकोनातून या संशोधनातून महिलांच्या नेतृत्वासंबंधी चर्चा करण्यात आलेली आहे.

निष्कर्ष:

शेवटी दक्षिणाशातील महिला नेतृत्वाने लक्षणीय प्रगती केली आहे , ब्लेझर्सनी पिढ्यांसाठी मार्ग मोकळा केला आहे. आव्हाने आणि अडथळे असूनही, महिला राजकारण व्यवसाय शिक्षण आणि सामाजिक चळवळीमध्ये नेत्या म्हणून उद्यास आले आहेत .या प्रदेशाने संसदेत उद्योजकता आणि नेतृत्व पदांमध्ये महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढविले आहेत .तथापि लिंग आधारित हिंसा भेदभाव आणि सामाजिक सांस्कृतिक निर्बंधांना संबोधित करण्यासाठी अद्याप बरेच काम करणे बाकी आहे महिला नेत्यांना सशक्त आणि समर्थन देत राहून दक्षिण अशातील आपली पूर्ण क्षमता सर्वांसाठी अधिक समावेशक आणि न्याय भविष्य घडवू शकते.

संदर्भ :-

1. Richter, L. K. (1990). Exploring Theories of Female Leadership in South and Southeast Asia. *Pacific Affairs*, 63(4), 524–540. <https://doi.org/10.2307/2759914>
2. Strachan, G., & Adikaram, A. S. (2023). Women's Work in South Asia: Reflections on the Past Decade. *South Asian Journal of Human Resources Management*, 10(2), 244-255. <https://doi.org/10.1177/23220937231198381>
3. Islam, M. A., Hack-Polay, D., Rahman, M., Jantan, A. H., Dal Mas, F., & Kordowicz, M. (2023). Gender and leadership in public higher education in South Asia: examining the individual, socio-cultural and organizational barriers to female inclusion. *Studies in Higher Education*, 48(8), 1197–1215. <https://doi.org/10.1080/03075079.2023.2187771>
4. Ajila, S. (1997). *Women Leaders in South Asia*. (n.p.): Florida State University.

भारतातील महिलांचे आरक्षण

Ms. Sakshi Sambhaji Sonkamble

MA 1st Year Student, Department of Public Administration, School of Social Science, Punyashloka Ahilyadevi Holkar Solapur University.

(Under the guidance of Asst. Prof. Sagar Rathod)

सारांश:

महिला आरक्षण म्हणजे महिलांना राजकारण आणि सार्वजनिक जीवनात अधिक प्रतिनिधित्व देण्यासाठी आरक्षित जागा किंवा स्थान निश्चित करणे या आरक्षणाचा उद्देश महिलांची राजकीय सहभाग वाढवणे, समाजातील लिंगविषयक असमानता कमी करणे आणि महिलांना सशक्त बनवणे आहे. महिला आरक्षणामुळे महिलांना धोरणनिर्मिती आणि निर्णय प्रक्रियेत अधिक प्रभावीपणे सहभागी होता येईल, ज्यामुळे त्यांचा विकास होईल आणि समाजात त्यांची स्थिती अधिक मजबूत होईल.

अशा प्रकारे सविस्तर चर्चा संबंधित संशोधनामध्ये करण्यात आली आहे. वर्तमानपरिस्थितीमध्ये संसदेत महिलांना मिळालेले 33% आरक्षण तसेच घटक राज्य विधिमंडळात महिलांना मिळालेले आरक्षण व त्यांची अंमलबजावणी अभ्यासणे आवश्यक आहे. या निमित्ताने सदर विषय अभ्यासासाठी घेण्यात आलेला आहे.

नमुना शब्द:- राजकीय, आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक महिला आरक्षण, लिंग समानता

प्रस्तावना :

महिला आरक्षणाचा विचार भारतात अनेक दशकापासून चर्चेत आहे हे विधेयक पहिल्यांदा 1996 मध्ये सादर करण्यात आले होते आणि तेव्हापासून ते अनेकवेळा सादर केले गेले आहे, परंतु विविध राजकीय आणि सामाजिक आव्हानांमुळे ते कायद्यात मंजूर झाले नाही सार्वजनिक आणि राजकीय चर्चा होऊनही महिला आरक्षण विधेयक कायद्यात संमत झाले नव्हते. भारतीय राजकारणातील स्त्री-पुरुष समानतेच्या दिशेने एक महत्वपूर्ण पाऊल म्हणून या विधेयकाच्या संमताकडे पाहिले जाते, परंतु हा एक वादग्रस्त मुद्दा बनवला गेला व याची अंमलबजावणी आणखी भविष्यात होणार आहे म्हणून हा विषय महिलांच्या बाबतीत अधिक महत्त्वाचा ठरतो

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

1) महिलांना स्वतंत्र निर्णय घेण्याची क्षमता निर्माण व्हावी यावर चर्चा करणे करणे:-

कुटुंबातील सदस्यांच्या महिला प्रतिनिधींच्या निर्णय प्रक्रियेवर स्पष्टपणे प्रभाव टाकणारी स्वतंत्र देखरेख यंत्रणा किंवा समित्या स्थापन केल्या पाहिजेत. पितृसत्ताक मानसिकतेचा प्रभाव कमी करून त्याचा प्रसार केला जाऊ शकतो.

2) जागरूकता आणि शिक्षण वाढवणे:-

महिलांमध्ये त्यांचे हक्क आणि राजकारणातील त्यांच्या सहभागाचे महत्त्व याबाबत जागरूकता निर्माण करणे आवश्यक आहे. शैक्षणिक कार्यक्रम आणि जनजागृती मोहिमा महिलांचा राजकीय सहभाग वाढवण्यास मदत करू शकतात.

3) लिंग-आधारित हिंसा आणि छळ संबोधित करणे:-

लिंग-आधारित हिंसाचार आणि छळ हे महिलांच्या राजकारणातील सहभागातील प्रमुख अडथळे आहेत. धोरण आणि कायदेशीर उपायांद्वारे या समस्यांचे निराकरण केल्याने राजकारणातील महिलांसाठी अधिक सुरक्षित आणि अधिक आश्वासक वातावरण निर्माण होऊ शकते.

4) निवडणूक प्रक्रियेतील सुधारणा:-

आनुपातिक प्रतिनिधित्व आणि प्राधान्य मतदान प्रणाली यासारख्या सुधारणांमुळे अधिकाधिक महिलांच्या निवडीची खात्री होईल, ज्यामुळे राजकारणात महिलांचे प्रतिनिधित्व वाढण्यास मदत होईल. भारतीय राजकारणात महिलांची संख्या वाढवण्याचे हे काही मार्ग आहेत. दीर्घकालीन बदल प्रभावी करण्यासाठी, एक बहु-आयामी धोरण आवश्यक आहे जे अनेक आव्हानांना तोंड देऊ शकते.

संशोधनाचे समस्या :-

- आरक्षणाचे कार्यान्वयन: महिला आरक्षण हे खासदार आणि आमदारांमध्ये लागू करण्यासाठी अनेक स्तरांवर अडचणी आहेत. जागांचे विभाजन, त्यांची फेरवाटणी, आणि प्रत्येक निवडणुकीत वेगळ्या जागांवर लागू करणे, हे आव्हानात्मक ठरू शकते.
- प्रवर्गीय आणि जातीय भेद: महिलांसाठी आरक्षण निश्चित करताना, सामाजिक, आर्थिक, आणि जातीयदृष्ट्या भेद करण्याच्या बाबी समोर येतात. अनुसूचित जाती, अनुसूचित जमाती, आणि इतर मागासवर्गीय घटकांतील महिलांना आरक्षणात समाविष्ट करण्याच्या प्रक्रिया अस्पष्ट असू शकतात.
- स्थानिक स्वराज्य संस्था: काही ठिकाणी स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये महिला आरक्षण लागू झाले आहे, पण त्याचा फायदा किती प्रमाणात होत आहे याबद्दल संशोधन आवश्यक आहे. काही ठिकाणी महिला केवळ नावापुरते स्थान राखून आहेत आणि प्रत्यक्ष निर्णय घेण्यात कमी सहभागी आहेत.
- राजकीय इच्छाशक्ती: महिला आरक्षणासंबंधी राजकीय पक्षांची भूमिका विविध आहे. काही पक्ष याला सक्रियपणे समर्थन देतात, तर काही पक्ष त्यावर खुलासा किंवा दडपशाहीची भूमिका घेतात, ज्यामुळे विधेयकाचा मार्ग अवघड होतो.
- पुरुषांचे वर्चस्व: अनेक राजकीय पक्षांमध्ये अजूनही पुरुषांचे वर्चस्व आहे, ज्यामुळे महिलांना प्रभावी भूमिका मिळणे कठीण होते. महिला आरक्षणाच्या माध्यमातून हा प्रश्न सुटण्यास मदत होईल, पण ते सखोल विचाराने आणि प्रभावीपणे अंमलात आणणे गरजेचे आहे.
- समयबद्धता: महिला आरक्षण किती काळ टिकणार, हे प्रश्न निर्माण होतो. आरक्षण काही वर्षांपर्यंत मर्यादित असावे का, किंवा ते कायमस्वरूपी करावे का, यावरही चर्चा चालू आहे.

गृहितके:

1. महिलांसाठी राजकीय स्तरावर आरक्षण लागू केल्याने स्थानिक राज्य, राजकीय स्तरावर प्रतिनिधित्व आणि प्रभाव वाढतो.
2. महिला आरक्षणामुळे आर्थिक, सामाजिक, राजकीय स्तरावर निवडून आलेले किंवा नियुक्त झालेले कर्मचारी अधिकारी वर्ग यांच्या मार्फत महिलांच्या आर्थिक सामाजिक, राजकीय विकासासाठी पोशख धोरण बनवताना दिसतात.
3. शैक्षणिक स्तरावर महिलांना आरक्षण दिल्यामुळे महिला सक्षमीकरणाला आणि विकासाला चालना मिळते.

4. सरकारच्या आरक्षण धोरणाचा आर्थिक सामाजिक राजकीय आरोग्यविषयक शैक्षणिक अशा विविध पद्धतीने महिला आरक्षणाचा फायदा होताना दिसतो.

सांशोधनाचे महत्व आणि व्याप्ती:-

- I. लिंग समानतेला प्रोत्साहन देते :- राजकारणात आणि निर्णय घेण्याच्या पदांवर महिलांच्या कमी प्रतिनिधित्वाला संबोधित करते.
- II. महिलांना सक्षम बनवते :- महिलांना राजकरण आणि नेतृत्व भूमिकांमध्ये सहभागी होण्यासाठी व्यासपीठ उपलब्ध करून देते.
- III. विविधता वाढवते राजकीय क्षेत्रात भिन्न दृष्टिकोन आणि अनुभव आणते.
- IV. पितृसत्ताक आव्हाने:- राजकारणातील पितृसत्ताक संरचना आणि पूर्वाग्रह मोडून काढण्यास मदत करते.
- V. महिलांच्या समस्यांचे उत्तम प्रतिनिधित्व :- महिलांच्या समस्या आणि समस्यांचे निराकरण आणि प्रतिनिधित्व केले जाईल याची खात्री करते.
- VI. निर्णयक्षमता सुधारते:- विविध दृष्टिकोन अधिक माहितीपूर्ण आणि समावेशक निर्णय घेण्यास कारणीभूत ठरतात.
- VII. लिंग - आधारित हिंसा कमी करते:- राजकारणातील महिला लिंग-आधारित हिंसाचाराला संबोधित करण्यात आणि रोखण्यात मदत करू शकतात.
- VIII. आर्थिक सशक्तीकरण:- राजकारणात महिलांचा सहभाग आणि विकासाला आर्थिक सक्षमीकरण आणि कारणीभूत ठरू शकतो.
- IX. लोकशाही बळकट करते:- लोकशाही प्रक्रियेतील सहभाग प्रतिनिधित्व आणि सर्वसमावेशकता वाढवते.
- X. महिलांसाठी जागा आरक्षित करून, आपण अधिक सर्वसमावेशक आणि न्याय्य राजकीय परिदृश्य तयार करू शकतो, ज्यामुळे अधिक न्याय आणि समृद्ध समाज होईल.

महिला आरक्षणाचे काही सामान्य प्रकार:-

राजकीय आरक्षण:- राष्ट्रीय आणि राज्य विधानमंडळातील काही जागा महिलांसाठी राखीव आहेत. उदा., भारतात पंचायती राज संस्थांमध्ये एक तृतीयांश जागा महिलांसाठी राखीव आहेत.

पक्ष कोटा:- काही देशांमध्ये राजकीय पक्षांनी ठराविक टक्के महिला उमेदवारांना निवडणुकीत उभे करणे आवश्यक आहे असे कायदे आहेत.

शैक्षणिक आरक्षण:

प्रवेश कोटा :- काही शैक्षणिक संस्था उच्च शिक्षणात महिलांच्या सहभागाला प्रोत्साहन देण्यासाठी काही टक्के जागा राखून ठेवतात.

शिष्यवृत्ती :- विशेष शिष्यवृत्ती अनेकदा केवळ महिला विद्यार्थ्यांना त्यांच्या शिक्षणाला पाठिंबा देण्यासाठी प्रदान केली जाते.

रोजगार आरक्षण:- सार्वजनिक क्षेत्रातील नोकऱ्या काही सरकारी नोकऱ्यांमध्ये महिलांसाठी राखीव टक्केवारी असू शकते. काही देशांमध्ये असे नियम आहेत ज्यात कंपन्यांमध्ये विशेषतः सार्वजनिक कंपन्यांमध्ये संचालक मंडळासारख्या नेतृत्वाच्या भूमिकेत महिलांची विशिष्ट टक्केवारी असणे आवश्यक आहे.

स्थानिक प्रशासन आरक्षण:- का नगरपरिषद आणि ग्रामपंचायती सारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्थांमध्ये आणि तळागाळातील निर्णय प्रक्रियेत महिलांचा सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी विशिष्ट जागा किंवा नेतृत्व पदे राखीव असतात.

न्यायिक आरक्षण:- काही प्रदेशांमध्ये न्यायव्यवस्थेतील काही टक्के पदे राखीव ठेवण्याचे प्रयत्न किंवा प्रस्ताव आहेत विशेषतः महिला न्यायाधीशांसाठी कायदेशीर व्यवस्थेमध्ये लैंगिक संतुलन सुनिश्चित करण्यासाठी स्थानिक कायदे आणि सामाजिक राजकीय संदर्भांनुसार या प्रकारची आरक्षणे विविध देश आणि संस्थांमध्ये वेगवेगळ्या पद्धतीने लागू केली जातात.

सरकारच्या आरक्षण धोरणाचा आर्थिक सामाजिक राजकीय आरोग्यविषयक शैक्षणिक अशा विविध पद्धतीने महिला आरक्षणाचा फायदा होताना दिसतो.

साहित्य संशोधनाचा आढावा:

1. भागवत वि. (2009), स्त्री- प्रश्नाची वाटचाल परिवर्तनाच्या दिशेने, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे

महिला आरक्षणामुळे महिलांना राजकीय प्रतिनिधित्व आरक्षित जागा मिळतात, ज्यामुळे त्यांच्या सशक्तीकरणामध्ये मदत होते. यामुळे महिलांना निर्णय घेणा-या पातळीवर अधिक संधी मिळतात.

2. कर्वे स्वा. (2007) स्त्री विकासाच्या पाऊलखुणा, प्रतिमा प्रकाशन, पुणे 30

महिला आरक्षणामध्ये स्त्री विकासाच्या पाऊलखुणा हा १८५० पासून हे विषयक प्रकाशित करण्यात आले आहे. आणि या पुस्तकात महिला आरक्षण संबंधित विषयकाचा समावेश करण्यात आले.

3. आनंद नि. (2023) वुमन अँड लॉ इन इंडिया, न्यू सेंचुरी पब्लिकेशन न्यू दिल्ली

भारतात अनेक क्षेत्रांमध्ये आर्थिक सामाजिक, राजकीय असमानता आहे, ज्यामुळे महिलांवर वाईट परिणाम होतो. असे या पुस्तकामध्ये समाविष्ट केले आहे.

संशोधन पद्धती:

हा संशोधन विषय सामाजिक समस्येसंबंधित मांडण्यात आलेला आहे गुणात्मक पद्धतीने या विषयाचा अभ्यास केला गेलेला आहे. महिला आरक्षणाचा मुद्दा भारताच्या सामाजिक आणि राजकीय परिप्रेक्ष्यात एक महत्त्वपूर्ण विषय राहिला आहे याचे विश्लेषण करण्यासाठी आपण वेगवेगळ्या दृष्टिकोनातून विचार केला आहे महिला आरक्षणाचा गुणात्मक अभ्यास हा त्याच्या प्रभावीपणा कायदे आढ्याने आणि समाजातील विविध घटकांवर होणारा परिणाम यांचे सखोल विश्लेषण करतो. महिला आरक्षणाच्या प्रभावाचा वेध घेण्यासाठी आणि त्याची गुणवत्ता समजून घेण्यासाठी विविध पैलूंवर विचार करणे आवश्यक आहे. महिला आरक्षणाच्या निरीक्षणात्मक अभ्यासात आपण उद्दिष्टांपासून ते त्याच्या अंमलबजावणीपर्यंतच्या सर्व पैलूंचा बारकाईने आढावा घेतो. अभ्यासामध्ये विविध आढावा होतो महिला आरक्षणाचे कार्यान्वयन त्याचे परिणाम आणि त्यातील सुधारणा आवश्यकतेची तपशीलवार चर्चा केली आहे. महिला आरक्षणाचा तुलनात्मक अभ्यास म्हणजे भारतातील आणि इतर देशांमध्ये लागू असलेल्या महिला आरक्षण धोरणांची तुलना करून त्यांच्या प्रभाव, आढ्याने परिणामांचे विश्लेषण करणे यामध्ये विविध देशांमधील महिला आरक्षणाची अंमलबजावणी कशी झाली. ती कितपत यशस्वी ठरली आणि भारतीय महिला आरक्षणाचे याबाबतचे स्थान काय आहे याचा आढावा घेतला जातो. महिला आरक्षणाच्या वर्णनात्मक अभ्यासामध्ये महिला आरक्षणाच्या संकल्पनेची सखोल माहिती त्याची अंमलबजावणी आणि त्याचा समाजावर होणारा प्रभाव यांचा तपशीलवार वर्णन करण्यात येतो.

संशोधनाची दुय्यम सामग्री:

या संशोधनात प्रामुख्याने द्वितीय डेटा किंवा सामग्रीचा वापर करण्यात आलेला आहे ज्यामध्ये विविध वर्तमानपत्र संपादकाद्वारे लिखित लेख तसेच माध्यमांच्या विविध बातम्या इंटरनेट वरती उपलब्ध असणारे

आर्टिकल्स रिसर्च जर्नल्स विविध पुस्तके आणि उपलब्ध असणाऱ्या विद्यापीठाच्या ऑनलाइन लायब्ररी याची मदत घेण्यात आलेली आहे.

शिफारस आणि सूचना:

- महिला आरक्षणाच्या अंमलबजावणीसाठी स्वतंत्र यंत्रणा स्थापन करणे.
- महिलांच्या हक्कांचे उल्लंघन रोखण्यासाठी जनजागृती मोहीम राबवणे.
- पुरुषांना महिलांच्या समानतेसाठी संवेदनशील बनवण्यासाठी कार्यक्रम आयोजित करणे.
- महिला कौशल्य विकास कार्यक्रमांच्या माध्यमातून नोकरीच्या संधी वाढवणे.
- उद्योग क्षेत्रात महिलांच्या भागीदारीला प्रोत्साहन देणे.
- विविध जाती, धर्म आणि आर्थिक स्तरातील महिलांसाठी आरक्षणाची तरतूद करणे.
- विशेष गरज असलेल्या महिलांसाठी (जसे की दिव्यांग, आदिवासी) अतिरिक्त आरक्षण देणे.
- महिला उद्योजकतेसाठी विशेष कर्ज योजना व अनुदान उपलब्ध करून देणे.
- लघु उद्योग व स्वयंपूर्णतेसाठी आवश्यक संसाधने व प्रशिक्षण उपलब्ध करणे.

सांशोधनाच्या मर्यादा:

या संशोधन अभ्यासात मुळात रोजगार, शिक्षण आणि राजकारण यासंबंधी मिळणारे आरक्षण यावर जरी चर्चा केली असली तरी या सर्व प्रकारच्या आरक्षणाला मिळवण्यासाठी महिलांना कोणकोणत्या प्रकारच्या सामाजिक आव्हानांना सामोरे जावे लागते याबाबत संख्यात्मक डेटा वर काही मर्यादा येताना दिसतात म्हणून यासंबंधी खोलवर चर्चा करणे आणखी आवश्यक आहे. आरक्षणाची अंमलबजावणी व त्यावर देखरेख आणि नियंत्रण ठेवणारी संस्था देखील मर्यादित असल्याचे जाणवते. परंतु महिलांना मिळालेल्या राजकीय आरक्षणाचा परिणाम येणाऱ्या भविष्यकाळातच दिसून येईल म्हणून राजकीय आरक्षण व त्याचा वर्तमान परिस्थितीत महिलांवर होणारे परिणाम याबाबत तुलनात्मक चर्चा करताना काही मर्यादा येतात.

निष्कर्ष :-

महिला आरक्षण भारतीय लोकशाहीत महिलांचा सहभाग सुनिश्चित करण्यासाठी आणि लिंग समानतेच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. यांच्या अंमलबजावणीसाठी अनेक आव्हाने असली तरीही समाजात महिलांची स्थिती सुधारण्याच्या दिशेने एक निर्णायक प्रयत्न आहे. महिला आरक्षणाच्या प्रभावी अंमलबजावणीने समाजात खरी लिंग समानता आणि न्याय प्रस्थापित होऊ शकतो. महिला आरक्षण हा केवळ राजकीय प्रक्रिया नव्हे, तर समाजातील महिलांची स्थिती सुधारण्याच्या दिशेने एक महत्त्वपूर्ण पाऊल आहे. हे आरक्षण महिलांना केवळ राजकीय अधिकार देण्यापुरते मर्यादित नसून, त्यांना समाजाच्या सर्वच क्षेत्रांमध्ये सशक्त करण्यासाठी एक महत्त्वपूर्ण साधन आहे. महिला आरक्षणाच्या प्रभावी अंमलबजावणीने महिलांची प्रगती, समाजाची प्रगती बनू शकते.

संदर्भ:-

1. Archana, Singh, J., & Singh, A. (2021). Women's Reservation in Politics A systemic review. International Journal of All Research Education and Scientific Methods, 9(6), 1180-1183.
2. UNWOMEN. (04th October, 2023). India passes law to reserve seats for women legislators. Retrieved from UN Women – Headquarters. <https://www.unwomen.org/en/news-stories/feature-story/2023/10/india-passes-law-to-reserve-seats-for-women-legislators>
3. Mukherjee, S. (2020). Reservation for Women in Indian Politics: A Policy Advocacy Study. Indian Journal of Public Administration, 66(3), 429-438.
4. Basu, A. M., & Bhattacharya, P. (2020). Women in Indian Politics: The Struggle for Representation and Empowerment. Women's Studies International Forum, 78, 102324.

अन्न वितरण व्यवस्था आणि ग्रामीण विकास: एक विश्लेषणात्मक अभ्यास

Ms. Bhauramma Sunil Waghmare

MA 1st Year Student, Department of Public Administration, School of Social Science, Punyashloka
Ahilyadevi Holkar Solapur University.
(Under the guidance of Asst. Prof. Sagar Rathod)

सारांश :-

अन्न वितरण व्यवस्था म्हणजे अन्न, खाद्यपदार्थाची, उत्पादन, साठवण ,आणि वितरणाची प्रक्रिया भारतात ही व्यवस्था अत्यंत महत्वाची आहे कारण देशात अनेक गरीब गरजू आणि उपेक्षित लोक आहेत. त्यामध्ये अन्न वितरण व्यवस्था आणि ग्रामीण दृष्टिकोन महत्वाचा आहे .अन्न सुरक्षा सुनिश्चित केल्यास ग्रामीण भागातील लोकांच्या जीवनमानास सुधारणा होईल, तसेच त्यांच्या आर्थिक स्थितीतही सुधारणा होईल. म्हणून अन्न वितरण व्यवस्था या विषयाचा अभ्यास करण्यात आला आहे.अन्नसुरक्षा सुनिश्चित करणे आणि अन्नाच्या किमतीच्या वाढीच्या प्रभावापासून गरीब लोकांना संरक्षण प्रदान करणे. यामध्ये फूड सबसिडी, रेशन कार्ड प्रणाली, आणि पीडीएस (पब्लिक डिस्ट्रिब्युशन सिस्टम) यांचा समावेश आहे. या योजनेद्वारे गरीब लोकांना कमी किमतीत अन्नधान्य मिळवता येते. केंद्र आणि राज्य सरकार मिळून कशा पद्धतीने अन्न वितरण व्यवस्था सामान्य तळागाळातील गरीब व गरजूवंत लोकांपर्यंत पोहोचवतात आणि त्या यंत्रणेमध्ये कोणत्या प्रकारच्या उणीवा आढळतात तसेच या योजनेचा फायदा मुळात अपेक्षित असणाऱ्या घटकाला होतो की नाही हे जाणून घेणे अत्यंत महत्वाचे आहे व या अन्न वितरण व्यवस्थेची अंमलबजावणी कितपत प्रभावी आहे हे समजण्यासाठी संशोधनाच्या माध्यमातून या विषयावर सविस्तर चर्चा करण्यात आलेली आहे.

नमुना शब्द :- अन्न वितरण व्यवस्था ,ग्रामीण विकास , शिधाधारक, ग्रामपंचायत

प्रस्तावना:

भारत एक कृषिप्रधान देश आहे जिथे ग्रामीण विकास आणि अन्न वितरण व्यवस्था यांच्यात अत्यंत महत्वाचा संबंध आहे. देशातील 60% लोकसंख्या ग्रामीण भागात आहेत. आणि त्यांचा जीवनावर अन्न सुरक्षा आणि वितरण यांचा थेट प्रभाव असतो. अन्न वितरण व्यवस्था म्हणजे अन्नाची साठवण, उत्पादन, वितरण आणि उपभोक्तांपर्यंत पोहोचण्याची प्रक्रिया.

ग्रामीण विकासासाठी अन्न वितरण प्रणाली मजबूत असणे आवश्यक आहे, कारण यामुळे गरिबी आणि दुर्बल वर्गाला आवश्यक अन्नसामग्री उपलब्ध होण्यास वाढ होते. अन्नसुरक्षा न केवळ आरोग्याच्या दृष्टीने तर सामाजिक व आर्थिक विकासाच्या दृष्टीकोनातून हे महत्वाचे आहे. या अभ्यासात अन्न वितरण व्यवस्थेतील अडचणी ग्रामीण विकासातील त्याचे योगदान तसेच विविध सरकारी योजना व कार्यक्रम यांचा समावेश केला जाईल. यामध्ये अन्नधान्याचा साठा, वितरण पद्धती, स्थानिक बेरोजगारातील अडचणी, आणि तंत्रज्ञानाचा वापर यांचा समावेश असेल. अशा प्रकारच्या विश्लेषणात्मक अभ्यासामुळे अन्न वितरण व्यवस्थेतील सुधारणा सुचवता येतील ज्यामुळे ग्रामीण विकासाला गती मिळेल आणि समाजातील सर्व स्तरावर अन्न सुरक्षा सुनिश्चित करता येईल.

संशोधनाच्या समस्या :-

- 1) ग्रामीण भागातील गरीब लोकांना अन्न वितरण व्यवस्था पुरेसे लाभ मिळालेले नाहीत.
- 2) बहुतेक वस्तूंच्या अन्न वितरण व्यवस्थेपेक्षा खुला बाजारातील त्यांची अवलंबित्व जास्त आहे.
- 3) साठवणूक आणि वाहतूक व खुल्या बाजारात अन्नधान्य वळवण्यामध्ये मोठ्या प्रमाणात नुकसान होते. गळतीचे मुख्य कारण म्हणजे खुल्या बाजारातील खाद्यपदार्थांचे वळवणे दररोज होत असलेल्या व्यापक भ्रष्ट व्यवहारांचे पालन केल्याने भारतातील अन्नसुरक्षा नष्ट होत आहे.
- 4) देशातील किंमत वाढली आहे या कारणास्तव सरकारने पुरविल्या जाणाऱ्या अन्नधान्याचा मोठा खरेदीमुळे खुल्या बाजारातून अन्नधान्याचे निव्वळ प्रमाण कमी होत आहे.
- 5) अन्नदानाचे वितरण शहरी भागात मर्यादित आहे.
- 6) ग्रामीण भागातील लोकांना राशन वेळेवर दिलं जात नाही.
- 7) आज भेडसावणारी मोठी समस्या म्हणजे सरकारच्या अपेक्षित राखीव साठ्यापेक्षा कितीतरी जास्त धान्य साठा सरकारकडे पडून आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टे:-

- अल्प उत्पन्न गटांना परवडणाऱ्या किमतीत किमान अन्नधान्याचा पुरवठा करण्याची हमी देऊन त्यांचे संरक्षण करणे.
- न्याय वितरण सुनिश्चित करणे.
- खुल्या बाजारात जीवनावश्यक वस्तूंच्या किमती वाढीवर नियंत्रण ठेवणे.
- तृणधान्याच्या खुल्या बाजारातील किमतीवर मध्यम प्रभाव पाडण्यासाठी वितरणाचा एकूण विक्री योग्य आदेशांचा बऱ्यापैकी मोठा वाटा आहे.
- जीवनावश्यक वस्तूंच्या वितरणाच्या बाबतीत सामाजिक करण्याचा प्रयत्न करणे.
- गरिबांना अन्नधान्य खाजगी दुकानातील धान्याचे किमतीपेक्षा कमी किमतीत.
- समाजातील वंचित असुरक्षित घटकांना वाजवी किमतीत वस्तू उपलब्ध करून देणे.
- ग्राहकपयोगी वस्तूंचा पुरवठा आणि मागणी यांच्यातील विद्यमान असमतोल दुरुस्त करणे.
- जीवनाच्या वस्तूंची साठवणूक आणि काळाबाजार तपासणी व ते रोखणे.
- जीवनाच्या मूलभूत गरजांच्या वितरणांमध्ये सामाजिक न्याय सुनिश्चित करणे.
- गुणवत्ता आणि सुरक्षा अनुपमा ची पूर्तता सुनिश्चित करणे.
- संवाद दृश्यमानता आणि पारदर्शकता सुधारून विविध विभागामधील विलंबाने समस्या कमी करणे.
- देशातील लोकसंख्येची किमान पोषण स्थिती राखण्यास मदत करते.
- तांदूळ आणि गव्हाचा समावेश असलेल्या धान्याचा बफर स्टॉप तयार करण्यासाठी ग्राहकांमध्ये वितरणासाठी केला जातो.

गृहीतके :-

1. आर्थिक दुर्बल घटकांसाठी शासनामार्फत राबवल्या जाणाऱ्या अन्य वितरण व्यवस्था आहे ग्रामीण भागासाठी हे एक महत्त्वपूर्ण उपजीविकेचे साधन आहे.

2. रेशन कार्ड प्रणाली द्वारे सबसिडीच्या अन्नाचा पुरवठा केल्याने अन्नावरील घरगुती खर्च कमी होतो इतर आर्थिक क्रिया आणि घरगुती साठी संशोधने उपलब्ध होते त्यामुळे ग्रामीण विकासाला चालना मिळते.
3. डिजिटल रेशन कार्ड ची ओळख आणि बायोमेट्रिक प्रमाणे प्रणालीचा समावेश केल्याने लाभार्थी ओळखण्यामध्ये अचूकता अडते त्यामुळे फसवणूकता कमी होते ज्यामुळे ग्रामीण अन्न वितरण व्यवस्था अधिक कार्यक्षम वाढते.

संशोधनाचे महत्व आणि व्याप्ती:-

भारतात अस्तित्वात असणारी अन्न वितरण व्यवस्था जी घटक राज्य आणि ग्रामीण भागापर्यंत सामान्य गरीब कुटुंबासाठी अन्नाची व्यवस्था आणि पुरवठा करते त्यासंबंधी या संशोधनाला एक विशिष्ट महत्व प्राप्त होते. सार्वजनिक वितरण प्रणाली ही सरकारद्वारे व्यवस्थापित आहे व गरिबांपर्यंत अन्न पोहोचवण्याची एक महत्त्वाची जबाबदारी या व्यवस्थेकडे आहे. भारत शासनाचा राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा कायदा मुळात ग्रामीण कुटुंबावर लक्ष केंद्रित करतो व सर्व आर्थिक सक्षम नसणाऱ्या नागरिकांना पुरेशा अन्नाची उपलब्धता होईल याची सुनिश्चिती करतो. ग्रामीण विकास आणि अन्य वितरण यांचा अगदी जवळचा संबंध आहे. मुळात हा विषय वितरणातील अकार्यक्षमता होणारे भ्रष्टाचार तसेच अन्नाची गळती यासारखी आव्हाने व अंमलबजावणीची प्रक्रिया यासंबंधी सविस्तर विश्लेषण करतो. ग्रामीण भागात असलेले भूकमारी आणि कुपोषण याचा सामना करण्यासाठी हा विषय अत्यंत महत्त्वाचा आहे. जरी सरकारने ग्रामीण विकास होण्यासाठी महात्मा गांधी राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा यासारखे उपक्रम राबवले असले तरी अन्न वितरण प्रणाली ही अत्यंत आवश्यक आहे म्हणून याचा अभ्यास या संशोधनात करण्यात आलेला आहे. अन्नाची होणारी नासाडी कमी करण्यासाठी तसेच वेळेवर अन्न वितरण व त्याची वाहतूक साठवण तसेच पायाभूत सुविधांचा विकास का आवश्यक आहे यासंबंधी या संशोधनात सविस्तर मांडणी केलेली आहे. या सर्व समस्यांचे पूर्णपणे निराकरण केल्यास ग्रामीण विकासाला मोठ्या प्रमाणात चालना मिळू शकते. व त्यामुळे ग्रामीण भागातून शहराकडे होणारे स्थलांतर कमी होण्यास मदत होऊ शकते तसेच सर्वसामावेशक विकासाला देखील चालना मिळते. ग्रामीण भागाची दीर्घकालीन समृद्धी साध्य करायची असल्यास राष्ट्रीय अन्नसुरक्षा कायदा अधिक कार्यक्षमपणे व पारदर्शकपणे अमलात आणणे आवश्यक आहे याचे महत्व किती अनिवार्य आहे हे या संशोधन विषयातून विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.

या संशोधनात केवळ अन्न वितरण व्यवस्थेसंबंधी चर्चा करण्यात आलेली आहे व त्याच्या माध्यमातून ग्रामीण भागावर होणारा परिणाम यासंबंधी हा विषय अभ्यासणे महत्त्वाचा ठरतो. केंद्र तसेच घटक राज्य या दोन्ही स्तरा च्या प्रयत्नातून अन्न वितरण व्यवस्था कशा पद्धतीने कार्यरत आहे व ग्रामीण भागातील विकासाला या व्यवस्थेचा किती प्रमाणात लाभ होतो हे या संशोधनात पाण्यात आलेले आहेत. या संशोधनाची व्याप्ती केवळ भारत देशापूर्ती सीमित आहे आणि मुळात फक्त ग्रामीण भागाचा या अन्न वितरण व्यवस्थेद्वारे होणाऱ्या विकास याची चर्चा करण्यात आलेली आहे.

भारताच्या अन्न वितरण व्यवस्था अनुदानित दराने अत्यावश्यक वस्तूचे वितरण करून सुरक्षा जाळी म्हणून काम करून आणि असुरक्षित कमी करण्यात महत्वपूर्ण भूमिका बजावते. सरकारी अन्न आणि पोषण धोरणाचा आधारशीला बनवताना. भारतात अनेक भुकेल्या आणि कुपोषित लोकांच्या मोठ्या लोकसंख्येचे

घर आहे .हे पुनरावलोकन भारतातील अन्न आणि पौष्टिक सुरक्षा साध्य करण्यासाठी अन्न वितरण व्यवस्था चे कार्य आणि कार्यक्षमता शोधण्याचा प्रयत्न करते अन्नसुरक्षेच्या क्षेत्रात प्रकाशित साहित्याचा अभावाकडे लक्ष वेधते. भूक आणि कुपोषणाचा सामना करण्यासाठी PDS च्या भूमिकेवर भर देतात आणि ऑपरेशन अकार्यक्षमतेमुळे अन्न सुरक्षा आणि बालमृत्यू सुधारण्यात यांची मर्यादित भूमिका अधोरेखित करतात . अन्न असुरक्षितता ही सुरक्षित आणि निरोगी अन्न पर्यंत मर्यादित प्रवेशाची परिस्थिती आहे. जेव्हा सर्व लोकांना नेहमीच ,पुरेसा सुरक्षित आणि पौष्टिक अण्णा पर्यंत शारीरिक सामाजिक आणि आर्थिक यांचा समावेश असतो. अन्न सुरक्षितता ही एक निरंतरता म्हणून समजली जाऊ शकते जी अनिश्चितता आणि घरगुती स्तरावर पुरेशा आणि अयोग्य अन्न अन्नाच्या प्रवेशाविषयीच्या चिंतेपासून मुलांमध्ये उपासमारीच्या अत्यंत अवस्थेपर्यंत वाढते कारण त्यांच्याकडे पुरेसे खाण्यासाठी नाही अन्न सुरक्षतेचा अनुभव कमी उत्पन्न असलेल्या समुदायांमध्ये अधिक गंभीर असल्याचे आढळून आले आहे आणि ज्यांना आधीच खराब आरोग्याचा अनुभव आहे. असुरक्षितेचा विचार करताना गरिबीला कारणीभूत ठरणारे घटक महत्त्वाचे असले तरी ते एकमेव निर्धारक नाही इतर प्रभावांमध्ये धोरण, लोकसंख्या, देश आणि प्रदेशांमध्ये अन्नाचे वितरण, अस्थिर राजकीय परिस्थिती आणि हवामानातील बदलामुळे गंभीर दुष्काळ पाण्याची कमतरता आणि मातीची झीज आणि झोप यासह प्रतिकूल पर्यावरणीय परिस्थिती यांचा समावेश होतो.

ग्रामीण विकास:-

सुरुवातीला रेशन देण्याबाबत खूप अडचणी होत्या काही काळानंतर त्यात बदल झाला तसेच तेव्हा राशन देण्यासाठी पूर्ण दिवस द्यायचे. व ते एकाच दिवसात वाटप करायचे तेथील लोकांना नाईलाजाने उन्हाताना थांबून राशन घ्यायचे सध्या परिस्थिती आता बदल झाली आहे सकाळी सात ते बारा पर्यंत देण्याची वेळ ठरवले आणि साधारणता तीन दिवसात देण्यात ठरवले आहे .

ग्रामीण भागातील लोक अशिक्षित असल्यामुळे विक्री करतात त्यांच्या गैरफायदा घ्यायचा आणि त्यांच्या वर भ्रष्टाचार करायचा दुष्पट त्यांच्याकडून पैसे घ्यायचा सध्या परिस्थितीत आता सर्व काही ऑनलाईन झाले आहे ग्राहकांचा ठसा मिशनवर लावला की आपली सगळी माहिती येते आणि सरकारने सुद्धा ऑनलाईन करून बघण्यासाठी मीरा राशन app व AEPDS-MH असे काही वेबसाईट आणल्यामुळे आता ग्रामीण भागातील लोकांची भ्रष्टाचार .कमी झाले आहे

साहित्य संशोधनाचा आढावा:-

1) कांबळे गौ (2022), इकॉनॉमिक ऑफ रुरल पॉवर्टी, बुकवेल पब्लिकेशन न्यू दिल्ली

या पुस्तकामध्ये लेखकांनी ग्रामीण भागात असणारी गरिबी यासंबंधी आपले विचार मांडलेले आहे. त्यामध्ये ग्रामीण भागातील असणारी गरिबीचा बहु मार्गाने विचार या पुस्तकाच्या माध्यमातून लेखकाने मांडले आहे. एकंदरीत अन्न वितरण व्यवस्था आवश्यक का आहे याला उत्तर म्हणून हे पुस्तक पाहता येईल.

2) संद्राम स (2015), रुरल डेव्हलपमेंट, हिमालया पब्लिशिंग हाऊस

ग्रामीण भागात असणारी परिस्थिती व सूक्ष्मपणे ग्रामीण भागाचा होणारा विकास यासंबंधी लेखकाने या पुस्तकात आपले मत मांडलेले आहे. तसेच विविध शासकीय योजनांचा आणि शासनाच्या वितरण प्रणालीचा ग्रामीण भागावर परिणाम होतो यासंबंधी या पुस्तकात चर्चा करण्यात आलेली आहे.

3) भट्ट आ (2008), ट्रॅपड इन पॉवर्टी, रावत पब्लिकेशन

या पुस्तकामध्ये लेखकाने भारतात गरिबी कशाप्रकारे वाढत चाललेली आहे यासंबंधी भाष्य केलेले आहे तसेच जर योग्य प्रकारच्या योजना बनवल्या नाहीत किंवा तशी काटेकोरपणे त्याची अंमलबजावणी केली नाही तर भारत आणखी गरिबीच्या विळख्यात जखडला जाईल असे मत लेखकाने या पुस्तकात मांडलेले आहे. म्हणून अन्न वितरण व्यवस्था व ग्रामीण भागात त्याचे अंमलबजावणी कशा पद्धतीने होते यातूनच ग्रामीण भागाचा विकास साध्य होण्यास कशी मदत मिळते हे पाहणे महत्त्वाचे ठरते.

संशोधन पद्धती :-

हा संशोधन विषय सामाजिक समस्या संबंधित मांडण्यात आलेला आहे गुणात्मक पद्धतीने या विषयाचा अभ्यास केला गेलेला आहे. अन्न वितरण व्यवस्था ग्रामीण विकासाच्या प्रक्रियेत महत्त्वाची आहेत कारण ती स्थानिक समुदायाचा पोषण, आर्थिक विकास आणि सामाजिक समावेशात सुधारणा करून वर्णनात्मक पद्धतीने या विषयाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. अन्न वितरण व्यवस्था स्थानिक उत्पादन आणि उपभोगाच्या गरजांमध्ये संतुलन साधून पोषण सुरक्षा सुनिश्चित करण्यास मदत करते व तसेच ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला मजबूत करून विश्लेषणात्मक पद्धतीने करते. अन्न वितरण व्यवस्था ग्रामीण विकासासाठी एक महत्त्वाचा आधारस्तंभ आहे. कारण ती स्थानिक शेतकऱ्यांच्या उत्पादनांना बाजारपेठेत पोहोचवून त्यांचा आर्थिक स्थितीत सुधारणा करते तसेच उपभोक्तांना ताजे आणि पोषण युक्त अन्न उपलब्ध करून तुलनात्मक पद्धतीने यांचा विकास केला जातो. अन्न वितरण व्यवस्था ग्रामीण विकासासाठी एक महत्त्वाची साधन आहे जी शेतकऱ्यांच्या उत्पादनांना योग्य किमतीत बाजारपेठेत पोहोचवून त्यांच्या आर्थिक परिस्थितीला गती देते .आणि स्थानिक समुदायाचा पोषणाच्या गरजा पूर्ण करते यांचा गुणात्मक पद्धतीने अभ्यास करण्यात आला आहे. अन्न वितरण व्यवस्था ग्रामीण व शहरी भागातील एखाद्या पदार्थाच्या उपलब्धतेसाठी अत्यंत महत्त्वाची आहे कारण ती उत्पादनापासून ग्राहकांपर्यंत अन्न पोहोचवण्याची प्रक्रिया सुलभ करते यापासून निरीक्षणात्मक पद्धतीने याचा अभ्यास करण्यात आला आहे.

संशोधन सामग्री (दुय्यम सामग्री) :-

संशोधन सामग्री म्हणजे दुय्यम साधन सामग्री होय. उदाहरणार्थ ,. इंटरनेट ,मोबाईल , पोडकास्ट ,पुस्तक, वर्तमानपत्र ,रेडिओ ,बातम्या ,टीव्ही , संवादद्वारे, भाषणाद्वारे ,Simplified (वार्षिकी),मासिक(पृथ्वी परिक्रमा),बोर्ड (नागरिकांची सनद), नोट्स, वेबसाईट, फेसबुक ,youtube ,अभिप्राय, केस स्टडीज ,संवाद, शास्त्रीय लेख ,सांख्यिकी ,अहवाल ,वाचन, या सर्व गोष्टींचा वापर करून दुय्यम साधनसामग्रीचा अन्न वितरण व्यवस्था आणि ग्रामीण विकास यांनी मध्ये दुय्यम साधन सामग्रीचा समावेश करण्यात आला आहे.

शिफारस आणि सूचना :-

- I. सुधारित अन्न वितरण व्यवस्था गरजूंना थेट अन्नधान्य उपलब्ध करून देण्यासाठी पीडीएफ मध्ये सुधारणा करणे.
- II. अन्न वितरण व्यवस्था स्थानिक शेतकऱ्यांच्या सहकारी संस्थांची स्थापना करणे.
- III. ग्रामपंचायतीच्या माध्यमातून केंद्र प्रत्येक गावात अन्न वितरण केंद्र स्थापन करणे, जिथे स्थानिक लोकांना आवश्यक अन्नधान्य मिळेल.
- IV. अन्न वितरणाची माहिती ऑनलाईन प्लॅटफॉर्मवर उपलब्ध करून देणे.

- V. स्थानिक लोकांना अन्नसुरक्षा आणि पोषणाबद्दल जागरूक करण्यासाठी शिबिरे आयोजित करणे.
- VI. ग्रामपंचायतीशी समन्वय साधून आणि वितरणाची व्यवस्था अधिक प्रभावी बनवणे.
- VII. शेतकऱ्यांना नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करण्यासाठी प्रोत्साहन देणे आणि प्रशिक्षण देणे.
- VIII. ग्रामीण क्षेत्रात अन्न प्रक्रिया उद्योगाच्या विकासासाठी निधी उपलब्ध करून देणे.
- IX. अन्न वितरण व्यवस्थेत सामाजिक सुनिश्चित करणे.
- X. सरकारने अन्न सुरक्षिततेला प्रोत्साहन देणारे धोरणे राबवावीत.

संशोधनाच्या मर्यादा: -

हा अभ्यास इतर सरकारी धोरण संबंधी जास्त चर्चा न करता केवळ अन्न वितरण व्यवस्थेसंबंधी भाष्य करतो. तसेच या अन्य वितरण व्यवस्थेतील जी प्रादेशिक असमानता आहे त्याचे बारकावे येथे मांडण्यात आलेले नाहीत. तसेच अन्नसुरक्षेचे ग्रामीण अर्थव्यवस्थेवर होणारे परिणाम व्यापकपणे व सखोल पणे न पाहता केवळ मर्यादित दृष्टिकोनातून विचार केला गेलेला आहे.

निष्कर्ष:-

अन्न वितरण व्यवस्था आणि ग्रामीण विकास यांच्या समन्वय साधून प्रभावी बदल साधता येतात. अन्न वितरण प्रणालीतील सुधारणा ग्रामीण विकासाच्या विविध अंगाशी संबंधित आहेत. विशेषतः संसाधन व्यवस्थापन, सेवा वितरण आणि पारदर्शकतेची ग्रामीण विकासासाठी आवश्यक असलेल्या आवश्यक सुधारणा, संरचना, शिक्षण, आरोग्य आणि कृषी क्षेत्रांमध्ये एकात्मिक दृष्टिकोनातून केल्या पाहिजेत. अन्न वितरण व्यवस्था आणि ग्रामीण विकास हे एकमेकांशी गुंतलेले आहेत. ग्रामीण क्षेत्रात अन्न सुरक्षिततेची खात्री करण्यासाठी, अन्न वितरण व्यवस्थेला सुधारित करणे आणि ग्रामीण विकासासाठी कार्यक्रम राबवणे आवश्यक आहे. यात शेतकऱ्यांना तांत्रिक ज्ञान आणि संसाधनांचा पुरवठा, बाजारपेठेची सुधारणा आणि अन्न प्रक्रिया उद्योगाचा विकास यांचा समावेश आहे. या प्रयत्नांद्वारे, आपण अन्न सुरक्षिततेत वाढ, पोषणाचा सुधारणा आणि ग्रामीण अर्थव्यवस्थेला चालना देऊ शकतो. अन्न वितरण व्यवस्था ग्रामीण विकास या विषयाचा हा संशोधनाद्वारे अभ्यास घेण्यात आलेला आहे.

संदर्भ: -

1. Chandra, A. (2021). Annual Report 2020-21 signed copy_compressed.pdf (Annual; p. 232). Food Corporation of India. <https://fci.gov.in/app/webroot/upload/Finances/Annual%20Report%202020-21%20signed%20copy> accessed on 17/2/2022.
2. Chopra, R.N. (1988). Food Policy in India- A Survey. Intellectual Publishing House, 23 Daryajang, Ansari Road, New Delhi
3. Bhandari, I.K. (2002). Public Distribution System. RBSA Publishers. SMS Highway, Jaipur(India).
4. Kumar, Ashok (1988). Foodgrain Production in India – Impact of Techno-Environment Factors. Criterion Publications, 136 Raja Garden, New Delhi-110015.
5. Sharma, P.K. (1997). Foodgrain Economy of India. Shipra Publication, 115A, Vikas Marg, Shakarpur, Delhi-110092.

प्रा. डॉ. शरद बाबाणी शिरोडकर
हिंदी विभाग प्रमुख
गोगटे - वाळके कॉलेज बांदा, पानवळ
तालुका - सावंतवाडी
जिल्हा - सिंधुदुर्ग, महाराष्ट्र

Email id-sharad.shirodkar10@gmail.com

राजन गवस जी के मराठी उपन्यास शिल्प का स्वरूप और प्रयोग

प्रस्तावना-

राजन गवसजी के साहित्य की भाषा को कथन विशेषताओं के साथ दर्ज किया जा सकता है। गवस ने अपने उपन्यास में व्यंग्य का प्रयोग किया है। साथ ही अलंकृत भाषा जो सरल कथन के शरीर से होकर गुजरती है। उन्होंने अपने दैनिक जीवन में बोलचाल की भाषा का भी प्रभावी प्रयोग किया। उपन्यास की पारंपरिक शैली को उपन्यास में लाने के उनके प्रयास भी महत्वपूर्ण हैं। चरित्र के जीवन स्तर और जीवन पर लेखक के दृष्टिकोण के आधार पर उनकी गीतात्मक शैली अनुभवजन्य है। चित्रात्मकता, प्रतीकात्मकता, संक्षिप्तता, व्यंग्यात्मकता, ध्वन्यात्मकता दिखाई देती है।

चित्रात्मकता:

राजन गवस जी के रचनाओं में चित्रात्मकता के दर्शन होते हैं। शब्दों के माध्यम से सजीव चित्र खड़ा करने का कौशल उनके कलम से साकार होता है। चौडकं उपन्यास में सुबान्या के प्रकृति का वर्णन इस प्रकार से किया गया है। यथा-
“ती फक्त सुबानाच्या तोंडाकडं बघतच बसली. पार वाळून गेलता, डोळं खोल गेलतं, ती एकाएकीच भांबावली.”⁶⁴
अर्थात् वह केवल सुबान्या के मुंह की ओर देखती रही। बहुत ही रूखा-सुखा लग रहा था। आँखें कमजोर लग रही थी। वह उसे देखते ही बैचन हो गई। इस तरह सुबान्या का चरित्र हमारे आंखों के सामने खड़ा हो जाता है। इस चरित्र को साकार रूप प्रदान किया है। ‘कळप’ उपन्यास में भी एक हवेली का बड़ा ही सजीव चित्र उभारा है। यथा-
“वाड्याच्या दारात आलो तर भल्या मोठ्या दगडी पाय-या. लांबलचक कट्टी, चार-पाचशे माणसं बसतील. भला मोठा अजस्र दगडी उंबरा, धिप्पाड दार, सुरूवातीला कोरलेल्या दगडाच्या पाय-या, वाड्याला चौकोनी व्हरांडा. व्हरांड्यात कोरीव नक्षीचे खांब. मधेच झुलणारा झोपाळां. व्हरांड्याला मधेच भिंती घालून खोल्या तयार केलेल्या.”⁶⁵
अर्थात् हवेली के दरवाजे के सामने बहुत बड़े पत्थर की सीढ़िया, बहुत बड़ा कटाडा, चार-पाचसौ लोग बैठें ऐसा बहुत बड़ी दहलीज, बहुत बड़ा दरवाजा, शुरूआत में बनाई गई पत्थर की सीढ़िया, हवेली को चारों ओर से पत्थर से बैठने के लिए बनाई जगह, बीच में झुलनेवाला झुला, बीच में ही दीवार बनाकर किये गये कमरे। इस प्रकार राजन गवस जी ने चित्रात्मकता से प्रसंग सजीव किया है।

प्रतीकात्मकता:

राजन गवस ने अपने रचनाओं में प्रतीकात्मकता का प्रयोग किया है। किसी बात को स्पष्ट करने हेतु विभिन्न प्रतीकों का सहारा लिया है। यह प्रतीक अधिकतर प्रकृति से लिए गये हैं। जो भाव अभिव्यक्ति में कारगर सिद्ध होते हैं। ‘चौडकं’ उपन्यास में सुली के सौंदर्य को बताने हेतु विभिन्न प्रतीकों का सहारा लिया है। जैसे-
“सुलीला अंगावरचं मऊशार पातळ भलतंच खुलून दिसाय लागलं. बायजाच्या चेह-यावर नवंच हसू फुललं. नक्षत्रागत रूपाची पोरगी कशी

एकाएकी अधिकच फुलली...सुलीच्या लांबसडक नाकाचा शेंडा गुलाबाच्या पाकळीगत झालता.‘‘⁶⁶ अर्थात् सुली ने पहनी हुई मुलायम साडी बहुत सुंदर दिखाई दे रही थी। बायजा के चेहरे पर नव हास्य खिल गया था। नक्षत्र रूप की लड़की अचानक अधिक खिली-खिली सी लग रही थी।...सुली के लंबे नाक सामने वाला हिस्सा गुलाब के पंखुडिगत हुआ था।

संक्षिप्तता:

राजन गवस जी के रचनाओं में संक्षिप्तता का भी प्रयोग किया है। जब किसी विषय को बढ़ाना नहीं होता वहा पर संक्षिप्तता का वे प्रयोग करते हैं। किसी रचना में कथावस्तु से अलग विषय मुड़ता देखते हैं तो संक्षिप्तता का आधार लेकर पुनःविषय की ओर आ जाते हैं। ‘कळप’ उपन्यास में संक्षिप्त संवाद इस रूप में आये है। यथा-

‘सान्या म्हणाला, आजचा पेपर बघितला का? नाही?’

तुमच्या संमेलनाची जोरदार बातमी आलीय. आमच्या?

म्हणजे काय? तुझं नाव आहे बातमीत.‘‘⁶⁷

अर्थात् सान्या ने कहा, आज का पेपर देखा का? नहीं? आपके संमेलन की बढ़ियां समाचार छपकर आया है हमारे? मतलब क्या तुम्हारा नाम है समाचार में।

व्यंग्यात्मकता:

राजन गवस जी ने सामाजिक, राजनीतिक, धार्मिक, सांस्कृतिक व्यवस्था पर भी प्रभावी रूप में राजन गवस जी व्यंग्य कसते हैं। वर्तमान समय में शिक्षा व्यवस्था में बहुत बड़े पैमाने पर भ्रष्टता आ रही है। भर्ती प्रक्रिया से लेकर परीक्षा पध्दति तक कई सारे भ्रष्टाचार के मामले समाचार पत्रों की सुर्खिया बन रहे हैं। राजन गवस जी तो स्वयं शिक्षा क्षेत्र में रहे हैं। अतः इन्होंने शिक्षा व्यवस्था को नजदीकी से देखा है इसलिए उनके रचनाओं में इसका जिक्र आ जाता है। वह ऐसी कटु व्यवस्था पर व्यंग्य कसते हैं। ‘कळप’ उपन्यास में सही ढंग से प्रश्नपत्र जाँचने के पूर्व ही अच्छे अंक दिए जाते हैं। उस संदर्भ में पात्र सान्या आप्पया कहता है कि, ‘लेको, माझा विद्यापीठावरचा होता-नव्हता तो सगळाच विश्वास उडाला. मला विद्यापीठाच्या पदवीचीसुध्दा लाज वाटणार. चोरबाजार आहे सगळा चोरबाजार! हे साले मला जर कंपलसरी इंग्रजीला पास करत असतील, तर पेपर तपासणा-याला नागडा करून कॉलेजात हिंडवला पाहिजे. रांडे फुक्कट पगार खातात.‘‘⁶⁸ अर्थात् दोस्त मेरा विश्वविद्यालय पर जो विश्वास था सब उठ गया। मुझे विश्वविद्यालय के उपाधि की भी शरम आती है। चोरबाजार है सब चोरबाजार! यह साले मुझे अगर अनिवार्य अंग्रेजी को उत्तीर्ण करते होंगे तो पेपर जाँचनेवालों के कपडे उतारते हुए कॉलेज-कॉलेज में घूमना चाहिए। रंडी के मुफ्त में तनखाह उठाते हैं। इस तरह शिक्षा क्षेत्र की स्थिति पर भी व्यंग्य कसते हैं। वर्तमान समय में सामाजिक, धार्मिक, राजनीतिक, प्रशासनिक जगह में भ्रष्टाचार बड़े पैमाने पर बढ़ा हुआ दिखाई देता है। कई सारे राजनेता अपने राजनीतिक स्वार्थपूर्ति हेतु सामाजिक सद्भाव के वातावरण को खराब कर रहे हैं। कभी मंदिर-मस्जिद के नाम पर तो कभी मुस्लिम धर्म और हिन्दू धर्म धोखे में है ऐसा कहते हुए राजनीति कर रहे हैं। इसके आगे जाकर अब जातिगत वैमनस्य बढ़ाने की प्रक्रिया चल रही है। हर जाति में एक महात्मा बनाकर उसके जयजयकार कराते हुए लोगों को भ्रमित किया जा रहा है। विचारों की पूजा नहीं बल्कि पुतले खड़े करना, जयन्ती मनाना, जुलुस निकालना जैसी बातों का सहारा लेकर फुटिरतावाद को बढ़ावा दिया जा रहा है। यह जातिगत राजनीति अब गांव-गांव तक पहुंच गई है। धार्मिक व्यवस्था पर व्यंग्य कसते हुए राजन गवस अपने ‘तनकट’ उपन्यास में भी इसी विभाजित

मानसिकता को दिखाया है। सवर्ण के कुछ नेता और दलित के कुछ नेता लोग गांव में वैमनस्य खड़ा कर रहे हैं। इसके लिए प्रशासन को घूस देकर अपने बाजु से खड़ा किया जाता है। अर्थात् कलेक्टर आकर गया। आंदोलन शुरू रहा। फिर अपयश क्यों और कैसे? मूलतः अपनी गलती कहा हुई? बनसोडे से लेकर जिले के नेताओं तक पूरी खातिरदारी अच्छी तरह से की, बहुत बड़े पैमाने पर पैसे खर्च किये। पुलिस, अस्पताल तथा अनशन को बैठनेवालों को भी जरूरते पूरी की। इतना करने के बावजूद भी आंदोलन क्यों स्थगित हुआ।⁶⁹

ध्वन्यात्मकता:

ध्वन्यात्मकता का प्रयोग भी राजन गवस जी के रचनाओं में हुआ है जैसे- “बायजाचा जीव मात्र अंथरूणातच झार SS झार SS झाला।”⁷⁰

अर्थात् बायजाचा का आत्मा बिस्तर में ही झर झर हुआ।

“आत हात घालून हळूच कडी काढली जरा खुळूक SS असा आवाज झाला।”⁷¹

अर्थात् अंदर हाथ डालकर धीरे से कडी खोल दी खळू ऐसा आवाज हुआ।

“मला तिच्या थोरपणात कसलाच रस नसल्यामुळे मी फक्त हूं हूं म्हणत होते।”⁷² अर्थात् मुझे उसके बडपन में थोड़ा भी रस न होने के कारण मैं हूं हूं कहती रही।

इस तरह राजन गवस जी के रचनाओं में ध्वन्यात्मकता देखाई देती है। जो प्रसंग में सजीवता लाने में कारगर सिद्ध हो जाती है।

शब्द प्रयोग की नीति-

क्षेत्रीय भाषा का प्रयोग करते हुए राजन गवस ने अपने व्यवसाय और जीवन स्तर के अनुसार विभिन्न भाषाओं का प्रयोग किया। उन्होंने पात्रों की मानसिकता और दृष्टिकोण की तरह बदलती भाषा का प्रयोग किया है। कोल्हापुर-बेलगाम सीमा पर गाँवों में प्रयुक्त होनेवाली ग्रामीण भाषा यहाँ प्रकट होती है। क्योंकि यह क्षेत्र कर्नाटक का सीमावर्ती क्षेत्र है, इसलिए इस भाषा पर कन्नड़ भाषा का प्रभाव प्रतीत होता है। राजन गवस जी के कथा साहित्य की भाषा क्षेत्र और संस्कृति का बोध कराती है। कहानी की जरूरत के अनुसार भाषा बदल रही है। इस भाषा का बोली से संबंध संज्ञा, विशेषण, क्रिया जैसे वाक्य तत्वों के माध्यम से भी महसूस किया जाता है। इसी तरह शब्दार्थ शब्द निर्माण, वाक्य रचना, कहावत, वाक्यांश भी बोलचाल की भाषा के प्रत्यय से आते हैं। ग्रामीण जीवन में कृषि-संस्कृति के संदर्भ बोली के माध्यम से व्यक्त किए जाते हैं। जैसे-संग्या, पांग्य, ढोल्या, गणबा, गुना, बल्या, अंध्या, हरबा, बस्य आदि। यह विशेषण मूल नामों की विकृति प्रतीत होते हैं। यह कहा जा सकता है कि यह ग्रामीण महाराष्ट्र की एक विशेष भाषा है। राजन गवस जी के ग्रामीण भाषा के साथ-साथ कई सारे भाषा के शब्दों का भी प्रयोग होता है। इनके रचनाओं में भले ही महाराष्ट्र-कर्नाटक सीमावर्ती प्रदेश झलकता हो किन्तु उसमें भी भूमण्डलीकरण के प्रभाव स्वरूप भाषागत मिश्रितता आ गई है। जिसमें किसी भी तरह की खींचतान नहीं बल्कि अनायास रूप में प्रयोग होता है। अंग्रेजी शब्द के बात करें तो कॉलेज⁷³, टॉवेल⁷³, पेंट⁷³, हॉल⁷³, ऑफिस⁷³, डेप्युटी⁷³, ऑर्डर⁷³, अॅडमिशन⁷³, मार्केट⁷⁴, टाईम⁷⁵, कंडक्टर⁷⁵ जैसे अंग्रेजी शब्दों का भी प्रयोग किया गया है। राजन गवस के लेखन का परिवेश ग्राम रहा है। इसलिए वहा की भाषा और भाषिक सौंदर्य को उन्होंने प्रभावी रूप में प्रस्तुत करने का प्रयास किया है। इसलिए गांव के लोगों द्वारा प्रयुक्त गाली-गलौज का भी प्रयोग इनके रचनाओं में आ जाता है। जैसे-“शेटाच⁷⁷, रांडाच्या⁷⁷, मास्तर गेला उडत⁷⁷, फोदर⁷⁸, शेटं तुटो की पारंबी⁷⁸, वास्तव में इस

प्रकार के शब्द प्रयोग सभ्य समझनेवाले लोग विकृति कहेंगे किन्तु यह शब्द ग्रामीण और छोटे-छोटे कस्बों में अक्सर सहज रूप में प्रयुक्त किये जाते हैं।

कहावते और मुहावरे

मुहावरे और कहावते भाषागत सौंदर्य को दर्शाते हैं। कहावतें और वाक्यांश बोलचाल की भाषा की एक और विशेषता है। इससे बोलियों की विभिन्नता और संस्कृति के रूपों का पता चलता है। कहावतों का सांस्कृतिक संदर्भ होता है। बोलियों की तुलना में अधिक प्रभावी हैं। इन कहावतों की भाषा अधिक अजीब है, शायद ही कभी भौतिकता का जिक्र है। हालाँकि भाषाई स्तर पर महसूस की जानेवाली भौतिकता को अर्थ के स्तर पर व्यक्त नहीं किया जाता है। यह कहावत की एक विशिष्ट विशेषता है। राजन गवस जी द्वारा अपने कथा साहित्य में प्रयुक्त कहावतों से बोली के रूप के साथ-साथ सांस्कृतिक संदर्भ भी प्रकट होते हैं। ऐसी कहावतों से जीवन के विभिन्न संदर्भ मिलते हैं। इस तरह के भाव घृणा और उपहास के साथ व्यंग्यात्मक विचार व्यक्त करने के लिए उपयोगी होते हैं। गवस ने अपने साहित्य में उनकी उपयोगिता को देखते हुए मराठी कहावतों का प्रयोग किया है। यथा-

- “जोगतीन ती जोगतीन आनि आव सव्वासिनीचा.”⁸¹ अर्थात् जोगतीन तो जोगतीन किन्तु दिखावा पतिव्रता का।
“म्हातारं माणूस खादीला कार धरणीला भार.”⁸² अर्थात् बुढ़ा व्यक्ति खादी को तकलीफ और धरती को बोझ।
“सुकाच्या गांडीला दुकाचा बिब्बा.”⁸³ अर्थात् सुख के पीछवाड़े को दुख का डिब्बा।
“उदारीचं गाणं आनी रातभर झवणं.”⁸⁴ अर्थात् चूहे का गीत और रातभर चोदना।
“श्याना उटला आनी मापट्यात मुतला.”⁸⁵ अर्थात् होशियार उठा और माप में मूता।
“रागानं माती व्हतीया आनी धीरानं सोनं व्हतयं.”⁸⁶ अर्थात् घुस्से से मिट्टी हो जाती है और धीरज से सोना।
“कापल्याला भोपळा सांधत न्हाई.”⁸⁷ अर्थात् कटा हुआ कटू जोड़ा नहीं जा सकता है।
“खारं पोटा आणि जारं दिसा.”⁸⁸ अर्थात् खाओ पेट भर और जाओं दिनभरा।
“आतड्याची माया कातड्याला नसती.”⁸⁹ अर्थात् खाल की चिकनाहट त्वचा को नहीं होती।
“कावळ्याच्या शापानं गाय मरत नाही.”⁹⁰ अर्थात् कव्वे के कहने से गाय कभी मरती नहीं।
“सरड्याची धाव कुंपणापतोरच.”⁹¹ अर्थात् गिरगिट की दौड़ कुंपन तक।
“मेल्यालं मेंढरू आगीला भीतयं काय?”⁹² अर्थात् मरा हुआ भेड़ क्या कभी आग को डरता है?
“ऊन दमतय का रेडा दमतोय.”⁹³ अर्थात् धूप थकती है या भैंस है।
“राग आणि भिक माग.”⁹⁴ अर्थात् गुस्सा बुरी बला है।
“आंधळ्याच्या गाई भगवंत राखी.”⁹⁵ अर्थात् अंधे का साथी ईश्वर होता है।
राजन गवस जी के साहित्य में मुहावरों का भी प्रचुर मात्रा में उपयोग किया गया है।

अलंकार विधान

राजन गवस की लेखन अलंकारों का प्रयोग आवश्यकता नुसार हुआ है। लेकिन यह अलंकार भाषागत और विचारागत पृष्ठ हेतु हुआ है। जिसमें किसी भी तरह भाषा पर अलंकारों थोपना नहीं बल्कि सहजता, विषयानुकूलता के लिए अलंकार आये हुए है। जैसे-“कबीर न बोलता थंडपणे चालता झाला. त्याच्या डोक्यात ल्हायी फुटत होती.”¹⁰⁵

अर्थात् कबीर न बोलते हुए शांती से चल रहा था। उसके दिमाग में बहुत घुस्सा भरा हुआ था। गवस ने प्रकृति वर्णन का प्रत्यय दिया है जो उदार कार्य के माध्यम से पात्रों की मानसिकता के साथ एक हो गया है। यहां पात्रों की मानसिकता और स्थान का वर्णन संवादात्मक रूप से देखा जाता है। कभी-कभी ऐसा लगता है कि लेखक काव्य की दृष्टि से प्रकृति की किसी विशेष अवस्था को देखता है। अर्थात् कबीले की कड़ियां जगह-जगह फैली हुई हैं। जुड़वाँ बच्चे ढेर में बैठे हैं। वह खलिहान के किनारे पर बैठी थी, दौड़ती हुई ढाल के महीन दाने सूँघ रही थी। इस तरह वाक्यों में प्रकृति पर मानवीय गुणों का आरोप लगाया गया है। आवश्यकता होने पर राजन गवस जी ने अपने साहित्य में अलंकारिक भाषा का भी प्रयोग किया है। उनके रचनाओं में आये हुए अलंकार केवल शब्द चमत्कार या पांडित्य प्रदर्शन हेतु नहीं बल्कि उसमें सहजता, सजीवता, चित्रात्मकता लाने के लिए प्रयुक्त हुए हैं।

प्रतीक विधान

भाषा की विशेषताओं में से एक सबसे उपयुक्त स्थान पर छवि-प्रतीकों का प्रभावी उपयोग है। राजन गवस जी के कथा साहित्य की भाषा में प्रतीकों का भी प्रयोग होता प्रतीत होता है। यह कल्पना कथा साहित्य को मौलिकता प्रदान करती है। इन छवियों को लेखक के वास्तविकता के सावधानीपूर्वक अवलोकन से विभिन्न संदर्भ प्राप्त हुए हैं। ये चित्र लक्षण वर्णन, चरित्र मानसिकता, अंतरिक्ष विवरण के संदर्भ में आते हैं। इस छवि ने कथा साहित्य के विभिन्न तत्वों को अधिक प्रभावी और भाषा के रूप को और अधिक जीवंत बना दिया है। यह कहा जा सकता है कि ये चित्र गाँव की गाड़ी, कृषि संस्कृति से लिए गए हैं, जिसे लेखक ने खींचा है। यथा-

“पोत्यात जुंधळं भरल्यासारखी सोप्यात माणसं भरलीती.”¹⁰⁷ अर्थात् बोरियों में धान जिस प्रकार ठूस-ठूस कर भरते हैं उसी प्रकार चारपाई पर लोग बैठे हुए थे।

“सुली रेडकू हंबरल्यागत हंबरलीती.”¹⁰⁸ अर्थात् सुली भैंस के बछड़े की तरह जोर-जोर से रोने लगी।

“आक्काबाच्या डोक्यात मुंगीचं रिवाण उठलं.”¹⁰⁹ अर्थात् आक्काबा के दिमाग घूमने लगा।

“म्हेवणा अंधाराच्या डिकळ्यासारखा वाटाय लागला.”¹¹⁰ अर्थात् साला घने अंधेरे तरह लगने लगा।

इन कथनों के चित्र कृषि जीवन से संबंधित प्रतीत होते हैं, लेकिन अन्य प्रकार की छवियों से भी

“सगळं रान तापीला पडलेल्या सापागत सुस्तावलं होतं.”¹¹¹ अर्थात् समस्त खेत साँप की तरह सूर्य की प्रथम रोशनी प्राप्ति के लिए बैठने जैसा प्रतीत हो रहा था।

“रत्नीचं डोळं फोडलेल्या नारळागत पाझरलं.”¹¹² अर्थात् रत्ना की आँखों में पानी नारिल को तोड़ने के भाँति बहने लगा।

“फुला तव्यागत तापत गेली.”¹¹³ अर्थात् फुला तवे के भाँति गरम होती गई।

“आपय्याचं काळीज फुटलेल्या नदीगत चौमाळ झालं.”¹¹⁴ अर्थात् आपय्या का कलेजा नदी के बाड़ से फैले चारों ओर के पानी के भाँति बहने लगा। इस प्रकार ये चित्र परिवेश के अवलोकन से आते हैं। वह जानवरों, पक्षियों और वस्तुओं के नाम से आते हैं। राजन गवस जी ने इन छवियों का उपयोग पात्रों के मूड का सटीक और सटीक वर्णन करने के लिए किया है। ‘चौडकं’ देवदासी का एक वाद्य यंत्र है। उसकी गर्दन उसके दुखों के साथ आई होगी। सुरक्षा की गुहार लगा रहे हैं। मेलों में नृत्य करते समय उसे यह वाद्य यंत्र बजाना पड़ता है। यह उसके मूक दर्द का प्रतीक है। ‘भंडारभोग’ शब्द

देवदासी और जोगत्य के दुख को भी व्यक्त करता है। 'भंडारभोग' भंडारा के कारण भोग के रूप में यह शब्द इन उपेक्षित लोगों के जीवन में दुख को समाहित करता हुआ प्रतीत होता है जो अपने माथे पर देवी के खजाने को रगड़ते हुए अपना दिन बिताते हैं। तनकट जैसे शब्द कृषि में विनाशकारी प्रणाली की प्रतीकात्मक प्रकृति को प्रकट करते हैं। धिंगाणा और कळप नाम उपन्यास की सामग्री को इंगित करते हैं। 'रिवणावायली मुंगी' की छवि एक विद्रोही, नई सोचवाली महिला के रूप को प्रकट करती है जो परिधि से बाहर रहना चाहती है। संक्षेप में, यह कहा जा सकता है कि इस कथा साहित्य में कला के कार्यों के नाम प्रतीकात्मक अर्थ व्यक्त करते हैं। ऐसा लगता है कि प्रतीकात्मक कल्पना ने राजन गवस के कथा साहित्य की भाषा को समृद्ध किया है। वास्तविक प्रतीकवाद काव्य भाषा की पहचान है, लेकिन लेखक अपने अवलोकन और प्रतिभा के आधार पर कथा साहित्य में प्रतीकवाद भी बना सकते हैं। राजन गवस जी के साहित्य में इसका प्रत्यय आता है।

निष्कर्ष

राजन गवस जी ने मराठी भाषा में शिल्पों को अलग ही अंदाज में प्रस्तुत किया है अपने लेखकार्य में विशेषतः मराठी के साथ कर्नाटक और महाराष्ट्र के सीमावर्ती क्षेत्रों में बोली जानेवाली भाषाओं को प्रस्तुत किया है। शब्दों का प्रयोग में इन्होंने स्थानिय भाषा में प्रयुक्त शब्दों को भी प्राधान्यता दी है। गवस जी ने अपने क्षेत्र के भाषाओं में प्रयुक्त लोकोक्तियों और मुहावरों का प्रयोग अपने लेखन के माध्यम से करते हैं। विभिन्न प्रतिकों भी इस्तेमाल इनके रचनाओं में प्रभाविता से हुआ है। राजन गवस जी ने दलितों, उपेक्षित वर्गों का चित्रण अपने कथा साहित्य के माध्यम से प्रभाविता से प्रस्तुत किया।

गवस ने भी अपने बयान में तरह-तरह के हथकंडे अपनाए हैं। संवेदनशील शैली और अभिव्यक्ति की द्वंद्वत्मक शैली का प्रयोग हुआ है। कथा साहित्य में चरित्र चित्रण के आधार पर लेखक की नैतिक दृष्टि व्यक्त हुई है। राजन गवस उन शोषणकारी चरित्रों का वर्णन करते हैं जिन पर वह स्वाभाविक, भावुक शब्दों में विश्वास करते हैं, जबकि विकृत-विनाशकारी मानसिकता, देशभक्ति के खिलाफ खड़े होनेवाले चरित्रों का वर्णन वह व्यंग्यात्मक भाषा में करते हैं। गवस ने पात्रों का वर्णन करने की तुलना में उनकी मानसिकता और अंतर्ज्ञान को चित्रित करने पर अधिक जोर दिया। ऐसा लगता है कि गवस की भाषा ने विडंबना, जुनून, चित्रात्मकता, प्रतीकवाद, काव्यवाद, चिंतन और बयानबाजी जैसी कई विशिष्टताओं को हासिल कर लिया है। हास्य के साथ हास्य भी आता है। वहीं बयान में देवदासी की भाषा, जोगत्य और शाहिरों के गीतों का भी इस्तेमाल किया गया है। बोलचाल की भाषा का प्रभावी प्रयोग करते हुए गवस ने अपनी नैतिक जागरूकता के साथ-साथ स्वदेशी शैली का प्रत्यय भी दिया है। वर्गों के विशेषण, क्रियापदों पर पर बोली का प्रभाव पड़ता है। यह भी कहा जा सकता है, शब्दार्थ, सांस्कृतिक शब्दों, कहावतों और वाक्यांशों के उपयोग के माध्यम से भाषा ने एक क्षेत्रीय रूप प्राप्त कर लिया है। ऐसा लगता है कि, राजन गवस जी की भाषा के कारण मराठी साहित्य की भाषा का भी विस्तार हुआ है। जो साहित्य के अर्थ और अभिव्यक्ति में भाषा का एक महत्वपूर्ण कारक है। साहित्य के विभिन्न घटकों में कई संदर्भ रखने के लिए लेखक को सचेत रूप से भाषा तैयार करनी पड़ती है। वह खूबी राजन गवस जी में भी देखने को मिलती है।

संदर्भ-

१. राजन गवस-चौडकं, पृ. 121
२. राजन गवस-कळप, पृ. 155
३. राजन गवस-चौडकं, पृ. 77
४. राजन गवस-कळप, पृ. 186
५. वही, पृ. 127
६. राजन गवस-तणकट, पृ. 221
७. राजन गवस-चौडकं, पृ. 151
८. राजन गवस-रिवणावायली मुंगी, पृ. 42
९. वही, पृ. 48
१०. राजन गवस-तणकट, पृ. 11, 11, 11, 17, 26, 57, 67, 139
11. राजन गवस-चौडकं, पृ. 36
१२. राजन गवस-भंडारभोग, पृ. 68, 129
१३. राजन गवस-कळप, पृ. 2, 9, 27, 33, 49, 67, 81, 103, 107
१४. राजन गवस-धिंंगाणा, पृ. 31, 31, 11
१५. राजन गवस-कळप, पृ. 13, 112, 116
१६. राजन गवस-तणकट, पृ. 10, 152, 152
१७. राजन गवस-रिवणावायली मुंगी, पृ. 117, 117
१८. राजन गवस-चौडकं, पृ. 72
१९. राजन गवस-भंडारभोग, पृ. 63
२०. राजन गवस-कळप, पृ. 235
२१. वही, पृ. 303
२२. राजन गवस-तणकट, पृ. 47
२३. वही, पृ. 111
24. राजन गवस-रिवणावायली मुंगी, पृ. 169
२५. राजन गवस-भंडारभोग, पृ. 158
२६. राजन गवस-धिंंगाणा, पृ. 214
२७. राजन गवस-कळप, पृ. 141
२८. राजन गवस-तणकट, पृ. 80
२९. वही, पृ. 96
३०. वही, पृ. 105

कोव्हीड- 19 च्या काळात सिंधुदुर्गातील आंबा प्रक्रिया उद्योगावरील परिणाम

प्रा. रश्मी काजरेकर
अर्थशास्त्र विभाग
प्रमुख
गोगटे वाळके
महाविध्यालय बांदा

गोषवारा-

सिंधुदुर्ग जिल्हा हा महाराष्ट्रातील एक समुद्रकिनारी लागून असलेला जिल्हा आर्थिकदृष्ट्या जर ह्या जिल्ह्याचे अवलोकन करायचे झाल्यास आपणाला असे निदर्शनास येते की हा जिल्हा पर्यटन व फळ प्रक्रिया उद्योग ह्या दोन प्रमुख व्यवसायांवर विसंबून आहे. कोव्हीड- 19 ह्या जागतिक महामारीच्या विख्यात जेव्हा सर्व जखडले गेले त्याचा सांगोपांग परिणाम जगातील सर्व आर्थिक, सामाजिक, राजकीय, पटलावर प्रचंड प्रमाणात उलथापालट पाहावयास मिळाली ह्या शोधनिबंधाद्वारे प्रामुख्याने सिंधुदुर्गातील रत्नागिरी आंबा फळ प्रक्रिया उद्योगावर झालेल्या परिणामाबद्दल सविस्तर उहापोह करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

प्रस्तावना –

कोव्हीड- 19 ह्या विषाणूजन्य महामारीने सर्व जगावर सर्व क्षेत्रावर परिणाम झालेला आपल्याला पाहवयास मिळतो. आपण जर भारतावर झालेल्या परिणामाची चर्चा विशेषता महाराष्ट्रावर झालेल्या ह्या महामारीचे आर्थिक परिणामाचा विचार जर केला तर आपल्याला असे निदर्शनास येते की सर्व क्षेत्रावर ह्या महामारीचा प्रमाण कमी जास्त परोणाम दिसून येतो या निबंधाद्वारे प्रामुख्याने महाराष्ट्रातील कोकण प्रांतातील सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील आंबा फळ प्रक्रिया उद्योगावर झालेल्या परिणामाची सांगोपांग कारण मिमांसा करण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

प्रमुख उद्दिष्टे

- १) आंबा फळ प्रक्रिया उद्योगाची कोविड-१९ पूर्वीची स्थितीचा आढावा घेणे
- २) आंबा फळ प्रक्रिया उद्योगाची कोव्हीड काळातील स्थितीचा आढावा घेणे
- ३) आंबा फळ प्रक्रियेची सध्याची स्थिती व उद्योगावर झालेल्या परिणाम म्हणजे चर्चा व उपाय योजना मांडणे
- ४) कोव्हीड- 19 च्या काळात आंबा फळाच्या मागणी व पुरवठा ह्यावर झालेल्या परिणामांची सविस्तर चर्चा करणे.
- ५) कोव्हीड- 19 च्या काळात आंबा फळाच्या मागणी व पुरवठा संबधावर इतर घटकांचा झालेल्या परिणामांचा आढावा घेणे.

संशोधन पद्धती-

कोकण प्रदेश हा मुख्यत्वे आंबा, काजू, कोकम, नारळ, इतर ह्या फळ उत्पादनांसाठी प्रसिद्ध आहे ह्या अनुषंगाने कोकणातील सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील आंबा ह्या फळाचा संशोधनासाठी निवड केली सिंधुदुर्ग जिल्ह्यातील आठ ही तालुके प्रामुख्याने सावंतवाडी, दोडामार्ग, वेंगुर्ला, कुडाळ, मालवण, कणकवली देवगड आणि वैभववाडी अशा तालुक्यातून विविध माहिती संकलन केली गेली आहे. संशोधनातील जमा केलेली सर्व संकलीत माहिती ही विविध संस्थेच्या अहवालातून वैयक्तिक सर्वेक्षणातून तसेच विविध माध्यमातून संकलित करून त्यांचा संगोपांग अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केला गेला आहे.

माहिती संकलन व विश्लेषण सर्व संकलित माहिती ही उत्पादन घेणाऱ्या शेतकऱ्यांकडून घेतलेल्या अहवाल व सर्वेक्षणातून संकलित करून साधी आकडेवारी स्वरूपात विविध गणितीय सूत्र व पद्धती टक्केवारी व प्रमाण पद्धतीचा अवलंबन करण्यात आली आहे.

मूलभूत किंमतीनुसार १) किंमत (अ) किंमत (ब) किंमत(क) ह्या शास्त्रीय पद्धतीचा अवलंबून करून आंबा उत्पादन खर्च व विक्री खर्चाची किंमत ह्याची मांडणी करण्यात आली आहे.

(अ) किंमत ह्या मध्ये वेतन वारी कामगारांवर रोजदारी कामगारांचा झाडांच्या संरक्षणासाठीचा खर्च यंत्र सामुग्री खर्च व दुरुस्ती खर्च मुख्य भांडवल व इतर कर ह्याचा समावेश करण्यात आला आहे

२) किंमत (ब) मध्ये- किंमत (अ) + निश्चित भांडवलावरील व्याज + जागेच्या भाड्याच्या समावेश करण्यात आला आहे.

३) किंमत (क) मध्ये- किंमत (ब) + घरातील माणसांचा सहभाग (कामगार ह्या माध्यमातून) आणि पर्यवेक्षकाच्या वेतनाचा समावेश केला आहे.

४) सर्वेक्षणाचे परिणाम-

१) कोरोनापूर्व काळातील व नंतरच्या काळातील घटकांचा सखोल अभ्यास निकष सर्वेक्षणात ज्या माहितीचा आधार घेण्यात आला आहे उद्या. सर्वेक्षणातील शेतकरी समूह ह्यांचे कोरोना पूर्व व कोरोना नंतरचे सर्वेक्षण

२) अंशिक अंदाजपत्रक ह्या अंदाजपत्रकाद्वारे कोरोना काळातील आंबा विपणन पद्धतीचा झालेला आर्थिक परिणामांची चर्चा करण्यास उपयोग करण्यात आला आहे.

अभ्यासात वापरलेल्या काही व्याख्या

- १) भाडोत्री कामगार- भाडोत्री कामगारांना देण्यात येणारे वेतन हे काही निवडक आंबा शेतकऱ्यांच्या माहितीतून घेण्यात येत आहे.
- २) कामगारी कुटुंबे-ह्यांचे वेतन हे भाडोत्री कामगारांच्या वेदनावरून गणना करण्यात आली आहे.
- ३) इतर बाबी-ह्यांमध्ये सेंद्रिय खते, रासायनिक खते, झाडांवर फवारणी करण्यासाठी वापरण्यात येणारे रासायने ह्यांच्या किंमतीचा समावेश करण्यात आला आहे.
- ४) व्याजदर -व्याजदर हा दोन्ही स्थिर व खेळते भांडवल ह्यांची व्याजदराची गणना करण्यात आली आहे.
- ५) भाडोत्री जागा- जागेच्या भांड्याची किंमत ही गणना करण्यात आली आहे.
- ६) यंत्रसामुग्रीचे वार्षिकमुल्य- यंत्रसामुग्रीची टक्केवारी प्रमाणात गणना करण्यात आली आहे

मूळ किंमत -मोडतोड किंमत (रु)

यंत्राचे सरासरी आयुष्यमान

७) फायदा -प्रमाणबद्ध किंमत (ब-क) पूर्ण परतावा(रु)

पूर्ण किंमत (रु)

सारणी क्र.(१) सिंधुदुर्ग जिल्ह्याचा आंबा उत्पादनाचा लेखाजोखा कोव्हीड काळापूर्वी (प्रती हेक्टरी)

अ.क्र	विविध कार्य	कोव्हीड काळापूर्वी			कोव्हीड काळात		
		कुटुंबे	भाडोत्री	एकूण	कुटुंबे	भाडोत्री	एकूण
१	कुंपण दुरुस्ती	2.18	2.96	5.14.	2.22	2.10	4.32
२	तूण व गवत कापणी	0.89	0.95	1.84	0.89	0.83	1.72
३	सेंद्रियव रासायनिक खत	2.35	6.45	8.99	5.55	4.71	9.20
४	कल्टर वापर	1.60	3.50	5.21	4.87	1.62	5.40
५	झाडाची निगा	4.98	7.00	11.98	9.07	6.28	16.32
६	आंबा	21.92	32.39	64.31	38.05	25.6	60.1
७	उतरणी	33.92	53.25	97.47	120.65	41.14	97.06

सारणी क्रमांक- 2

मागणी, पुरवठा -शेतकऱ्यांमार्फत मागणी व पुरवठा कोव्हीड पूर्वी व नंतर

अ.क्र	विशिष्ट खत (क)	कोव्हीड काळापूर्वी			कोव्हीड काळात		
		मागणी	पुरवठा	फरक %	मागणी	पुरवठा	फरक %
1	सेंद्रिय खत (क)	56.25	55.73	0.92	58.3	47.68	18.21
2	रासायनिक खत (क)						
	अ)युरिया	5.8	5.70	0.60	6.09	4.76	21.84
	SSP	5.30	5.20	1.87	5.8	4.26	26.55
	MOP	3.29	3.20	2.74	3.92	2.90	26.02
3	सेंद्रिय खत(शेतात तयार केले)						
	अ प्राण्यापासून	5.34	5.16	3.37	5.25	4.82	8.19
	ब मत्स्य खत	6.35	6.30	0.79	0.76	5.74	15.09
	इतर	7.15	7.09	0.84	7.54	5.78	23.34
४	झाडाचा बहर सुविर्षीसाठी येथे साठी वापरले जाणारा रासायनिक खत	5.17	5.06	3.98	5.69	4.95	13.01

वरील सारणी मांडणीतून आपल्यास असे निदर्शनास येते की शेतकऱ्यांच्या मागणी व पुरवठा ह्यामधील फरकाचा सार ह्या सारणी मध्ये मांडण्यात आला आहे. या सारणीमध्ये प्रति हेक्टर वापरली जाणारी विविध रासायनिक, व जैविक, सेंद्रिय खते, व मागणी व पुरवठा मधील तफावत स्पष्टपणे निदर्शनास येते एकूणच कोविड महामारीचा उत्पादन व मागणी पुरवठा यावर ह्या घटकांवर सविस्तर उहापोह आकडेवारी सहित प्रस्तुत करण्यात आले आहे .

विविध संशोधन पद्धती अवलंबून करून शेतकरी उत्पादनातील व पुरवठ्या संदर्भात असे निदर्शनास येते की अतिरिक्त मालाचा योग्य प्रकारे विपणन हा एक महत्त्वाचा घटक आहे कोव्हीड महामारीच्या काळात बहुतेक बाजारपेठ बंद स्थितीत असल्यामुळे शेतकऱ्यांनी अनेक विविध पद्धतीने विपणन करण्याचा प्रयत्न केल्याचे निदर्शनास येते उदाहरणार्थ घाऊक बाजारपेठेत विकणे, आठवडो बाजारात विकणे, स्वतःच्या वाहनाचा वापर करून दूरवर घरोघरी विकणे, भ्रमणध्वनी सोशल मीडियाद्वारे मालाची विक्री करणे ,अंशिक अंदाजपत्रकाद्वारे, विपणनाच्या विविध पद्धतीचे अवलोकन करण्यात आले.

निष्कर्ष

- कोव्हीड काळात आंबा उत्पादनात जरी वातावरणामुळे कमी झाले असले तरी आंबा दरामध्ये मात्र कपात दिसली नाही.
- कोव्हीड काळात विपणनाचे व वाहतुकीचे साधनामध्ये कमालीची घट जाणवली ह्याचे प्रमुख कारण ताळेबंदी होती वाहतुकीची वानवा प्रमुख बाजारपेठेमध्ये ताळेबंदी.
- कामगारांचा विचार केला असता कोव्हीड काळामध्ये भाडोत्री कामगारांची कमतरता जाणवली.
- शेती पिकांचे मोठे नुकसान कोव्हीड काळामध्ये दिसले ह्याचे प्रमुख कारण म्हणजे पिकांच्या वेगवेगळ्या पायऱ्यांवर अनेक गोष्टींची कमतरता उदाहरणार्थ; खते, कामगार, विपणन इतर.
- अंशिक अंदाजपत्रकानुसार बंदी काळात अनेक वेगवेगळ्या पद्धतीने विपणन करण्यात आले त्यात अनेक विपणन साधनांचा वापर करण्यात आला.
- सगळ्यात मोठी कमतरता जो ह्या उद्योगात जाणवली तो म्हणजे कामगारांची पिकाची काढणी ही पूर्वी नियोजित वेळेत न झाल्यामुळे मालास कमीदर, वाहतुकीच्या साधनांची वानवा, वाहतुकीसाठी साधन वेळेत न मिळाल्याने मालाचे नुकसान.

Reference-

Arumugam V. Kanagavali G, Mandia M, Covid -19 Impact on agriculture in India, AEGAEVM J, 2020 ISSN No-0776-3808.

Baldwin R Mauro BW Economics in the time of-covid -19 They studied impact of covid- 19 various sectors and economies of these [Sectors 2020.

Kumar Impact of lockdown on farmer, 2020. <https://econpapers.repec.org>.

Radhicka Kapoor impact of Covid -19 and the state of india's labour market I CRIER Policy Series, 2020.

Management of *Indralupta* (Alopecia Areata) with *Jalaukavacharan* & *Viddhakarma*-A Case Report.

Dr. Yogita Pawar-Patil
Assistant Professor,
Kaychikitsa Dept.,
SAMC,Khandala
Tal. Vaijapur, Dist. Chha. Sambhajinagar

Dr. Sujeet Patil
Assistant Professor
Shalakyatantra Dept.
SAMC,Khandala
Tal.Vaijapur,Dist.Cha.Sambhajinagar

Abstract:-

Skin is the largest organ in the body. The skin and its derivatives like hair, nails, sweat & oil glands make up the integumentary system [1]. Hair and skin are mark of identity. *Indralupta* is a disease one among *Kshudrarog* by *Acharya Sushrut* [2] & among *Kapalgat vyadhi* according to *Acharya Vagbhat* [3], characterized by loss of hair as a patch usually over scalp. Depending on the symptoms in contemporary science we can probably correlate to Alopecia Areata. It is an autoimmune disorder manifests as patchy loss of hair due to sudden precipitation of group of contiguous hair follicles into telogen [4]. Steroid is the only treatment in modern medicine. In this case report patient with *indralupta* treated with *Jalaukavacharan* & *Viddhakarma*. This treatment is beneficial in removing the obstruction present at hair follicles and promotes new hair growth.

Keywords:-

Indralupta, Alopecia areata, *Jalaukavacharan*, *Viddhakarma*.

Aim:-

To evaluate the effect of *Jalaukavacharan* & *Viddhakarma* in the management of *Indralupta*(Alopecia areata).

Introduction:-

A human has around more than 2 million hair follicles which have both positive and negative effect on skin health. Healthy hair starts with healthy scalp. Hair is one of the vital parts of body which is derived from the ectoderm of skin. Change in hair follicle density, size and hair growth cycle are the fundamental causes of hair disorder.

Alopecia areata is a disease of hair follicle that overt in patchy hair loss. It can be non-scarring, non-inflammatory infectious or non-infectious. It is an autoimmune disease caused by irregular diet habits, air pollution, lack of cleanliness, different hair spray and colouring agents, hair gel and shampoo, malnutrition, lack of proper hair care routine and stress. Non-inflammatory type of alopecia accounts for approximately 25% of all the cases [5] and prevalence of alopecia areata in general population is estimated as 0.1 -0.2% [6]. Highest rate of prevalence to be noted was between 30-59 years of age. According to Ayurveda, patchy loss of hair is called as *Indralupta*. In *Indralupta* there will be vitiation of *Pitta* and *Vata doshas* along with *rakta* & *kapha* which obstructs the hair follicle due to which there will be hair loss. [7] *Jalaukavacharan* is explained as one of the best *raktmokshana* procedure that helps in draining vitiated rakta dhatu. [8] *Viddhakarma* is first line of treatment for *Indralupta* mentioned in *Ashtang Hruday*. [9]

The treatment for alopecia areata is topical and intra lesional corticosteroids, topical immunotherapy. [10] But these medicines have certain side effects like pruritis, skin rash, etc. [11] Ayurveda has great potential to treat such autoimmune diseases, ayurvedic drugs are the silver lining in such autoimmune disorder.

Materials & Methods:-

Case History:-

A female patient Mrs.ABC of 33 years age visited the OPD of SAMC, Khandala with the following complaints: -

- 1)Hair fall
- 2)Patchy hair loss since last 6 months.

History of present illness:-

Patient was asymptomatic 6 months back. Gradually she noticed thinning of hair over right temporalparietal region and hair fall. After that patient noticed patchy baldness at the temporalparietal region of head. No history of itching, dandruff and erythema was reported.

Investigation:-

Routine hematological and urine investigations were carried out to rule out systemic pathology.

General Examination:-

Moderately built with no other systemic illness.

Systemic Examination:-

Scalp and hair

Inspection: -

Type: -

Patchy hair loss

Site:-

Right temporalparietal

Treatment protocol:-

- 1)At the initial days of treatment *pachan* was done with
 - a) *Arogyavardhini vati* 250mg BD with luke warm water.
 - b) *Guduchi+Amalaki+Musta churn* each 1gm BD with luke warm water.
- 2)For *shodhan* i) *Jalaukavachara*
 - ii) *Viddhakarma*both once in a week for 4 weeks was done with gap of 3days in between.
- 3)*Krumikuthar* 250mg and *Vidangarishttha* 20ml BD also given, along with this patient is advised to avoid excess salt intake, hair spray, hair gel different hair colouring agents.

Observation:-

Criteria of assessment before and after treatment:-

1)Number of patches:-

A) Before treatment:-1

B) After treatment:-1

2)Appearance of patch: -

A) Before treatment:-Baldness

B) After treatment:- Regrowth of hairs

Pre & Post images: -



Result:-

The line of treatment mentioned above showed a significant improvement in patient before and after treatment. Patient was satisfied with result after 20 days and on regular follow up symptoms reduced progressively. After 4 weeks of treatment new hair growth seen.

Pathophysiology:-

Causes: -

1) Primary causes: -Lavan rasadhikya-
excess Pickles, papad, etc.

2) Secondary causes:-Katu ras adhikya,
Nonveg, etc.

Pitta dosh dushti with amla, lavan, ushna,

(Tail granthi kriyaalpata) Teekshna gunas.

A)1)Pitta=Agni(Here consider Sukshmagni)

Amla+Lavan

2)Pitta and rakta ashrayashrayi relationship

ras

Hence, agni and rakta dushti

Lack of hair oiling,
use of hair spray, gel,
shampoos, etc.

Dryness of scalp, sneh kshay

Vatprakop

(Vyan,samanvayu)

Swedjanaan karma

vikruti Aprakrut kapha

A) Pitta,rakta,kapha vidagdhata

Romkup dourbalya

Hair holding capacity(Dharan kshamata) of hair follicles reduced

B) Kapha and Rakt obstruction at romkup

Again Vatprakop (Avrodhjanya+Dhatukshayjanya)

Keshpatan, regrowth of hair restricted

Patchy hair loss (Indralupta)

Discussion:-

Obstruction of hair follicles with *vidagdha kapha* and *rakta* restrict growth of hairs. In order to achieve *sampraptibhang* we were used *shodhan, deepan, pachan* chikitsa as follows: -

A) Shodhan:-

Raktmokshana with Jalaukavacharan &
Viddhakarma

(Dushit pitta+rakt+kapha nirharan)

B) Pachan:-

1) Abhyantar:-

Guduchi+Amalaki+Musta

(Pitta, Rakta pachak and shamak, Kapha pachak)

C) Arogyavardhini for sukshma agni nirharan which act at the micro level and bring out cellular level metabolism correction and regulation.

(Tamra,kutki,guggul,shilajit+Abhrak,Lohabhasmaetc.bringschayapachayniyaman)

Alopecia areata is autoimmune disorder and according to Ayurveda *indralupta* is *kashtasadhya vyadhi*^[12]. *Keshad* and *lomad* are types of *raktaj krimi*, they destruct *kesh, roma, shmashru* ^[13]. *Keshad* and *lomad krimi* are difficult to treat. Here we have given kaphaghna, krumighna and rakta prasadan treatment. Thus, recurrence is there we can only prolong remission.

Conclusion:-

By using basic principles of Ayurvedic management the patient having *Indralupta* successfully treated and regrowth of hairs was seen. This is safe and effective treatment in management of *Indralupta*.

Reference:-

- 1) <https://medlineplus.gov/ency/imagepages/8912.htm#:~:text=The%20skin%20is%20the%20largest,bacteria%2C%20chemicals%2C%20and%20temperature.>
- 2) Vd.AnantaramSharma:SushrutSamhitaNidansthan13/34-35,Chaukhambha Surbharati Varanasi, Reprint edition 2015; p-558.
- 3) Vd.GaneshGarde:AshtangHrudayUttarsthan23/24-25,ChaukhambhaSurbharati Prakashan Varanasi, Reprint edition 2011; p-424.
- 4) Dr.UdayKhopkar:SkinDiseasesandSexuallyTransmittedInfections;CBS publications, Reprint 2011; p-188.
- 5) McMichaelAJ,PearceDJ,WassermanD,CamachoFT,FleischerJrAB, FeldmanSR, et al. Alopecia in United States: Outpatient utilization and common prescribing pattern J Am Acad Dermatol 2007;57: S49-51.
- 6) TanE,TayYK,GohCL,ChinGiamY.ThepatternofalopeciaareatainSingapore-A study of 219 Ascians.Int J Dermatol.2002;41:748-53.

- 7) Vd. Anantaram Sharma: Sushrut Samhita Nidansthan 13/34-35, Chaukhambha Surbharati Varanasi, Reprint edition 2015; p-558.
- 8) Vd. Anantaram Sharma: Sushrut Samhita Sutrasthan 13/4, Chaukhambha Surbharati Varanasi, Reprint edition 2015; p-94.
- 9) Vd. Brahmanand Tripathi: Ashtang Hrudayam Uttarsthan 24/28, Choukhamba Sanskrit Pratishthan New Delhi, Reprint edition 2019; p-1060.
- 10) Kasper, Fauci. Harrison's Principles of Internal Medicine Vol. 1 - Chapter 72, McGraw Education, 19 Edition, Reprint-2015, p -355
- 11) Seetharam KA. Alopecia areata: An update Indian J. Dermatol/Venereol Leprol. 2013;79:563-75.
- 12) Sushrut Samhita Dalhantika Nibandhasangrahyakhya Chikitsa Sthan-20/24-26, Chaukhambha Publications, Varanasi, Reprint Edition 2017; p-479.
- 13) Sushrut Samhita Dalhantika Nibandhasangrahyakhya Uttartantra-54/15, Chaukhambha Publications, Varanasi, Reprint Edition 2017; p-773.